

ΦΑΝΗ ΖΕΡΒΑΚΑΚΗ

**ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ:
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΤΖΩΝ ΡΩΛΣ**

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΠΙΒΛΕΨΗΣ:

**ΠΑΝΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΥ
ΚΩΣΤΑΣ ΚΟΥΚΟΥΖΕΛΗΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΒΟΥΛΑΚΟΣ**

Περιεχόμενα

<u>ΕΙΣΑΓΩΓΗ</u>	5
<u>Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ</u>	9
<u>1.1 ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΠΡΩΤΑΡΧΙΚΗ ΘΕΣΗ</u>	9
<u>1.2 Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΠΡΩΤΑΡΧΙΚΗΣ ΘΕΣΗΣ - Η ΑΚΡΙΒΟΔΙΚΙΑ</u>	12
<u>1.3 ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ</u>	22
<u>1.4 ΩΦΕΛΙΜΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ</u>	26
<u>1.5 ΟΙ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ</u>	31
<u>1.5.1 Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΔΙΑΦΟΡΑΣ</u>	37
<u>ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΘΕΣΜΟΙ</u>	39
<u>1.6 Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΙΣΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ</u>	39
<u>1.6.1 Η ΚΑΝΤΙΑΝΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΙΣΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ</u>	46
<u>ΔΙΑΝΟΜΗ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ</u>	48
<u>1.6.2 ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ</u>	49
<u>1.7 ΑΚΡΙΒΟΔΙΚΙΑ- ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΝΥΠΙΑΚΟΗ-ΑΝΤΙΡΡΗΣΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ</u>	52
<u>ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ</u>	58
<u>1.8 ΣΧΕΔΙΑ ΖΩΗΣ ΚΑΙ ΔΙΑΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑ</u>	58
<u>1.9 ΗΘΙΚΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ</u>	62
<u>1.9.1 ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΞΙΟΛΟΓΙΚΗ ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑ</u>	68
<u>1.10 Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΑΙΣΘΗΜΑΤΟΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ ΣΤΗΝ ΗΘΙΚΗ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ ΤΩΝ ΑΤΟΜΩΝ</u>	72
<u>1.10.1 ΤΑ ΣΤΑΔΙΑ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ</u>	75
<u>1.11 Η ΣΥΝΔΕΣΗ ΤΟΥ ΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΟΥ ΜΕ ΤΟΝ ΣΕΝΤΙΜΕΝΤΑΛΙΣΜΟ ΣΤΗΝ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ</u>	83
<u>1.12 Η ΣΤΑΘΕΡΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ-Η ΙΣΟΤΗΤΑ</u>	90
<u>1.13 Η ΕΠΙΤΕΥΞΗ ΤΟΥ ΑΓΑΘΟΥ-Η ΑΡΜΟΝΙΑ</u>	96
<u>ΕΠΙΛΟΓΟΣ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ</u>	110
<u>ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ</u>	116

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η παρούσα εργασία αποτελεί διπλωματική εργασία στα πλαίσια του μεταπτυχιακού προγράμματος “Φιλοσοφία, Γνώση, Αξίες και Κοινωνία” του τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης. Η ολοκλήρωση της εργασίας οφείλεται στην καθοδήγηση του επιβλέποντα καθηγητή μου Πάνου Θεοδώρου, Επίκουρου καθηγητή στη Φιλοσοφία της Επιστήμης, ο οποίος όλο αυτό το διάστημα έδειξε την απαραίτητη εμπιστοσύνη και κατανόηση, συμβουλευόντας με σε καίρια ζητήματα και δείχνοντας άπλετη υπομονή. Έπειτα, θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στα άλλα δύο μέλη της τριμελούς επιτροπής αξιολόγησης, τον Κωνσταντίνο Καβουλάκο, Αναπληρωτή καθηγητή Κοινωνικής και Πολιτικής Φιλοσοφίας και Φιλοσοφίας του Πολιτισμού, και τον Κώστα Κουκουζέλη, Επίκουρο καθηγητή Πολιτικής Φιλοσοφίας (Φιλοσοφία του Δικαίου), οι οποίοι είχαν την καλοσύνη και την υπομονή να διαβάσουν με προσοχή αυτή την εργασία και να κάνουν πολύτιμες παρατηρήσεις. Σημαντικός αρωγός στην τεχνική υποστήριξη της διπλωματικής στάθηκε ο φίλος και συμπαραστάτης Δημήτρης Καστελλιανάκης, υποψήφιος διδάκτωρ του τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένειά μου και ιδιαίτερα τον αδερφό μου, Φανούρη Ζερβακάκη, για τη συμπαράσταση και τη στήριξη που μου έδωσαν καθ’ όλη τη διάρκεια της συγγραφής.

Περίληψη

Η πολιτική φιλοσοφία του Ρωλς διακατέχεται από την έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης και του αισθήματος δικαίου. Βασίζεται στην έννοια του κοινωνικού συμβολαίου του Ρουσσώ και διαπνέεται από τον καντιανό ορθολογιστικό χαρακτήρα. Αυτή η σύνδεση του (συν)αισθήματος περί δικαίου με τον ορθό λόγο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην δικαιοσύνη ως ακριβοδικία του Ρωλς. Ο φιλόσοφος διατείνεται πως το αίσθημα του δικαίου προϋποτίθεται της εισόδου μας στην πρωταρχική θέση όπου θα καθοριστούν οι αρχές της δικαιοσύνης. Προκειμένου μάλιστα να διαφυλάξει την ευημερία του συνόλου έναντι της υιοθέτησης αρχών που εξυπηρετούν ιδιωτικά συμφέροντα εφευρίσκει το πέπλο της άγνοιας που χαρακτηρίζει τα μέλη που εισέρχονται στην αρχική θέση. Η άρση του πέπλου και η είσοδος στην πλήρη θεωρία του αγαθού του Ρωλς κυριαρχείται από τα στάδια της ηθικής ανάπτυξης που καθιστούν τα μέλη της κοινωνίας ικανά να συνειδητοποιήσουν τον ηθικό τους χαρακτήρα και να τον επιλέγουν στην διάρκεια της ζωής τους στις συνεργασίες τους με τους άλλους ανθρώπους. Είναι, όμως, η θεωρία του Ρωλς διατυπωμένη αυστηρά με ορθολογιστικά κριτήρια ή μήπως διακρίνεται από κάποιον συναισθηματισμό;

Abstract

The political philosophy of Rawls is dominated by the concept of social justice and a sense of justice. It is based on the concept of Rousseau's social contract and is inspired by the rational character of Kantian. This connection of the sense of law with the proper reason is of particular interest to the justice as fairness of Rawls. The philosopher asserts that the sense of law presupposes our entry into the original position where the principles of justice will be determined. In order to preserve the well-being of the whole over the adoption of principles serving private interests, it invents the veil of ignorance that characterizes the members entering the original position. The lifting of the veil and the entrance to the complete theory of the good of Rawls is dominated by the stages of moral development that make the members of society capable of realizing their moral character and choosing them during their lifetime in their collaborations with other people. But is the theory of Rawls formulated strictly by rational criteria or is it distinguished by some sentimentality?

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το κυρίαρχο ωφελμιστικό σύστημα, το οποίο κυριάρχησε σε όλο τον δυτικό ευρωπαϊκό κόσμο του εικοστού αιώνα, ώθησε τους περισσότερους φιλοσόφους να προβληματιστούν για την εύρεση μιας επαρκούς εναλλακτικής λύσης που να ανταποκρίνεται πειστικότερα στην κοινωνία και τους θεσμούς της συνταγματικής δημοκρατίας. Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας, ο Αμερικανός φιλόσοφος Τζων Ρωλς (John Rawls) απορρίπτει την ωφελμιστική παράδοση του αγγλοσαξωνικού πολιτισμού υποστηρίζοντας ότι ο ωφελμισμός καταπατά την ελευθερία και την ισότητα των πολιτών. Ως απάντηση στην ωφελμιστική διδασκαλία δίνει τη δικαιοσύνη ως ακριβοδικία (fairness). Έχοντας κατά νου την παραδοσιακή έννοια του κοινωνικού συμβολαίου που χρησιμοποιεί ο Ρουσσώ (Rousseau), ο Ρωλς επινοεί ένα σημείο αφετηρίας για την κοινωνική σύνδεση των πολιτών, τη λεγόμενη «πρωταρχική θέση», θέλοντας να εξασφαλίσει στα μέλη της κοινωνίας ίσα δικαιώματα ελευθερίας και ισότητας.¹

Ο Ρωλς δίνει μεγάλη σημασία στη δικαιοσύνη μέσα στο πλαίσιο της δημοκρατικής κοινότητας. Γι' αυτό, επιθυμεί να δικαιολογήσει τον λόγο για τον οποίο είμαστε δίκαιοι, αναπτύσσοντας τη θεωρία του για το «αίσθημα της δικαιοσύνης» έναντι των άλλων ιδιωτικών συμφερόντων που δημιουργούν ένα συγκρουσιακό καθεστώς στην πορεία δημιουργίας της εύτακτης κοινωνίας των πολιτών. Αυτό σημαίνει ότι, για τον ίδιο, οι πολίτες δεν καθοδηγούνται από κανένα «φυσικό δικαίωμα» στην ατομική ιδιοκτησία ή στα μέσα παραγωγής. Αντίθετα, η ρωλσιανή αντίληψη περί δικαιοσύνης καθιστά θεμέλιο λίθο της την έννοια της αμοιβαιότητας (reciprocity) των πολιτών που συμφιλιώνει τα πρόσωπα ως ίσες ηθικές οντότητες, "αποστασιοποιώντας" τα από μεροληπτικά συμφέροντα και υποτάσσοντάς τα σε ένα συνολικό συμφέρον. Έτσι, όλοι οι πολίτες θεωρούνται ίσοι, χωρίς καμία προτεραιότητα για τον καθένα χωριστά.

Στη σκέψη του Ρωλς, όταν οι περισσότεροι ευνοημένοι πολίτες υιοθετούν

¹ «Χρησιμοποίησα μια πιο γενική και αφηρημένη εκδοχή της ιδέας του κοινωνικού συμβολαίου μέσω του σχετικού επινοήματος της ιδέας της πρωταρχικής θέσης. Η πειστική απόδοση του νοήματος των βασικών δικαιωμάτων και ελευθεριών, καθώς και της προτεραιότητάς τους, ήταν ο πρώτος στόχος της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας. Ένας δεύτερος, ήταν να ενσωματώσει την απόδοση αυτή σε μια κατανόηση της δημοκρατικής ισότητας, εγχείρημα το οποίο οδήγησε στην αρχή της ακριβοδικιακής ισότητας ευκαιριών και την αρχή της διαφοράς» (Ρωλς 2001, 10).

τη δικαιοσύνη ως ακριβοδικία δύνανται να εγκαταλείψουν πρόθυμα τα εκάστοτε ιδιωτικά προνόμια επί του αγαθού και, αντίστοιχα, οι λιγότερο ευνοημένοι μπορούν να ανελιχθούν κοινωνικά στο πλαίσιο της εύτακτης κοινωνίας πολιτών, σύμφωνα πάντα με τις αρχές της δικαιοσύνης, της ισότητας και της ελευθερίας, χωρίς να μεροληπτούν λόγω ιδιωτικών συμφερόντων. Ωστόσο, υπάρχει πάντα ο κίνδυνος οι πολίτες της δίκαιης κοινωνίας που οργανώνουν τους θεσμούς τους σύμφωνα με τις αρχές της δικαιοσύνης να αρνηθούν την προτεραιότητα του κοινού δικαίου έναντι του ιδιωτικού τους αγαθού και να προτάξουν το ιδιωτικό όφελος ως ρυθμιστικό παράγοντα της ζωής τους, στοιχείο που θα κλονίσει τον σταθερό χαρακτήρα της κοινότητας απομακρύνοντας κατά πολύ τα άτομα από έναν αρμονικό τρόπο ζωής.

Στην παρούσα εργασία θα προβούμε σε μια συνοπτική ανάλυση της θεωρίας της δικαιοσύνης του Τζων Ρωλς, αναλύοντας τους θεσμούς και τις έννοιες της ισότητας και της ελευθερίας, όπως ακριβώς τις αντιλαμβάνεται ο μεγάλος αυτός πολιτικός φιλόσοφος. Συγκεκριμένα, στο πρώτο κεφάλαιο θα εξετάσουμε το ρόλο της θεωρίας της δικαιοσύνης στο πλαίσιο της συνεργασίας των πολιτών της εύτακτης κοινωνίας, την έννοια του κλασσικού ωφελιμισμού και την αρχή της μέσης ωφελιμότητας ως εναλλακτικής πρότασης δικαιοσύνης από δυο υποστηρικτές της σύγχρονης ωφελιμιστικής θεωρίας, τους Mill και Wicksell, καθώς και τις δυο αρχές της δικαιοσύνης, τις οποίες ο Ρωλς προτείνει ως την πιο αποτελεσματική και βιώσιμη “οδό” συμβίωσης μέσα στην κοινωνία. Ο Ρωλς υποθέτει ότι έχουμε όλοι «αίσθημα δικαιοσύνης» (sense of justice), ώστε να επιθυμούμε και να επιδιώκουμε την δίκαιη κοινωνική οργάνωση με το να εισερχόμαστε στην «πρωταρχική θέση».

Πώς όμως μπορούμε να δικαιολογήσουμε αυτό το αίσθημα; Πώς μπορούμε να πείσουμε τον σύγχρονο πολίτη που βιώνει τις σημερινές κοινωνικοοικονομικές και πολιτικές ανισότητες να πάψει να είναι επιφυλακτικός στην ιδέα μιας δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας που βασίζεται σε ένα “αίσθημα δικαιοσύνης”; Το πρόβλημα αυτό επιτείνεται εξαιτίας της απουσίας επαρκούς «ισότητας δυνάμεων» (Χομπς) στις σημερινές κοινωνίες. Οι εν λόγω ανισότητες κλονίζουν τη δυνατότητα ή τους όρους εισόδου μας στην

πρωταρχική θέση και τα μεροληπτικά συμφέροντα κυριαρχούν μεταξύ των μελών της σύγχρονης κοινωνίας. Γι' αυτό το λόγο, ο Ρωλς προτιμά μάλλον μια καντιανής εμπνεύσεως ιδέα για να ορίσει τη δυνατότητα και τους όρους της δικαιοσύνης. Πιο συγκεκριμένα, χρησιμοποιεί στην θεωρία του την ιδέα της «αξίας της ηθικής ισότητας των προσώπων», η οποία διαφέρει πολύ από την «ισότητα δυνάμεων» του Χομπς.

Στο δεύτερο κεφάλαιο θα αναλύσουμε τους θεσμούς που θα έπρεπε να υπάρχουν και να εφαρμόζονται σε μια δίκαιη κοινωνία. Παραθέτουμε τα όρια της ίσης ελευθερίας μεταξύ των πολιτών μιας κοινωνίας, όπως τα αντιλαμβάνεται ο Ρωλς και στην συνέχεια αναφερόμαστε περιγραφικά στα διανεμητικά μερίδια της δικαιοσύνης εντός των κοινωνικών θεσμών. Ερμηνεύοντας τη «δεύτερη αρχή της δικαιοσύνης», ο Ρωλς επιδιώκει την ίση διανομή των δικαιωμάτων σε πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο από τους θεσμούς, ακόμα και ανάμεσα σε διαφορετικές γενεές. Στο τέλος του δευτέρου κεφαλαίου αναλύουμε τις έννοιες της ακριβοδικίας, της πολιτικής ανυπακοής και της αντίρρησης της συνείδησης μελετώντας τον τρόπο, με τον οποίο εμφανίζονται μέσα στην κοινωνία μέσω συγκεκριμένων ατομικών ή συλλογικών συμπεριφορών των πολιτών και το καθεστώς αιτιολόγησής τους.

Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζουμε την ιδέα του Ρωλς περί ύπαρξης ηθικού συναισθήματος μέσα στην κοινωνία δικαίου, αναλύοντας τις έννοιες της ηθικής μέσα στην κοινωνία, των ηθικών συναισθημάτων και της ηθικής ψυχολογίας, της ισότητας, καθώς και του ίδιου του «αισθήματος της δικαιοσύνης». Βασική σκέψη στον Ρωλς είναι η προϋπόθεση πως «οι συμβαλλόμενοι διαθέτουν το αίσθημα δικαιοσύνης και ότι αυτό είναι γνωστό σε όλους [...] [κάτι που] σημαίνει ότι τα μέρη μπορούν να βασίζονται το ένα στο άλλο για την κατανόηση και την πιστή εφαρμογή των αρχών που θα συμφωνηθούν» (Ρωλς 2001, 182-3). Έτσι, το αγαθό της δικαιοσύνης εναρμονίζει, κατά μια έννοια, το δίκαιο με το αγαθό.

Στο τέλος, παραθέτουμε τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγουμε με βάση την παραπάνω ανάλυση σχετικά με τις θέσεις του Ρωλς όσον αφορά τις αρχές της δικαιοσύνης και το «αίσθημα δικαίου» που, κατά τον ίδιο, είναι υπό

μια έννοια ενσωματωμένο στην διαισθητική ροπή των ανθρώπων και εκδηλώνεται μέσω του ρυθμιστικού ρόλου των αρχών της ισότητας και της ελευθερίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο

Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

1.1 ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΠΡΩΤΑΡΧΙΚΗ ΘΕΣΗ

Η δικαιοσύνη είναι αδιαμφισβήτητα μέγιστο κοινωνικό αγαθό, το οποίο εξελίσσεται κατά το ρόλο και τη μορφή του στο πέρασμα του χρόνου. Σύμφωνα με τον Τζων Ρωλς, οι θεσμοί χρήζουν αναθεώρησης ή τροποποίησης όταν διαπιστώνεται η μονομερής λειτουργία τους υπέρ μιας ομάδας πολιτών ή εναντίον μικρής ή μεγάλης μερίδας του συνόλου. Αυτή η αναθεώρηση πρέπει να λαμβάνει χώρα ως γεγονός, αμέσως μόλις διαπιστώνεται έλλειψη στη λειτουργικότητα του θεσμού, προκειμένου να αποφευχθεί το φαινόμενο διάπραξης αδικιών εις βάρος κάποιων ομάδων ατόμων.

Η σκέψη του Ρωλς ότι «κάθε άτομο διαθέτει μια απαραβίαστη αξία που θεμελιώνεται στη δικαιοσύνη, ώστε ακόμη και η ευημερία της κοινωνίας ως συνόλου να αδυνατεί να κατισχύσει αυτής» (Ρωλς 2001, 28), οδηγεί στην εφαρμογή της αρχής της ισοπολιτείας, όπου όλοι απολαμβάνουν τα ίδια δικαιώματα και έχουν τις ίδιες υποχρεώσεις απέναντι στο κράτος. Η σημασία αυτής της αρχής είναι τόσο μεγάλη για τον Ρωλς, ώστε να πρέπει να ισχύει απλόχερα για όλους τους πολίτες της κοινωνίας, χωρίς να μεσολαβούν πολιτικές διαπραγματεύσεις ή άλλες τυχόν σκοπιμότητες και συμφέροντα. Όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο Ρωλς «η αλήθεια και η δικαιοσύνη είναι αδιαπραγμάτευτες» (Ρωλς 2001, 28).² Αυτή η θέση πηγάζει από μια διαισθητική

² Στην αρχαία ελληνική σκέψη έχουν δοθεί κατά καιρούς πολλοί ορισμοί σχετικά με το περιεχόμενο της δικαιοσύνης. Στον Σωκράτη ήταν μια ανάληψη ευθύνης αντίστοιχη με τις έμφυτες ικανότητες που ο καθένας έχει. Στον Πλάτωνα η έννοια της δικαιοσύνης ισούται με την ύπαρξη της σοφίας, της ανδρείας και της σωφροσύνης μέσα στην ιδανική κοινωνία των πολιτών. Στον Αριστοτέλη η δικαιοσύνη εξαιρείται επειδή θεμελιώνει την ευδαιμονία των πολιτών, με τον λόγο (λογική) και τα πάθη (συναισθήματα) να λειτουργούν προς την επιτέλεση αυτού του σκοπού. Επομένως, τι είναι αδιαπραγμάτευτο απ' τη στιγμή που μιλώντας για δικαιοσύνη δεν εννοούμε όλοι το ίδιο πράγμα; Στον Ρωλς, πάντως, η δικαιοσύνη φαίνεται να βασίζεται περισσότερο στο εσωτερικό του ανθρώπου, ως «τάση» ή σ' αυτό που ονομάζει ο ίδιος «διαίσθηση» (intuition).

αντίληψη της δικαιοσύνης, την οποία όλοι οι πολίτες μιας ευτεταγμένης κοινωνίας έχουν ως προτεραιότητα. Με τον όρο «ευτεταγμένη» ο Ρωλς εννοεί την κοινωνία εκείνη που αποσκοπεί στην ευημερία³ των μελών της, κυριαρχούμενη από μια δημόσια αντίληψη περί δικαιοσύνης.⁴

Ωστόσο, η συνύπαρξη πολλών ατόμων που διαβιούν μαζί οδηγεί συχνά στη σύγκρουση, πέρα από την ταύτιση των συμφερόντων. Τότε, απαιτείται μια σειρά κανόνων κοινωνικής διαρρύθμισης που θα κατανεύουν το αγαθό της δικαιοσύνης. Σε ένα πλαίσιο θεώρησης, όπου τα μέλη μιας κοινωνίας γνωρίζουν τις αρχές της δικαιοσύνης που καλούνται να εφαρμόσουν, έχοντας τη συναίσθηση ότι και οι άλλοι συμπολίτες τους οφείλουν να πράξουν το ίδιο, υπάρχει και η αντικειμενική θεώρηση του ατόμου. Βάσει αυτής της θεώρησης το άτομο μπορεί να ικανοποιήσει με τον καλύτερο τρόπο τα δικαιώματά του, όμως ποτέ εις βάρος των άλλων πολιτών, καθώς κάτι τέτοιο περιορίζεται με την εφαρμογή της δικαιοσύνης. Πώς όμως θα επέλθει η συμφωνία των μελών της κοινωνίας σχετικά με τις αρχές της δικαιοσύνης που θα πρέπει να εφαρμόζονται; Στο ερώτημα αυτό ο Ρωλς απαντά: «Η επιλογή των αρχών της δικαιοσύνης [θα] γίνεται πίσω από ένα πέπλο άγνοιας (*veil of ignorance*)».⁵ Ο λειτουργικός ρόλος του πέπλου είναι να εξυπηρετήσει το σκοπό μιας συμφωνίας με ακριβοδίκαιους όρους χωρίς κάποια συγκεκριμένη ομάδα να αποφασίζει αρχές που θα εξυπηρετούν το δικό της όφελος έναντι των υπόλοιπων πολιτών.⁶

³ Η ευημερία στον Ρωλς θα λέγαμε ότι δεν αντιστοιχεί στη γνωστή έννοια της ευδαιμονίας. Περισσότερο ο Ρωλς εννοεί κάτι σαν την καλοπέραση, την υλική άνεση παρά τη σύνδεση του «ζην» με το «ευ ζην» και την εσωτερική ψυχική ανάταση των ατόμων.

⁴ Με τον όρο «ευτεταγμένη» (*well-ordered*) ο Ρωλς προσδιορίζει την κοινωνία στην οποία: «(1) ο καθένας αποδέχεται και γνωρίζει ότι και οι άλλοι αποδέχονται τις ίδιες αρχές δικαιοσύνης, και (2) οι βασικοί κοινωνικοί θεσμοί εν γένει ικανοποιούν και είναι γενικώς γνωστό ότι ικανοποιούν αυτές τις αρχές» (Ρωλς 2001, 29). Παρά την αναπόφευκτη σύγκρουση των αντίπαλων ιδιωτικών συμφερόντων σε μια κοινότητα, το κοινό αίτημα της δικαιοσύνης όχι απλά υπάρχει, αλλά και περιορίζει την επιδίωξη ιδιοτελών σκοπών.

⁵ Ρωλς 2001, 37.

⁶ Ρωλς 2001, 37-8. Ωστόσο, δημιουργείται ένα ζήτημα «εγκυρότητας» του πέπλου που εισάγει ο Ρωλς, καθώς τα στοιχεία που αποκρύπτονται από τους πολίτες έχουν καθοριστικό ρόλο κατά την επιλογή των αρχών. Επιπλέον, δεν είναι φανερό με ποιο κριτήριο κρίνονται από τον Ρωλς τα συγκεκριμένα στοιχεία του πέπλου που θα καθορίσουν την αντικειμενικότητα της επιλογής δίκαιων αρχών. Έτσι, η διαδικασία του πέπλου μοιάζει ουτοπική παρά ρεαλιστική και δεν θα οδηγήσει σε αρχές θεμελιωμένες κανονιστικά. Το πέπλο της άγνοιας είναι μια υποθετική κατάσταση φανταστικού χαρακτήρα που χρησιμοποιείται από τον Ρωλς για να μπορέσουν να φτάσουν τα μέρη της αρχικής κατάστασης στη συναίνεση. Θα είναι όμως το αποτέλεσμα της διαδικασίας ακριβοδίκαιο; Είναι σαν να αποφασίζουν οι δικαστές την τιμωρία οποιουδήποτε κακοποιού κρίνοντας την ενοχή του από τα εκάστοτε εμπειρικά δεδομένα που έχουν και όχι από

Η συμφωνία των αντιλήψεων των σχετικών με τη δικαιοσύνη είναι κάτι σημαντικό, που επηρεάζει ιδιαίτερα τη βιωσιμότητα μιας κοινωνίας. Η βιωσιμότητα, ωστόσο, της τελευταίας εξαρτάται, για τον Ρωλς, από το συντονισμό, τη σταθερότητα καθώς και από την αποτελεσματικότητα των κοινωνικών σχέσεων και διεργασιών. Ο συντονισμός αφορά την εναρμόνιση των σχεδίων των ατόμων κατά τρόπο, ώστε η συνύπαρξη των σχεδίων αυτών να μην αντιβαίνει στις προσδοκίες των υπολοίπων. Η σταθερότητα σημαίνει τον έλεγχο της αστάθειας από δυνάμεις σταθεροποίησης, όταν το σχήμα της κοινωνικής συνεργασίας παύει να είναι σταθερό πλέον. Η αποτελεσματικότητα, τέλος, αφορά την αποτελεσματική εκτέλεση των σχεδίων προς την επίτευξη κοινωνικών σκοπών εναρμονισμένων με τη δικαιοσύνη. Έλλειψη αποτελεσματικότητας παρατηρείται όταν υπάρχει δυσπιστία και ασυμφωνία ανάμεσα στα άτομα σχετικά με το τι θεωρείται δίκαιο και τι άδικο.⁷

Ποιος είναι, όμως, ο χαρακτήρας της δικαιοσύνης του Ρωλς; Ο ίδιος επισημαίνει ότι αντικείμενο της δικαιοσύνης είναι η *κοινωνική* δικαιοσύνη. Στο πλαίσιο αυτής τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις διανέμονται στους πολίτες με τέτοιο τρόπο από τους θεσμούς, ώστε να μην καταλύεται η κοινωνική συνεργασία.⁸ Κυρίαρχο ρόλο στην άσκηση της κοινωνικής δικαιοσύνης ασκεί η λειτουργία του πολιτικού συστήματος, καθώς και οι οικονομικές και πολιτικές διαρρυθμίσεις. Η ελευθερία της σκέψης, η ελευθερία της συνείδησης, ο ελεύθερος ανταγωνισμός, η οικογένεια είναι σημαντικοί κοινωνικοί θεσμοί που επηρεάζουν σημαντικά τη λειτουργία της δικαιοσύνης. Καθορίζουν και

τα αποδεικτικά στοιχεία της ενοχής του. Η διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι τα εμπειρικά δεδομένα από μόνα τους δεν είναι επαρκή για να οδηγήσουν σε μια δίκαιη κρίση. Απαιτείται πλήρης γνώση των ειδικών συνθηκών που έδρασε ο εν λόγω κακοποιός, τα ειδικά κίνητρα που ενδεχομένως είχε, ο τόπος και ο χρόνος του ενεργήματός του, καθώς και ενδεχόμενα άλλοθι της πράξης του. Διαφορετικά δεν είμαστε ικανοί κρίνοντας μόνο εμπειρικά αλλά έχοντας άγνοια της προκείμενης ενέργειάς του να αποφανθούμε υπέρ ή κατά αυτού. Επιπλέον, εισάγοντας το πέπλο της άγνοιας, ο Ρωλς ενδιαφέρεται περισσότερο να μην ευνοηθεί συνειδητά καμία τάξη από τους πολίτες, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι όντως δεν ευνοείται καμία. Δηλαδή, η ύπαρξη του πέπλου για τους πολίτες αφορά κυρίως την άγνοια της δικής τους κατάστασης μέσα στην κοινωνία, εν γνώσει ωστόσο της ύπαρξης διαφορετικών κοινωνικών στρωμάτων, που σημαίνει ότι τα ωφελήματα των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων είναι σαφώς μεγαλύτερα από αυτά των κατώτερων, κλπ. Τίποτα από τα παραπάνω δεν μας προΐδεάζει, τότε, για ένα ακριβοδίκαιο αποτέλεσμα της διαδικασίας στο πλαίσιο μιας ακριβοδίκαιης ισότητας μεταξύ τους.

⁷ Ρωλς 2001, 30-1. Η ασυμφωνία των πολιτών σχετικά με το τι είναι δίκαιο και τι άδικο φαίνεται να κυριαρχεί ανά τους αιώνες στα διάφορα πολιτικά συστήματα, τόσο μεταξύ των κοινωνιών που έχουν διαφορετικό καθεστώς, όσο και μεταξύ των πολιτών του ίδιου πολιτικού συστήματος.

⁸ Ρωλς 2001, 31.

προδιαγράφουν τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των ατόμων και επηρεάζουν τις κοινωνικές προοπτικές τους. Ως τέτοιες νοούνται οι προσδοκίες των ατόμων σχετικά με το τι μπορούν να επιτύχουν στη ζωή. Σύμφωνα με τον Ρωλς αυτός είναι και ο λόγος που για ορισμένα άτομα προδιαγράφεται από τη στιγμή της γέννησης τους ποια θέση θα καταλάβουν στο μέλλον, πόσο θα ανέβουν ιεραρχικά. «Με αυτόν τον τρόπο οι θεσμοί της κοινωνίας ευνοούν περισσότερο ορισμένες θέσεις εκκίνησης από κάποιες άλλες» (Ρωλς 2001, 32). Ωστόσο, η δικαιοσύνη καλείται να απονείμει τα θεμελιώδη δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των ατόμων κατά τρόπο ώστε να εξασφαλίζονται σε όλους ανεξαιρέτως τους πολίτες ίσες ευκαιρίες και προοπτικές εξέλιξης και ανάπτυξης.

Πρόκειται για έναν τρόπο θεώρησης της κοινωνίας ο οποίος πηγάζει από το κοινωνικό συμβόλαιο, για το οποίο στο παρελθόν είχαν κάνει λόγο οι Λοκ (Locke), Ρουσσώ (Rousseau), και Καντ (Kant). Ο Ρωλς μεταφράζει την έννοια του συμβολαίου ως μία κοινή αποδοχή κάποιων αρχών από τα συμβαλλόμενα μέλη μιας κοινωνίας. Αποστασιοποιείται από την παραδοσιακή αντίληψη του συμβολαίου, που παρέχει «ορθούς λόγους» στα πρόσωπα για να εισέλθουν στην πρωταρχική θέση, και προτάσσει το «εύλογο»⁹ έναντι του «ορθολογικού». Δίνει στον όρο «συμβόλαιο» την έννοια της *υποθετικής αρχικής συμφωνίας* ανάγοντας την βάση της πολιτικής του θεωρίας σε μια εντελώς υποθετική κατάσταση.

1.2 Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΠΡΩΤΑΡΧΙΚΗΣ ΘΕΣΗΣ - Η ΑΚΡΙΒΟΔΙΚΙΑ

Ο Ρωλς θεωρεί την δικαιοσύνη ως ακριβοδικία ένα νέο κοινωνικό συμβόλαιο που ονομάζει «πρωταρχική θέση». Αυτή αποτελεί τη διαδικασία επιλογής συγκεκριμένων αρχών δικαιοσύνης και σημείο αξιολόγησης των κοινωνικών θεσμών που υφίστανται σε μια κοινωνία. Το κοινωνικό συμβόλαιο κατά τον Ρωλς είναι μια πρωταρχική συμφωνία, η οποία βασίζεται σε αρχές δικαιοσύνης, πάνω στις οποίες επιτυγχάνεται η διάρθρωση της κοινωνίας. Η κοινωνία αυτή αποτελείται από άτομα ελεύθερα και έλλογα, τα οποία μεριμνούν για την

⁹ Ο Μολύβας διαχωρίζει το «εύλογο» από το «ορθολογικό» με τον εξής τρόπο: «Το πρώτο είναι ηθική έννοια που περιορίζει το ατομικό αγαθό των πολιτών, ενώ το δεύτερο το μεγιστοποιεί». (Μολύβας 2004, 231-2). Ωστόσο, ο Ρωλς, όπως επισημαίνει ο Μιχαλάκης, «αυτοδιορθώνεται στη συνέχεια του έργου του και τονίζει τον καντιανό χαρακτήρα της θεωρίας του. Έτσι, σε καμία περίπτωση δεν συναγάγει από το ορθολογικό, το έλλογο, το ηθικό και το δίκαιο». (Μιχαλάκης 2013, 33).

προάσπιση των συμφερόντων τους και θεωρούν αυτές τις αρχές της δικαιοσύνης θεμέλιο λίθο της κοινωνικής τους συνύπαρξης και συμπόρευσης. Η τήρηση, άρα, των αρχών της δικαιοσύνης είναι αυτό που ονομάζει ο Ρωλς δικαιοσύνη ως ακριβοδικία.¹⁰

Η επιλογή των αρχών της δικαιοσύνης γίνεται από κοινού¹¹ από τα άτομα που είναι μέλη ενός κοινωνικού συμβολαίου και βάσει αυτών των αρχών καθορίζονται τα βασικά δικαιώματα των ανθρώπων και οι υποχρεώσεις καθώς και ο καταμερισμός των κοινωνικών ευεργετημάτων. Στην ουσία, η θέση της ακριβοδικίας είναι ότι οι αρχές της δικαιοσύνης προκύπτουν ως ένα αποτέλεσμα μιας ακριβοδικαίας συμφωνίας ή διαπραγμάτευσης. Στη διαπραγμάτευση αυτή

¹⁰ Ρωλς 2001, 36. Ο Μιχαλάκης επεξηγεί την άποψη του Ρωλς για την έννοια της ακριβοδικίας: «Η ακριβοδικία της αρχικής κατάστασης επιλογής μεταβιβάζεται στο αποτέλεσμα, δηλαδή στις επιλεγόμενες αρχές δικαιοσύνης, και για αυτόν το λόγο ο Ρωλς ονομάζει [και] την αντίληψη περί δικαίου που προτείνει "δικαιοσύνη ως ακριβοδικία"» (Μιχαλάκης 2013, 29). Τι εννοεί ο Ρωλς όμως όταν κάνει λόγο για fairness και πώς θα πρέπει να αποδώσουμε τον όρο στα ελληνικά; Ο Κωνσταντίνος Κουκουζέλης, σε ηλεκτρονική επιστολή του, μου διευκρινίζει σχετικά ότι οι σημασίες του αγγλικού όρου fairness και του ελληνικού «αμεροληψία» σε μεγάλο βαθμό αλληλεπικαλύπτονται, αλλά «η πρώτη έχει εντονότερη αντικειμενική, λειτουργική και διαδικαστική χροιά, αναφερόμενη στο παιχνίδι ή σε μια διαδικασία όπως η δίκη, π.χ. fairtrial». Από την άλλη, «η αμεροληψία έχει εντονότερο υποκειμενικό στοιχείο και συνδέεται με τυχόν δεσμό του δικαστή είτε με την υπόθεση είτε με τα πρόσωπα των διαδίκων και ο δικονομικός θεσμός με τον οποίο έχει άμεση σχέση είναι αυτός της εξαιρέσης του δικαστή». Έτσι, «η διαδικαστική χροιά του fairness θα ήταν λάθος να συσχετισθεί κατά τρόπο απόλυτο με την αντιδιαστολή της διαδικασίας προς την ουσία. Η διαδικαστική πτυχή που ενυπάρχει στην έννοια fairness, πρέπει μάλλον να συνδεθεί με την ιδέα του κανόνα, σε αντίθεση με την κατά περίπτωση, adhoc κρίση. Υπό αυτήν την εκδοχή αμεροληψία (impartiality) και fairness συγκλίνουν στο στοιχείο της αφαίρεσης από τα εξατομικευτικά χαρακτηριστικά, δηλ. το πέρασμα στο απρόσωπο, το οποίο είναι απαλλαγμένο από μεροληψία, με συνέπεια να είναι impartial και επομένως fair. Το "ακριβοδικία" παραπέμπει στο suum cuique tribuere του Ουλπιανού (να δίνουμε σε κάποιον ό,τι του αξίζει), μόνο που ειδικά στον Ρωλς το του "αξίζει" προσδιορίζεται από δημόσιους κανόνες (του παιχνιδιού) και όχι το αντίθετο. Αυτό συνιστά "διαφάνεια" ίσως».

¹¹ Μία αντίρρηση που μπορούμε ήδη να επισημάνουμε είναι η εξής. Η διαδικασία επιλογής αρχών από κοινού προϋποθέτει ότι τα συνερχόμενα άτομα έχουν ήδη δεχτεί πως το συμβόλαιο είναι δίκαιο, δηλαδή πως συμμορφώνεται ήδη σε κάποιες προϋπάρχουσες αρχές δικαιοσύνης. Άρα, η υποτιθέμενη διαδικασία σύλληψης κι επιλογής αρχών δικαίου φαίνεται να είναι κυκλική. Αν το αρχικό συμβόλαιο κινείται εκτός απαιτήσεων δικαιοσύνης, τότε η θεμελίωση των αρχών του δικαίου επάνω στο συμβόλαιο εκτίθεται ανεπανόρθωτα στον κίνδυνο μιας ριζικής αυθαιρεσίας. Αν κινείται εντός απαιτήσεων δικαίου, τότε η δικαιοσύνη ως αποτέλεσμα της διαπραγμάτευσης είναι ήδη παραχαραγμένη από τους όρους μιας προγενέστερης αδιαπραγμάτευτης "δικαιοσύνης". Η προσφυγή στην ιδέα της «ορθότητας» (βλ. παρακάτω), δεν φαίνεται να λύνει αυτό το πρόβλημα. «Ορθότητα» από ποια άποψη; Λογική, ηθική (και ποια συγκεκριμένα), πολιτική (και ποια συγκεκριμένα), ή ποια; Όποια απόφαση επ' αυτού φαίνεται κινείται ήδη εντός μιας άποψης περί δικαίου. Στην πραγματικότητα, είναι αυτό το πρόβλημα που αναγκάζει τον Ρωλς να καταφύγει στο «αίσθημα δικαιοσύνης». Το ζήτημά μας, τότε, είναι να ελέγξουμε κατά πόσο η θεωρία του για αυτό μας πείθει ότι πρόκειται για κάτι πάνω στο οποίο μπορούμε να θεμελιώσουμε τη δυνατότητα παραγωγής θετικού δικαίου. Στην πορεία θα δούμε περισσότερα, μέχρι να φτάσουμε στην εξέταση της θεωρίας του για τα ηθικά συναισθήματα και το «αίσθημα δικαιοσύνης».

όλα τα συμβαλλόμενα μέρη βρίσκονται σε παρόμοια θέση. Κανείς δεν βρίσκεται σε πλεονεκτικότερη θέση έναντι των άλλων και δεν μπορεί να σχεδιάσει αρχές προκειμένου να εξυπηρετήσει τα συμφέροντά του. Αυτή η κοινή θέση ονομάζεται από τον Ρωλς «πρωταρχική θέση» και «..αντιστοιχεί στη φυσική κατάσταση της παραδοσιακής θεωρίας του κοινωνικού συμβολαίου» (Ρωλς 2001, 37).

Στην κατάσταση αυτή όλοι είναι ίσοι μεταξύ τους και ελεύθεροι-ισότιμοι να επιλέξουν τις αρχές δικαίου. Όμως για να είναι το αποτέλεσμα της συμφωνίας ακριβοδίκαιο, τα συμβαλλόμενα μέρη βρίσκονται πίσω από ένα «πέπλο άγνοιας».¹² Η άγνοια αφορά όλα εκείνα τα επιμέρους στοιχεία που γοητεύουν τους ανθρώπους και τους οδηγούν να εκμεταλλεύονται τις κοινωνικές και φυσικές περιστάσεις για να ωφεληθούν. Συγκεκριμένα στοιχεία που αγνοούν είναι: η κοινωνική τους θέση, η κοινωνική τους τάξη και το κύρος που αυτή ακολουθώντας έχει, η ευφυΐα, η κατάσταση των φυσικών πλεονεκτημάτων που θα έχουν, η αντίληψη για το αγαθό και το σχέδιο ζωής τους καθώς και διάφορα στοιχεία του ψυχισμού τους. Τα μέλη αγνοούν ακόμα και τις συνθήκες της κοινωνίας στην οποία ζουν καθώς και την γενιά στην οποία ανήκουν.¹³ Ο Ρωλς επισημαίνει ότι «αυτοί οι ευρύτεροι περιορισμοί των διαθέσιμων γνώσεων είναι εν μέρει αναγκαίοι, επειδή ανακύπτουν προβλήματα κοινωνικής δικαιοσύνης τόσο μεταξύ διαφορετικών γενεών όσο και εντός της ίδιας γενεάς [...] το μόνο συγκεκριμένο γεγονός που γνωρίζουν οι συμβαλλόμενοι είναι πως η κοινωνία τους υπόκειται στις περιστάσεις της δικαιοσύνης και ό, τι υπονοείται με αυτές» (Ρωλς 2001, 174).

Με το πέπλο της άγνοιας ο Ρωλς επιθυμεί να κάνει σαφές πως κανείς από

¹² Ο Marcus Dubber αναφέρει ότι αυτό που επιθυμεί ο Ρωλς με το πέπλο της άγνοιας είναι να βάλουμε τον εαυτό μας στη θέση του άλλου. Ουσιαστικά κάνει λόγο για την ενσυναίσθηση (empathy) που παίζει σημαντικό ρόλο στο μοντέλο δικαίου του Ρωλς. Η ενσυναίσθηση απαιτεί την ταυτοποίησή μου με τον άλλο ή την επίκληση της φαντασίας για να μπορέσω να μπω στη θέση του άλλου. Αυτό προϋποθέτει ότι αναγνωρίζω στους άλλους το δικαίωμα να έχουν αυτονομία και να καθίστανται ηθικά όντα. (Dubber 2006, 75-112).

¹³ Η υπερβολική αυτή άγνοια αγγίζει τα όρια της αυθαιρεσίας. Στην προσπάθειά του ο Ρωλς να κάνει τα συνεχόμενα άτομα αμερόληπτα τα απογυμνώνει από βασικά στοιχεία ταυτότητας. «Η άγνοια όμως τόσων στοιχείων σημαίνει για πολλούς επικριτές ότι τα ρωλσιανά πρόσωπα παύουν να έχουν ταυτότητα. [...] Ο Ρωλς πιστεύει ότι μπορούμε να αποστασιοποιούμαστε εν μέρει από την καθημερινή μας πραγματικότητα και να στοχαζόμαστε πάνω στις επιλογές μας» (Μολύβας 2015, 4).

τους συμμετέχοντες δεν δύναται να επιλέξει αρχές στα μέτρα του.¹⁴ Στόχος του Ρωλς είναι να επιλεχθεί ομόφωνα μία συγκεκριμένη αντίληψη δικαιοσύνης, γεγονός που αν επιτυγχάνεται τελικά με την ισχύουσα άγνοια οδηγούμαστε σε μία γνήσια σύγκλιση συμφερόντων.¹⁵ Επιπλέον, ο Ρωλς υποθέτει ότι τα άτομα διακρίνονται από ένα «μορφικό αίσθημα δικαιοσύνης», το οποίο καθορίζει τη συμμόρφωση όλων απέναντι σε κοινούς κώδικες δικαίου. Αυτό ακριβώς το αίσθημα δικαίου είναι το ουσιαστικότερο στοιχείο της αρχικής κατάστασης, καθώς συντελεί στην διεκπεραίωση της διαπραγμάτευσης οδηγώντας στη συμφωνία των αρχών που θα διέπουν την κοινωνία του Ρωλς. (Το αίσθημα δικαίου θα το αναλύσουμε εκτενέστερα στο 3^ο κεφάλαιο της παρούσης εργασίας.)

Τα παραπάνω στοιχεία περιγράφουν αδρομερώς τα χαρακτηριστικά της πρωταρχικής¹⁶ θέσης των μελών που θα διαπραγματευτούν τις αρχές που θα καθορίσουν το δίκαιο χαρακτήρα της κοινωνίας τους. Αποτελούν το αρχικό status quo επειδή διασφαλίζουν ότι οι θεμελιώδεις συμφωνίες που υλοποιούνται στο πλαίσιο της πρωταρχικής θέσης είναι ακριβοδίκαιες. Έτσι, μέσω της

¹⁴ Το πέπλο της άγνοιας έχει ως στόχο να τοποθετεί τους εκπροσώπους των ελεύθερων και ίσων πολιτών με σεβασμό τον έναν έναντι του άλλου. Κανένα μέρος δεν μπορεί να πιέσει για συμφωνία επί αρχών που θα ευνοούν κατά τρόπο αυθαίρετο τον συγκεκριμένο πολίτη που εκπροσωπούν, διότι κανένα μέρος δεν γνωρίζει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του πολίτη που εκπροσωπεί. Η κατάσταση των μερών ενσωματώνει έτσι έλλογες συνθήκες εντός των οποίων τα μέρη μπορούν να προβούν σε μια έλλογη συμφωνία. Κάθε συμβαλλόμενο μέρος προσπαθεί να συμφωνήσει σε αρχές που θα είναι οι καλύτερες για τον πολίτη που εκπροσωπεί (δηλαδή που θα μεγιστοποιούν το μερίδιο του πολίτη στα βασικά αγαθά). (Βέναρ 2010, 5).

¹⁵ Ο Μολύβας υποστηρίζει ότι το μέρος εκείνο από την θεωρία της πρωταρχικής θέσης που έχει γίνει περισσότερο αποδεκτό είναι το πέπλο της άγνοιας. Ωστόσο, επισημαίνει ότι έχει αμφισβητηθεί πολλαπλώς: «το πιο χαρακτηριστικό και για πολλούς προβληματικό στοιχείο της πρωταρχικής θέσης είναι η ορθολογική επιλογή μέσα από μια κατάσταση προσωρινής αμνησίας [...] είτε για το ότι δεν αποκλείει αρκετή πληροφόρηση, είτε για το ότι δεν περικλείει αρκετές πληροφορίες ώστε να υπάρχει δυνατότητα ορθολογικής επιλογής, είτε για την ηθική βαρύτητα που μπορεί να έχει μια επιλογή με την άγνοια των τόσο ζωτικών στοιχείων που καλύπτει» (Μολύβας 2004, 251). Οι περιορισμοί αυτοί που εγκρίνει το πέπλο συμβάλλουν στην εγγύηση της αμεροληψίας από τη σκοπιά των μερών, ώστε να μην προβούν σε αθέμιτη εκμετάλλευση των ατομικών τους πλεονεκτημάτων κατά τον προσδιορισμό των αρχών της δικαιοσύνης. Ωστόσο, αυτό που είναι άξιο παρατήρησης είναι ότι η πρώτη γενιά που καλείται να ορίσει τις αρχές δικαιοσύνης είναι αδικημένη σχετικά με τα ωφελήματα που θα κληροδοτήσει στις επόμενες γενεές. Αυτό δίνει άλλο ένα κίνητρο στην επιθυμία των μελών να κατέχουν όσο γίνεται περισσότερα πρωταρχικά αγαθά.

¹⁶ Ο Λέιφ Βέναρ επισημαίνει ότι η συγκεκριμένη περιγραφή της αρχικής θέσης στοχεύει στην αποφυγή αφηρημένων εννοιών με σκοπό να οριστούν με συγκεκριμένο τρόπο οι αρχές της δικαιοσύνης. «Η αρχική θέση είναι ένα νοητικό πείραμα: μια φανταστική κατάσταση στην οποία κάθε πραγματικός πολίτης διαθέτει εκπρόσωπο και όλοι αυτοί οι εκπρόσωποι καταλήγουν σε συμφωνία σχετικά με τις αρχές της δικαιοσύνης που θα διέπουν τα πολιτικά όργανα των πραγματικών πολιτών» (Βέναρ 2010, 4).

πρωταρχικής θέσης, δηλαδή της αρχικής κατάστασης επιλογής των αρχών δικαιοσύνης, τα συμβαλλόμενα μέρη θα διατυπώσουν, κατά τον Ρωλς, τις εξής αρχές από κοινού: «η πρώτη απαιτεί *ισότητα* κατά την απονομή δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, ενώ η δεύτερη θεωρεί ότι οι κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες, για παράδειγμα οι ανισότητες πλούτου και εξουσίας, είναι δίκαιες μόνο αν έχουν ως *αντισταθμιστικό* αποτέλεσμα ωφελήματα για όλους και ιδιαίτερα για τα λιγότερο προνομιούχα μέλη της κοινωνίας» (Ρωλς 2001, 40· οι εμφάσεις προστέθηκαν).

Σύμφωνα με αυτές τις αρχές δεν τίθεται θέμα αδικίας εάν κάποιος ωφελείται περισσότερο από κάποιον άλλο αποκομίζοντας περισσότερα αγαθά εφόσον, βέβαια, ευνοούνται οι κατέχοντες τα λιγότερα από αυτή την τύχη. Η σκέψη του Ρωλς βασίζεται σε ένα σχήμα συνεργασίας μέσα στο οποίο διαιρούνται τα πλεονεκτήματα και τα προνόμια στα μέλη με τέτοιο τρόπο ώστε να συμμετέχουν όλοι εκούσια, ακόμα και αυτοί που είναι λιγότερο ευνοημένοι.

Ωστόσο, η θέση του Ρωλς σχετικά με την πρωταρχική του θέση ως μια πραγματική κατάσταση προσώπων έλλογων μάλλον μοιάζει να μην είναι και τόσο «πραγματική»: ο χαρακτήρας συμβολαίου που προσδίδει στην αρχική κατάσταση ο Ρωλς παρουσιάζεται άνευ επιλογής από τα μέλη. Τα συμβαλλόμενα μέρη, δηλαδή, εισέρχονται σε αυτήν την κατάσταση χωρίς να δίνεται ξεκάθαρα ο λόγος που το κάνουν και χωρίς να εξηγείται το τι συμβαίνει πριν από αυτήν την κατάσταση.¹⁷ Η σκέψη του Ρωλς κινείται γύρω από την

¹⁷ Όπως τονίζει ο Μιχαλάκης, ο Ρωλς αιτιολογεί την είσοδο στην πρωταρχική θέση επειδή τα μέλη έχουν ένα αίσθημα δικαιοσύνης. (Μιχαλάκης 2013, 35-6). Ωστόσο, το επιχείρημα του Ρωλς σχετικά με τη στήριξη των αρχών δικαιοσύνης μοιάζει κυκλικό: θέλοντας δηλαδή να φτάσει στις αρχές δικαιοσύνης προϋποθέτει ότι ήδη οι άνθρωποι έχουν ένα αίσθημα δικαιοσύνης που θα τους οδηγήσει σε αυτές. Και ακόμη, το αίσθημα αυτό στηρίζεται σε αυτό που αποκαλεί «διαίσθηση». Έτσι, όχι απλά δεν έχει καμία κανονιστική θεμελίωση, αλλά επίσης οδηγεί σε ένα «φαύλο» κύκλο, καθώς η δικαιολόγηση του γίνεται μέσω της αρχής της αμοιβαιότητας: δηλαδή, επιθυμώ να είμαι δίκαιος, επειδή είναι και οι άλλοι μαζί μου. Τι γίνεται όμως όταν δεν είναι δίκαιοι οι άλλοι; Και επιπλέον, πώς γίνεται οι αρχές της δικαιοσύνης που καθορίζουν το αμοιβαίο «καλό» που «ανταλλάσσεται» στην κοινωνία να είναι ταυτόχρονα και το ζητούμενο που καλούμαι να δείξω ότι ισχύει όντως στην εύτακτη κοινωνία; Ο Μολύβας, από την άλλη, επιχειρεί να διασώσει το εγχείρημα του Ρωλς. «Το αίσθημα δικαιοσύνης δεν σημαίνει ότι τα πρόσωπα διαθέτουν ήδη μια διαμορφωμένη αντίληψη δικαιοσύνης. Σημαίνει μόνο ότι επιθυμούν οι όποιες διαφωνίες τους να επιλύονται στη βάση των κοινών κανόνων που θα υιοθετήσουν και όχι αυθαίρετα και κατά περίπτωση» (Μολύβας 2015, 4). Με τον όρο «αίσθημα» δηλώνεται περισσότερο μια κοινή τάση που έχουν οι πολίτες να επιδιώκουν την επίλυση των διαφορών τους υπακούοντας κοινούς νόμους που θα καθορίζονται από ένα δίκαιο που τελεί υπό διαμόρφωση. Ωστόσο, αν αυτή η «προδιάθεση» των ατόμων για «επίλυση πρακτικών διαφορών με βάση κοινούς νόμους» δεν είναι ήδη αντίληψη περί δικαίου, τότε τι είναι;

βασική παραδοχή ότι η δίκαιη συμπεριφορά είναι επιθυμία κάθε ελεύθερου και ορθολογικού όντος.

Πως όμως θα εναρμονιστούν οι «έγκριτες (considered) πεποιθήσεις μας περί δικαιοσύνης» με τις αρχές της δικαιοσύνης που πρόκειται να συμφωνήσουν τα μέλη; Τη λύση δίνει η λεγόμενη «αναστοχαστική ισορροπία».¹⁸ Η διαδικασία αφορά τα εξής στάδια: αρχικά, έχουμε περιγραφή της κατάστασης από τα μέλη με όρους γενικά αποδεκτούς. Έπειτα, εξετάζουμε τους όρους αυτούς εάν δύνανται να παράγουν αρχές. Διαφορετικά, συνεχίζουμε να αναζητούμε αρχές μέχρι αυτές να ικανοποιούν τις πεποιθήσεις μας περί δικαιοσύνης. Σε περίπτωση, όμως, που υπάρχουν αναντιστοιχίες ανάμεσα στις αρχές που επιλέξαμε και στις κρίσεις μας για το τι είναι τελικά δίκαιο μπορούμε είτε να αναθεωρήσουμε τις κρίσεις μας ώστε να προσαρμόζονται στις επιλεχθείσες αρχές δικαίου, είτε να προσαρμόσουμε τις αρχές της δικαιοσύνης στις πεποιθήσεις μας.¹⁹ «Πρόκειται για ισορροπία, διότι, εν τέλει, οι αρχές και οι κρίσεις μας συμπίπτουν. Και είναι αναστοχαστική, αφού γνωρίζουμε πλέον με ποιές αρχές συμμορφώνονται οι κρίσεις μας καθώς και τις προκείμενες της συναγωγής τους» (Ρωλς 2001, 47).

Η διαδικασία της αναστοχαστικής ισορροπίας δείχνει τον τρόπο με τον οποίο εναρμονίζονται οι αρχές που θα επιλέξουμε με αυτές που εκφράζουμε. Απαιτεί συνεχή αναθεώρηση από τα μέλη, ώστε να επιβεβαιώνονται συνεχώς οι ίδιες αρχές.²⁰ Πρόκειται, δηλαδή, για μια διαδικασία ρητοποίησης των αρχών

¹⁸ Ρωλς 2001, 46.

¹⁹ Ρωλς 2001, 46. Ο Ρωλς στην προσπάθειά του να θεμελιώσει τις αρχές της δικαιοσύνης σε ορθολογικά κριτήρια χρησιμοποιεί την αναστοχαστική ισορροπία που τον οδηγεί σε μια ενοχλητική κυκλικότητα. Η λογική της συναίνεσης οδηγεί τα μέλη σε έναν συνεχή αναστοχασμό μέσα από τον οποίο δημιουργείται η αίσθηση ότι με κάποιο τρόπο τα μέλη στην πρωταρχική θέση έχουν διαμορφωμένες απόψεις γύρω από ζητήματα όπως η δικαιοσύνη, χωρίς βέβαια να εξηγείται πώς. Επιπλέον, γίνεται λόγος για αρχές δικαιοσύνης που διαμορφώνονται υπό “όρους”, χωρίς να διευκρινίζονται αυτοί οι όροι και ο τρόπος που “κατασκευάζονται” από τον Ρωλς. Έτσι, η αντικειμενικότητα των αρχών επιβάλλει είτε να προσαρμοστούν οι απόψεις μας στις αρχές της δικαιοσύνης, είτε να προσαρμοστούν οι αρχές στις απόψεις μας.

²⁰ Αυτή η αναθεώρηση αρχών εξηγεί ταυτόχρονα κατά τον Μολύβα, τις ενοράσεις μας «ως αρχές που πρεσβεύουμε με μεγάλη διαισθητική βεβαιότητα». «Αντιλαμβανόμαστε πλέον γιατί τις έχουμε, όχι βέβαια με τους όρους της ψυχολογικής τους γένεσης αλλά της ηθικής τους δικαιολόγησης» (Μολύβας 2004, 243). Ο Μιχαλάκης χαρακτηρίζει αρνητικά την προσπάθεια του Ρωλς να περιγράψει την αναστοχαστική ισορροπία της αρχικής κατάστασης καθώς θεωρεί πως υποβιβάζει την ηθική θεωρία της δικαιοσύνης σε περιγραφική επιστήμη. Θεωρεί πως ο Ρωλς διακρίνει τον κανονιστικό πυρήνα των κρίσεων των μελών της κοινωνίας και αναγνωρίζει την εγκυρότητά τους στη διαδικασία επιλογής των αρχών της δικαιοσύνης. Ο Ρωλς, όμως, επινοεί την πρωταρχική θέση ως την πλέον κατάλληλη να ερμηνεύσει τις σχέσεις δικαίου μεταξύ των

που διέπουν τη μορφική αντίληψη περί δικαίου στο αίσθημα της δικαιοσύνης. Με ποιο τρόπο, όμως, δικαιολογεί ο Ρωλς το αίσθημα της δικαιοσύνης και ιδίως την επιλογή των συγκεκριμένων δύο αρχών της δικαιοσύνης ως τη λύση στο πρόβλημα της πρωταρχικής θέσης;

Σημαντικό ρόλο στη δικαιολόγηση κατέχουν οι περιστάσεις υπό τις οποίες διαβιούν τα συμβαλλόμενα μέρη, οι πεποιθήσεις τους, αλλά και τα συμφέροντά τους. Η σημασία των περιστάσεων είναι καθοριστική για τα άτομα, καθώς η εμπειρία που διαθέτουν για αυτές [τα άτομα], θα καθορίσει σημαντικά τη συναλλαγή των προσώπων στην αρχική κατάσταση και το πλαίσιο συμφωνίας ή διαφωνίας τους. Ο Ρωλς περιγράφει τις περιστάσεις της δικαιοσύνης ως «τις κανονικές συνθήκες υπό τις οποίες η ανθρώπινη συνεργασία είναι ταυτόχρονα δυνατή και αναγκαία. Έτσι, όπως παρατήρησα ήδη από την αρχή, η κοινωνία μολονότι αποτελεί ένα συνεργατικό εγχείρημα με στόχο το αμοιβαίο όφελος, σημαδεύεται έντονα από την σύγκρουση, καθώς και από την ταυτότητα συμφερόντων» (Ρωλς 2001, 162). Για να μπορούμε να μιλήσουμε για τις αρχές της δικαιοσύνης πρέπει να κατανοήσουμε ότι οι σχέσεις των προσώπων καθορίζονται από τις περιστάσεις της δικαιοσύνης. Διαφορετικά, αν τα άτομα δεν είχαν αλληλοσυγκρουόμενες επιθυμίες δεν θα υπήρχε κανένας λόγος να συζητάμε για τη δικαιοσύνη.

Επιπλέον, ο φιλόσοφος επιβάλλει κάποιους περιορισμούς στα άτομα που βρίσκονται στην αρχική κατάσταση, οι οποίοι σχετίζονται με τις αντιλήψεις περί του ορθού, το οποίο θα οδηγήσει στις αρχές της δικαιοσύνης. Αρχικά, ορίζει πως πρόκειται για αρχές που ισχύουν για κάθε γενιά μιας εύτακτης κοινωνίας. Έπειτα, οι αρχές αυτές πρέπει να εφαρμόζονται καθολικά για τον καθένα που κατέχει την ιδιότητα του ηθικού προσώπου. Επιπλέον, ο Ρωλς απαιτεί την δημοσιοποίηση των αρχών, ώστε να αξιολογούνται από τα έλλογα πρόσωπα της

ανθρώπων, καθώς βασίζεται στη διαισθητική σύλληψη των αρχών της δικαιοσύνης από τους πραγματικούς ανθρώπους. «Η διαισθητική ιδέα της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας συνίσταται στο να θεωρήσουμε τις ίδιες τις αρχές της δικαιοσύνης ως το αντικείμενο μιας πρωταρχικής συμφωνίας που συνάπτεται σε μια κατάλληλα προδιαγραφόμενη αρχική κατάσταση [...] Σε αντίθεση με την κοινωνική θεωρία, ο στόχος εδώ είναι να χαρακτηριστεί αυτή η κατάσταση με τέτοιο τρόπο, ώστε οι αρχές που θα επιλεγούν, όποιες κι αν είναι αυτές, να είναι αποδεκτές από την σκοπιά της ηθικής. Η πρωταρχική θέση ορίζεται με τέτοιο τρόπο, ώστε να αποτελεί ένα *status quo*, στο πλαίσιο του οποίου κάθε συμφωνία που θα έχει επιτευχθεί θα είναι ακριβοδίκαιη» (Ρωλς 2001, 153-4, 155).

κοινωνίας. Στη συνέχεια, ο φιλόσοφος υποστηρίζει την ύπαρξη διάταξης των αλληλοσυγκρουόμενων απόψεων στο πλαίσιο εναρμόνισής τους. Τέλος, η αρχή της τελικότητας καλεί τα άτομα της κοινωνίας να αξιολογήσουν τις αρχές της δικαιοσύνης και να τις αναγνωρίσουν ως το ανώτατο δικαστήριο στο πλαίσιο του πρακτικού λόγου.²¹

Με ποιόν τρόπο όμως θα αποφασίσουν τα μέλη ποιες αρχές είναι δίκαιες και συμφέρουσες για να τις υιοθετήσουν; Ο Ρωλς υποστηρίζει, όπως είπαμε, μια διαισθητική προτίμηση των δυο αρχών της δικαιοσύνης: «αφού οι δύο αρχές διασφαλίζουν μια κοινωνική μορφή που σέβεται αυτές τις συνθήκες, θα πρέπει να προτιμηθούν απ' όλους σε σχέση με την αρχή της ωφελιμότητας» (Ρωλς 2001, 190). Για τον Ρωλς, οι αρχές δικαιοσύνης αποτελούν τον *maximin* κανόνα και είναι απόρροια αυτού για να λυθεί το ζήτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης. Ο κανόνας αυτός «στρέφει την προσοχή μας στο χειρότερο αποτέλεσμα που θα μπορούσαν να επιφέρουν οι πιθανές ενέργειες μας και μας οδηγεί στο να λάβουμε αποφάσεις με βάση αυτό το δεδομένο» (Ρωλς 2001, 192). Έτσι, η απόφαση επιλογής των αρχών από τα έλλογα υποκείμενα διαμορφώνεται με τρία επιπλέον στοιχεία που δικαιολογούν τον κανόνα *maximin*: 1) το μέγιστο δυνατό κέρδος, 2) έλλειψη ρίσκου και διασφάλιση των κεκτημένων μου, 3) απορρίπτω τις αντιλήψεις δικαιοσύνης που δεν εξυπηρετούν ικανοποιητικά το δίκαιο στην κοινωνία. Σύμφωνα με τον Ρωλς, ο κανόνας *maximin* εφαρμόζεται καλύτερα όταν ισχύουν και τα τρία παραπάνω στοιχεία στο μέγιστο βαθμό.

Ωστόσο, ο χαρακτήρας του κριτηρίου *maximin* παραμένει ωφελμιστικός. Τα άτομα φοβούμενα τις αβέβαιες συνθήκες υπό τις οποίες καλούνται να επιλέξουν τις αρχές θα προτιμήσουν να εξασφαλίσουν «ένα όσο γίνεται υψηλότερο βαθμό ελάχιστης εγγυημένης ευημερίας» (Χατζής 2015, 9). Το κριτήριο *maximin* επομένως αποδεικνύεται κριτήριο μεγιστοποίησης με καθαρά ωφελμιστικό χαρακτήρα: «Τα πρόσωπα πίσω από το πέπλο της άγνοιας ενδιαφέρονται να εξασφαλίσουν την ευημερία τους και καταλήγουν στις αρχές που προτείνει ο Ρωλς, όχι γιατί αυτές υποστηρίζονται μεταφυσικά αλλά πραγματιστικά: η θεωρία του είναι πολιτική» Η θεμελίωση των αρχών σε κανονιστικό πλαίσιο σχετίζεται έτσι περισσότερο με την ευημερία παρά με τον

²¹ Ρωλς 2001, 166-73.

ορθολογικό τρόπο σκέψης της Καντιανής θεωρίας. Αυτό σημαίνει πως τα άτομα με ευκολία θα θυσιάζαν την ελευθερία τους στην πρωταρχική θέση αν αποδεικνυόταν πως το όφελος της ευημερίας που θα προκύψει είναι σημαντικότερο.²² Το μεγαλύτερο πρόβλημα του κριτηρίου σύμφωνα με τον Χατζή, είναι πως δεν είναι πειστική η αποδοχή του από τα πρόσωπα πίσω από το πέπλο για δύο λόγους: α) η αδιαφορία της αρχικής θέσης θα ωθήσει τα άτομα στην επιλογή της μεγιστοποίησης της αναμενόμενης ωφελιμότητας και όχι αυτής από το χειρότερο αποτέλεσμα, β) η επιλογή του κριτηρίου οδηγεί σε συνέπειες δύσκολα αποδεκτές, π.χ., υπονοεί ότι οποιοδήποτε όφελος σε ένα άτομο χαμηλής θέσης θα δικαιολογήσει οποιαδήποτε ζημία σε ένα άτομο που πλεονεκτεί, αρκεί να μην βρεθεί σε χειρότερη θέση από το πρώτο. Ποια είναι, όμως, τελικά τα όρια του κανόνα *maximin* και πόσο μπορούν να ταράξουν την ασφάλεια των προσώπων πίσω από το πέπλο;

Ο Ρωλς είναι πεπεισμένος πως τα άτομα στην πρωταρχική θέση θα οδηγηθούν στο ίδιο συμπέρασμα, που δεν είναι άλλο από την επιλογή των ενδεδειγμένων αρχών που αυτός προτείνει. Ισχυρίζεται πως αν δεν επιτευχθεί αυτό, τότε κάποια από τις συνθήκες που επιβάλλει η ανωτέρω διαδικασία δεν βρήκε εφαρμογή. Η συναίνεση που επιθυμεί ο Ρωλς βασίζεται στη δικαιολόγηση των αρχών που θα επιλεγθούν από πρόσωπα που ταιριάζουν σε μια σύγχρονη δημοκρατική κοινότητα.²³

Η απόφασή τους για έναν δίκαιο τρόπο ζωής που θα ακολουθείται από δίκαιες αρχές που θα συμφωνηθούν έπειτα από διαβουλεύσεις, προϋποθέτει έναν ορθολογικό τρόπο σκέψης. Αυτό σημαίνει ότι κάθε έλλογο άτομο επιλέγει να ενεργεί με τον τρόπο εκείνο που θα προάγει τους στόχους του, ιεραρχώντας πρώτα το σύνολο των προτιμήσεων που του παρέχονται.²⁴ Το στοιχείο που προσθέτει ο Ρωλς στην έννοια της ορθολογικότητας είναι ότι «το έλλογο

²² Χατζής 2015, 14.

²³ Κατά πόσο, όμως, θα υπάρχει αντιστοιχία ανάμεσα στο θεωρητικό μοντέλο του Ρωλς και στην πρακτική εφαρμογή είναι ζήτημα καθώς «τα κίνητρα στην πρωταρχική θέση δεν είναι τα ίδια με αυτά που γνωρίζουμε ότι επικρατούν στην καθημερινή ζωή, όπου τα άτομα έχουν άλλου τύπου και άλλης έκτασης πληροφόρηση και ενδεχομένως προσπαθούν να αντλήσουν προσωπικό όφελος από αυτή με τρόπο μη αποδεκτό από τη σκοπιά της πρωταρχικής θέσης. Ωστόσο, το θεωρητικό μοντέλο και η κοινωνική πραγματικότητα δεν είναι στεγανά. Αν και δεν υπάρχει άμεση ταύτιση, μπορεί να υπάρχει έμμεσος επηρεασμός των κινήτρων των ατόμων στην καθημερινότητα μέσα από την συνειδητοποίηση των ιδεών που αναπτύσσονται στο θεωρητικό μοντέλο» (Μολύβας 2004, 237).

²⁴ Ρωλς 2001, 180-1.

υποκείμενο δεν είναι ζηλόφθονο».²⁵ Αυτό σημαίνει ότι δεν το ενδιαφέρει εάν υστερεί σε κοινωνικά προνόμια έναντι των άλλων ή, από την άλλη, ότι δεν θα υπομείνει κανένα κακό απλά και μόνο επειδή υποφέρουν και οι άλλοι.²⁶ Σαφέστατα και αυτή η υπόθεση του Ρωλς δημιουργεί κάποια ερωτηματικά κατά πόσον αυτό τελικά ισχύει στην πράξη. Όμως, ο φιλόσοφος εξαρτά σε μεγάλο βαθμό την εκπόρευση των αρχών δικαιοσύνης από την έλλειψη φθόνου των υποκειμένων. Η υπόθεση απουσίας του φθόνου οδηγεί τον Ρωλς στο συμπέρασμα ότι οι άνθρωποι αισθάνονται σε ένα βαθμό αυτάρκειας ακολουθώντας ένα σχέδιο ζωής που τους αντιπροσωπεύει. Ακολουθώντας, εξηγεί ότι «η υπόθεση της χαρακτηριζόμενης από αμοιβαία έλλειψη ενδιαφέροντος ορθολογικότητας μπορεί να διατυπωθεί ως εξής: τα άτομα στην πρωταρχική θέση προσπαθούν να αναγνωρίσουν αρχές που προάγουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο το σύστημα των σκοπών τους [...] Οι συμβαλλόμενοι δεν επιζητούν να ωφεληθούν ή να βλάψουν τους άλλους. Δεν κινούνται από στοργή ή από μνησικακία. Δεν προσπαθούν να κερδίσουν σε βάρος των άλλων. Δεν είναι ζηλόφθονες ή ματαιόδοξοι.²⁷ [...] Προσπαθούν να πετύχουν την υψηλότερη δυνατή βαθμολόγηση²⁸ σε σχέση με το δικό τους σύστημα σκοπών» (Ρωλς 2001, 182).

Στα παραπάνω ο Ρωλς τονίζει φυσικά σταθερά την προϋπόθεση του αισθήματος δικαιοσύνης από όλα τα συμβαλλόμενα μέρη, για το οποίο, όμως, θα πούμε περισσότερο μόνο παρακάτω, στο κεφ. 3. Ωστόσο, πρέπει να αποφευχθεί η σύγχυση σχετικά με την έλλειψη ενδιαφέροντος μεταξύ των μελών που θα τα καταστήσει εγωιστικά υποκείμενα. Όταν ο Ρωλς μιλά για αμοιβαία αδιαφορία

²⁵ Ρωλς 2001, 181.

²⁶ Η αδιαφορία που επιβάλλει ο Ρωλς σχετικά με τα κοινωνικά προνόμια των μελών έρχεται σε αντίθεση με τις συγκρούσεις που περιέγραψε παραπάνω ότι δημιουργούνται εξαιτίας των αλληλοσυγκρουόμενων συμφερόντων και επιθυμιών των μελών στην αρχική κατάσταση. Επιπλέον, η ζηλοφθονία που υπονοεί ο Ρωλς εδώ σχετίζεται με την απουσία κοινωνικού ενδιαφέροντος μεταξύ των πολιτών. Οι πολίτες, δηλαδή, είναι σε ένα βαθμό αδιάφοροι μεταξύ τους, στοιχείο που δυσχεραίνει την κοινωνική συνοχή.

²⁷ Στο σημείο αυτό ο Ρωλς φαίνεται να υποθέτει πως τα άτομα που βρίσκονται στην πρωταρχική θέση είναι από κάθε άποψη ηθικώς τέλεια. Αυτή η θέση, όμως, αναστέλλει την προσπάθεια των ατόμων να φτάσουν σε συναίνεση για την παραγωγή π.χ. νόμων θετικού δικαίου. Όπως έχει επισημανθεί από την αρχαιότητα, νόμοι απαιτούνται για μια ποικιλία ατόμων που δεν είναι όλα τους ήδη ηθικά.

²⁸ Η βαθμολόγηση που αναφέρει ο Ρωλς αφορά την κατοχή όσο γίνεται περισσότερων πρωταρχικών κοινωνικών αγαθών, τα οποία, αργότερα, όταν οι πολίτες αποκτήσουν πλήρη γνώση του σχεδίου ζωής τους, θα είναι ικανά να προάγουν το αγαθό τους, όποιο κι αν είναι αυτό.

εννοεί ότι τα άτομα ενδιαφέρονται πρωτίστως για την ικανοποίηση των δικών τους συμφερόντων, χωρίς ιδιοτέλεια, αλλά επιθυμώντας να διευρύνουν το σύνολο των αγαθών τους από τα πρωταρχικά αγαθά που διανέμονται.²⁹ Ωστόσο, στην πρωταρχική θέση ο Ρωλς δίνει προτεραιότητα στις βασικές ελευθερίες και στην ισότητα των ευκαιριών των προσώπων. Ο φιλόσοφος υποστηρίζει ότι «η βασική δομή θα πρέπει να επιτρέπει τις ανισότητες στον βαθμό που αυτές βελτιώνουν τη θέση του καθενός, συμπεριλαμβανομένων των λιγότερο προνομιούχων, υπό την προϋπόθεση ότι αυτές είναι συμβατές με τις ίσες ελευθερίες και τις ακριβοδίκαιες ευκαιρίες» (Ρωλς 2001, 189). Επομένως, δίνεται προτεραιότητα στην κοινωνική δικαιοσύνη που καθιστά τη θέση των μη προνομιούχων εξελίξιμη και όχι καταδικαστέα σε μια πορεία φθίνουσα.

1.3 ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

Το ζήτημα της δικαιοσύνης δεν είναι τωρινό αλλά έχει τις ρίζες του στην αρχαία ελληνική φιλοσοφική σκέψη. Η *Πολιτεία*³⁰ του Πλάτωνα είναι ο κατεξοχήν σημαντικός διάλογος που έγινε για την δικαιοσύνη και όχι απλώς ένας διάλογος για τις διάφορες αρετές (π.χ. για τη σωφροσύνη, την ανδρεία κλπ). Οι ήρωες του πλατωνικού διαλόγου συζητούν για την πιο κεντρική αρετή απ' όλες, τη *δικαιοσύνη*. Η δικαιοσύνη είναι το κυρίαρχο στοιχείο που διαπνέει όλο το έργο του συγγραφέα. Ο Πλάτων και ο Σωκράτης πίστευαν στην ενότητα των αρετών.³¹ Πρέσβευαν, δηλαδή, ότι όλοι οι άνθρωποι οφείλουν να διακατέχονται

²⁹ Ρωλς 2001, 180-8. «Πρωταρχικό τους μέλημα δεν είναι η προώθηση των στόχων των συνανθρώπων τους, αλλά ότι θέλουν να προαγάγουν το δικό τους συμφέρον και όχι το συμφέρον των άλλων. Η όποια μέριμνα για τους άλλους από τη σκοπιά της δικαιοσύνης παραμένει δικό τους συμφέρον. Η αμοιβαία αδιαφορία εκφράζεται κυρίως με την ιδέα ότι δεν τρέφουν φθόνο για τους άλλους» (Μολύβας 2004, 254). Ωστόσο, ο Μολύβας δεν θα χαρακτήριζε εγωιστές τα άτομα στη θέση αυτή αλλά μάλλον ατομικιστές, καθώς δρουν σύμφωνα με τις προτιμήσεις τους, χωρίς να ισχύει το αντίθετο, να καθορίζει δηλαδή το αγαθό τους τις προτιμήσεις τους.

Όταν ο Ρωλς μιλά για έλλειψη φθόνου στα άτομα, αναιρείται αυτόματα η ύπαρξη εγωιστικών υποκειμένων. Εγωισμός είναι η τάση να ευνοεί κάποιος το προσωπικό του συμφέρον και να προάγει την δική του ευημερία έναντι των υπολοίπων με πλήρη ιδιοτέλεια, καταπατώντας οποιαδήποτε ηθική ή ανθρωπιστική αρχή. Ο ατομικισμός συνδέεται κυρίως με τα συμφέροντα του ατόμου έναντι του κράτους ως προς την ύπαρξη ιδιοκτησίας. Ο ατομικιστής διαχωρίζεται από τους άλλους αλλά χωρίς ιδιοτέλεια. Για περισσότερη διερεύνηση σχετικά με τον εγωισμό και τον ατομικισμό βλ. Κρίστοφερ, 2014.

³⁰ Πλάτων, 2014, *Πολιτεία*, Μτφ: Σκουτερόπουλος, Αθήνα, εκδ. Πόλις.

³¹ Ο Πλάτων αναφέρει σχετικά ότι: «Δικαιοσύνη είναι η δύναμη που έκανε να γεννηθούν η σοφία, η ανδρεία, και η σωφροσύνη και, πάντοτε, τα κρατά σε μια ενότητα» (παρατίθεται στο Θεοδώρου, 2015, 21).

από όλες τις ανθρώπινες αρετές. Η ανδρεία και η σωφροσύνη δεν αρκούν από μόνες τους. Πρέπει κάποιος να κατέχει και τη δικαιοσύνη.

Κατά τον Πλάτωνα και τον Σωκράτη, η δικαιοσύνη δεν μπορεί να θεωρηθεί ως μέσο για να φτάσουμε κάπου αλλού, όπως πίστευαν οι σοφιστές που υπολείπονταν σε κριτικό πνεύμα. Στον αντίποδα της σοφιστικής σκέψης κινείται ο Σωκράτης που αντιλαμβάνεται ως δίκαιη την πόλη στην οποία ο καθένας πράττει αυτό που του αναλογεί. Χωρίς να παραγνωρίζει την αξία της δικαιοσύνης ως αρετής, τη θεωρεί αυταξία, δηλαδή πιστεύει ότι αξίζει ως αυτοσκοπός και όχι μόνο για τα αποτελέσματα που γεννά. Σε αυτό ακριβώς το σημείο κινείται η σωκρατική και πλατωνική σκέψη: θεωρεί τη δικαιοσύνη αυτοσκοπό.

Ο Αριστοτέλης, απ' την άλλη, συνδέει τις αρετές με την πράξη. Τις διαχωρίζει σε πρακτικές και διανοητικές. Η σημασία της δικαιοσύνης στο έργο του Αριστοτέλη είναι εξίσου μεγάλη. Υποστηρίζει πως χωρίς αυτήν ο άνθρωπος καταντά ο πιο ανόσιος όλων των όντων και χρησιμοποιεί τα όπλα με τα οποία τον προίκισε η φύση (τα πάθη και τον λόγο) εναντίον του ίδιου του είδους του. Μάλιστα, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη και τους προαναφερθέντες φιλοσόφους, η δικαιοσύνη αναγνωρίζεται για πρώτη φορά και ως ιδιότητα της πόλης και ενσωματώνεται στο πολιτικό σύστημα. Μόνο τότε επιτελείται η ευδαιμονία στις πόλεις, όταν η δικαιοσύνη κυβερνά στα στρώματα των πολιτών και οι νομοθέτες θέτουν νόμους που εξυπηρετούν το δίκαιο του πολίτη.³²

Οι παραπάνω θεωρίες της δικαιοσύνης αποτέλεσαν αφετηρία και πρόδρομο πολλών μεταγενέστερων τοποθετήσεων. Το έργο του Ρωλς έχει εμφανή επιρροή από τις προαναφερθείσες θεωρίες. Ο φιλελευθερισμός που εισάγει ο Ρωλς στο έργο του αδιαφορεί για τις εθνικές ταυτότητες στη δημόσια σφαίρα. Η πολιτισμική, εθνική, θρησκευτική ή φυλετική ταυτότητα αποτελούν ιδιωτική υπόθεση.³³ Το κράτος διασφαλίζει την ισότητα των πολιτών μιας κοινωνίας, που έχουν τα ίδια δικαιώματα και κοινές υποχρεώσεις. Αυτό έχει ως

³² Αριστοτέλης, 2006, Ηθικά Νικομάχεια, Μτφ: Λυπουρλής, Αθήνα, εκδ. Ζήτρος.

Αριστοτέλης, 1989, Πολιτικά, Μτφ: Μοσκοβίς, Αθήνα, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη.

³³ Στο κέντρο της θεωρίας του βρίσκεται το άτομο. Ατομοκεντρική φιλοσοφία έκανε πρώτα ο Σωκράτης που «κατέβασε την φιλοσοφία από τα άστρα στη γη» (Πλάτων - Αριστοτέλης, Φιλοσοφικός Λόγος, Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα, 36), κάνοντας τον άνθρωπο κέντρο της φιλοσοφικής του σκέψης.

αποτέλεσμα να εξοβελίζεται η τυραννία της πλειονότητας. Ωστόσο, παραγνωρίζονται θέματα που αφορούν την εξουσία και την πολιτική της κυριαρχία στην προσωπική ζωή των μειονοτήτων. Μένει μετέωρο κατά πόσο διασφαλίζονται τα δικαιώματα των μη προνομιούχων. Στην περίπτωση αυτή η κοινωνική δικαιοσύνη θα μπορούσε να προκύψει ως ένα αποτέλεσμα διαλόγου της πλειονότητας με τη μειονότητα, έτσι ώστε να εισακουστεί ο λόγος της τελευταίας. Όμως, το γεγονός ότι κάθε κυρίαρχη ομάδα τείνει να νομιμοποιεί την κυριαρχία της εφαρμόζοντας αντίστοιχους κανόνες δικαίου καθιστά δύσκολο να ακούγεται ισάξια η φωνή των περιθωριοποιημένων. Αυτό, βεβαίως, προκύπτει από τη δεδομένη άποψη που στηρίζει τις ρωλσιανές αρχές δικαίου, ότι όλοι οι άνθρωποι διακατέχονται από φιλελεύθερες αρχές δικαίου.

Άλλες θεωρίες δικαιοσύνης που αντιπαραβάλλει ο Ρωλς στο έργο του είναι η νοησιοκρατία, η τελειοκρατία και ο ωφελιμισμός. Ο ωφελιμισμός, με τον οποίο θα ασχοληθώ κυρίως στην επόμενη ενότητα (1.4), αφορά την αυστηρή διδασκαλία σύμφωνα με την οποία μια κοινωνία είναι δίκαιη, όταν οι κύριοι θεσμοί της ικανοποιούν τις απαιτήσεις του συνόλου μιας κοινωνίας.³⁴ Ο ωφελιμισμός προκύπτει κατά τον Ρωλς εύκολα εάν αναχθεί στο ευρύτερο σύνολο η στάση ζωής που ακολουθεί ένα πρόσωπο σε κάθε ελεύθερη κοινωνία. Η ελευθερία επιτρέπει στα μέλη να επιδιώκουν τους ορθολογικούς τους σκοπούς σταθμίζοντας οι ίδιοι τα οφέλη και τις ζημίες τους. Στον ωφελιμισμό ορίζεται ύψιστη αρχή η αρχή της ωφελιμότητας και σε αυτήν υποτάσσονται όλες οι άλλες.³⁵ Αυτό το σχήμα θα μπορούσε να ισχύσει για μια ολόκληρη ομάδα και κατ' επέκταση για μια ολόκληρη κοινωνία ανθρώπων. «Η κοινωνική δικαιοσύνη, έτσι, δεν είναι κάτι άλλο από την αρχή της ορθολογικής σύνεσης, εφαρμοζόμενη σε μια αθροιστική αντίληψη της ευημερίας της ομάδας» (Ρωλς 2001, 50).³⁶

³⁴ Ρωλς 2001, 49. Στις παρατηρήσεις του Ρωλς διαβάζουμε ότι «ο Hutcheson φαίνεται να είναι ο πρώτος που διατύπωσε ξεκάθαρα την αρχή της ωφελιμότητας». Συνεχίζει λέγοντας πως «εκείνη η πράξη είναι η καλύτερη, αυτή που προσφέρει τη μεγαλύτερη ευτυχία στον μεγαλύτερο αριθμό, και η χειρότερη εκείνη, που με το ίδιο τρόπο, επιφέρει δυστυχία» (Ρωλς 2001, 49).

³⁵ Επιπλέον, «μπορεί να μην στηρίζεται σε μια ουσιαστική αντίληψη περί αγαθού αλλά στην ιδιαίτερα ελκυστική ιδέα της μεγιστοποίησής του, που ως θεωρητική πρόταση εκφράζει την ίδια την ιδέα της ορθολογικότητας» (Μολύβας 2004, 241). Ο Μολύβας, κατατάσσει τον ωφελιμισμό στις μονιστικές θεωρίες που εκκινούν από μια βασική αρχή.

³⁶ Στην περίπτωση αυτή κοινωνικά δίκαιη θεωρείται η ευημερία του συνόλου αθροιστικά, ακόμα και αν στους κόλπους της κοινωνίας υπάρχουν μειονεκτούντες πολίτες. Η θεωρία του

Η τελειοκρατία, απ' την άλλη, ορίζει το αγαθό ανεξάρτητα από το ορθό και κατονομάζει το τελευταίο ως αυτό που μεγιστοποιεί το αγαθό. Έτσι, ορθός είναι ο θεσμός εκείνος που παράγει το μεγαλύτερο αγαθό. Ο Ρωλς επισημαίνει ότι σε μια τελεολογική θεωρία ορθή λύση είναι αυτή που μου προσφέρει περισσότερο αγαθό. Το αγαθό αυτό προκύπτει με έναν διαισθητικό τρόπο από τον κοινό νου και επιλέγεται ανεξάρτητα από το ορθό.³⁷ Το πρόβλημα, όμως, σχετικά με τον ορισμό του αγαθού ως ανεξάρτητου από το ορθό προκύπτει όταν το αγαθό του ατόμου θεωρηθεί με κριτήρια ορθότητας. Στην περίπτωση αυτή, όμως, απουσιάζει από την θεωρία ένας ανεξάρτητος ορισμός του αγαθού από το ορθό.

Τέλος, η ενορασιοκρατία³⁸ ως διδασκαλία δικαιοσύνης βασίζεται σε ένα γενικό επίπεδο αρχών. Συγκεκριμένα, βασίζεται στην ενόραση- διαίσθηση των ατόμων χωρίς συγκεκριμένη μέθοδο: επιλέγω, δηλαδή, τις αρχές εκείνες που σύμφωνα με τη διαίσθησή μου είναι ορθές.³⁹ Ο Ρωλς συνδέει την ενορασιοκρατία με τον πλουραλισμό. Ωστόσο, στη δικαιοσύνη μπορεί να υπάρχει πλουραλισμός χωρίς να χρησιμοποιούμε τη διαίσθηση, αρκεί να υπάρχουν κανόνες προτεραιότητας. Ο Ρωλς κατατάσσει στις μορφές ενορασιοκρατίας τις καθημερινές μας ιδέες καθώς και διάφορες φιλοσοφικές διδασκαλίες. Οι ενορασιοκράτες, τέλος, θεωρούν ότι στις κρίσεις περί δικαιοσύνης δεν υπάρχουν εποικοδομητικά ηθικά κριτήρια που θα μας οδηγήσουν σε συγκεκριμένες αρχές και θεωρούν πως η προτίμησή μας για κάποιες αρχές καθορίζεται από το ότι μας φαίνονται περισσότερο ορθές από άλλες.⁴⁰ Παρόλ' αυτά, ο Ρωλς δεν απορρίπτει εντελώς την ενορασιοκρατία

ωφελιμισμού ανάγει, άρα, την κοινωνική δικαιοσύνη από το μέρος στο όλον σκεπτόμενη τη μεγιστοποίηση του συνολικού κέρδους.

³⁷ Ρωλς 2001, 51-2.

³⁸ Ρωλς 2001, 62-70.

³⁹ «Οι ενορασιοκρατικές θεωρίες διαθέτουν δύο γνωρίσματα. Πρώτον, συνίστανται σε μια πληθώρα πρώτων αρχών που ενδέχεται να συγκρούονται μεταξύ τους υποδεικνύοντας, ενόψει συγκεκριμένων τύπων περιστάσεων, αντίρροπες κατευθυντήριες. Και, δεύτερον, δεν περιλαμβάνουν κάποια δεδηλωμένη μέθοδο ή κανόνες προτεραιότητας, προκειμένου να σταθμίζουν τις αρχές αυτές μεταξύ τους. Πρέπει με άλλα λόγια να πετύχει κανείς την ισορροπία απλώς με την διαίσθησή του, με αυτό δηλαδή που του φαίνεται πιο κοντά στο ορθό» (Ρωλς 2001, 62).

⁴⁰ «Ο μόνος τρόπος, επομένως, να αμφισβητήσει κανείς την ενορασιοκρατία είναι να διατυπώσει ανοιχτά εκείνα τα αναγνωρίσιμα ηθικά κριτήρια που δικαιολογούν τη βαρύτητα την οποία, κατά την έγκριτη εκτίμησή μας, θεωρούμε ότι προσήκει να αποδίδουμε στην ποικιλότητα των αρχών» (Ρωλς 2001, 68).

καθώς και ο ίδιος χρησιμοποιεί την ενόραση του κοινού νου, αν και κυρίως για να την ερμηνεύσει. Ωστόσο, θεωρεί αξεπέραστο πρόβλημα της ενορασιοκρατίας την ανυπαρξία προτεραιότητας στις ηθικές αρχές και, άρα, την αναπόφευκτη σύγκρουση μεταξύ των αρχών.⁴¹

1.4 ΩΦΕΛΙΜΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

Οι μορφές του ωφελιμισμού είναι σύμφωνα με τον Ρωλς πολλές και σύνθετες. Δεν θα ασχοληθούμε με την ανάλυση όλων αυτών των μορφών, ωστόσο ο φιλόσοφος κρίνει αναγκαία τη θεώρηση μιας τέτοιας θεωρίας δικαιοσύνης, ώστε να την εκμηδενίσει έναντι της δικής του θεωρίας. Σημαντική κρίνει την ανάλυση του κλασσικού ωφελιμισμού που διατυπώνει ο Sidgwick στο έργο του. Σύμφωνα με αυτήν, όπως είδαμε και στην προηγούμενη ενότητα (1.3), για να είναι δίκαιη η κοινωνία πρέπει οι θεσμοί να λειτουργούν έτσι, ώστε να εξασφαλίζεται η μέγιστη ικανοποίηση στα άτομα. Ως ωφελιμισμός, λοιπόν, θεωρείται η ικανοποίηση της έλλογης επιθυμίας, εξάλλου, η ικανοποίηση των έλλογων επιθυμιών των ατόμων στον μέγιστο βαθμό που μπορεί να επιτευχθεί είναι η βάση της κοινωνικής συνεργασίας των ατόμων.⁴²

Όπως είδαμε και προηγουμένως, στην ωφελιμιστική αντίληψη της δικαιοσύνης το άτομο επιδιώκει την πραγματοποίηση των σκοπών του, σταθμίζοντας τις ζημίες και τα κέρδη του. Το άτομο, έτσι, οδηγείται στην ικανοποίηση των σκοπών του χωρίς, όμως, να καταπατά τα δικαιώματα των άλλων. Διερωτάται, λοιπόν, ο Ρωλς, αν θα μπορούσε μια κοινωνία να λειτουργήσει με γνώμονα την ωφελιμιστική αρχή. Η ωφελιμιστική αντίληψη περί δικαιοσύνης δεν ασχολείται και δεν ερευνά τον τρόπο με τον οποίο θα γίνει η διανομή του βαθμού ικανοποίησης μεταξύ των ανθρώπων, ούτε και τον βαθμό ικανοποίησης που μπορεί να επιτευχθεί ανά άτομο. «Ορθή διανομή και στη μία και στην άλλη περίπτωση είναι κείνη που οδηγεί στην μεγαλύτερη δυνατή εκπλήρωση» (Ρωλς 2001, 52-3). Το ρόλο του διανεμητή του βαθμού

⁴¹ Ο Μολύβας επισημαίνει την παραπάνω ανυπαρξία ως αδυναμία της ενορασιοκρατικής θεωρίας της δικαιοσύνης να ορίσει νόμους με συνεκτικούς δεσμούς: «Η ενορασιοκρατία, δεν επιβάλλει προτεραιότητα ανάμεσα στις έσχατες μη αναγώγιμες ηθικές αρχές που αποδέχεται, με συνέπεια να μην μπορεί να συγκροτήσει θεωρητικά συνεκτικούς κανόνες ιεράρχησης και να επιλύσει adhoc τις συγκρούσεις μεταξύ αρχών» (Μολύβας 2004, 241).

⁴² Ρωλς 2001, 48-50.

ικανοποίησης τον αναλαμβάνει στην περίπτωση αυτή η κοινωνία.

Η θέση της κοινωνίας είναι ότι υποχρεούται να διανείμει τα μέσα αυτά ικανοποίησης, όποια κι αν είναι π.χ., δικαιώματα και καθήκοντα, ευκαιρίες και προνόμια ή διάφορες μορφές πλούτου, κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να επιτυγχάνεται κάτι τέτοιο όσο γίνεται καλύτερα. Σημειώνεται, ότι δεν υπάρχει διάκριση για το ποιος τρόπος διανομής είναι ο καλύτερος από τους άλλους. Υπάρχει, όμως, μια εξαίρεση: η προτίμηση της εξισωτικής διανομής στις περιπτώσεις ισοδυναμίας. Σε γενικότερο επίπεδο, όμως, σκοπός της ωφελιμιστικής κοινωνίας είναι να παράγει το μέγιστο καθαρό υπόλοιπο ικανοποίησης, ώστε να ευημερούν οι πολίτες ως σύνολο, ακόμα κι αν παραβιάζονται δικαιώματα των λίγων. Κάτι τέτοιο θεωρείται ορθό απ' τη στιγμή που μεγιστοποιείται το καθολικό αγαθό.⁴³

Κατά τα όσα πρεσβεύει ο Ρωλς, ο ασφαλέστερος τρόπος να οδηγηθεί κανείς στον ωφελιμισμό είναι να εξεταστεί ορθολογικά η κοινωνία στο σύνολό της μέσα από το πρίσμα των επιλογών ενός και μόνο ατόμου. Εισάγεται, λοιπόν, η έννοια του αμερόληπτου θεατή: αυτός συγκεντρώνει στο πρόσωπό του τις επιθυμίες όλων κι έτσι «το πλήθος των προσώπων συγχωνεύεται σε ένα και μοναδικό πρόσωπο» (Ρωλς 2001, 54). Οι επιθυμίες αυτές του θεατή είναι στην περίπτωση αυτή το σύνολο των επιθυμιών των μελών της κοινωνίας. Ο θεατής διαθέτει ενσυναίσθηση (empathy) και φαντασία, δηλαδή ικανότητα να ταυτίζεται με τους άλλους και να θεωρεί τις επιθυμίες των άλλων σαν δικές του.⁴⁴ Επομένως, η απόφαση του νομοθέτη, του επιχειρηματία ή του καταναλωτή εξισώνονται στη βάση της εκπλήρωσης των στόχων που θα ικανοποιήσει τα συμφέροντα του καθενός ξεχωριστά.⁴⁵

Η ωφελιμιστική θεώρηση της δικαιοσύνης δίνει και μια νέα εικόνα της κοινωνικής δικαιοσύνης ως αθροιστικής αντίληψης της ευημερίας της ομάδας. Κατά τον ίδιο τρόπο, δηλαδή, που ένα άτομο σταθμίζει τα οφέλη και τις ζημιές του, έτσι και μια κοινωνία μπορεί να αντισταθμίζει την ικανοποίηση κάποιων

⁴³ Ρωλς 2001, 52-3.

⁴⁴ «Η αντίληψη αυτή περί κοινωνίας εκλαμβάνει τα διάφορα άτομα ως ισάριθμους άξονες κατά μήκος των οποίων θα απονέμονται δικαιώματα και καθήκοντα και θα κατανέμονται μέσα ικανοποίησης ευρισκόμενα σε σπάνι, σύμφωνα με ορισμένους κανόνες, κατά τρόπο που να διασφαλίζεται η μέγιστη εκπλήρωση επιθυμιών» (Ρωλς 2001, 54).

⁴⁵ Ρωλς 2001, 54.

ατόμων με την απογοήτευση κάποιων άλλων. Έτσι, αν η ωφέλεια ως «ικανοποίηση έλλογης επιθυμίας» (Ρωλς 2001, 52) ιδωθεί ως αγαθό, φτάνουμε στο συμπέρασμα πως ορθό είναι αυτό που οδηγεί στο αγαθό. Μιλάμε, επομένως, σύμφωνα με τον Ρωλς, για μια τελεολογική θεωρία τελειοκρατικού τύπου. Το ουσιώδες στοιχείο της ωφελιμιστικής θεωρίας, όμως, είναι πως ανάγει σε ολόκληρη την κοινωνία την ορθολογικότητα που κατευθύνει τις επιλογές του αμερόληπτου θεατή. Το σημαντικό είναι να επιτυγχάνεται το μέγιστο καθαρό υπόλοιπο ικανοποίησης του συνόλου των πολιτών. Τέλος, ο ωφελιμισμός απορρίπτει τη διαίσθηση, γεγονός που επικρίνει ο Ρωλς γιατί την θεωρεί βάση για κάθε θεωρία δικαιοσύνης. Σαφέστατα η διαίσθηση κατέχει σημαντικό ρόλο στην επιλογή των αρχών δικαιοσύνης, όμως, συμπληρώνει, η δικαιοσύνη οφείλει να μην βασίζεται μόνο στην διαίσθηση.⁴⁶

Οι διαφορές της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας και του ωφελιμισμού είναι βασικές. Πρώτον, ο Ρωλς απορρίπτει την εκμετάλλευση των λίγων απ' τους πολλούς στο βωμό της μεγιστοποίησης του αγαθού. Αυτό για τον Ρωλς δεν είναι δικαιοσύνη.⁴⁷ Δεύτερη διαφωνία αποτελεί η αρχή επιλογής, την οποία ο ωφελιμισμός ανάγει στο ένα και μοναδικό πρόσωπο: «η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία, επειδή ακριβώς αποτελεί μια συμβολαϊκή αντίληψη, υποθέτει ότι οι αρχές της κοινωνικής επιλογής - άρα και αυτές της δικαιοσύνης - αποτελούν και οι ίδιες αντικείμενο μιας πρωταρχικής συμφωνίας» (Ρωλς 2001, 56). Για τον Ρωλς, υιοθετώντας την σκοπιά ενός συμβολαίου, δεν μπορούμε να καταλήξουμε σε αρχές κοινωνικής επιλογής ανάγοντας την αρχή της ορθολογικότητας στις επιθυμίες ενός αμερόληπτου παρατηρητή και ισοπεδώνοντας κάθε διαφορετική επιθυμία. Το σημαντικό, δηλαδή, στη θεωρία του Ρωλς είναι να υπάρχει κοινωνική δικαιοσύνη και τα άτομα να αποφασίζουν από κοινού τις αρχές εκείνες που θα προάγουν το αγαθό του καθενός ξεχωριστά. Δεν νοείται να υπάρχει αδικία στο πρόσωπο ενός μεμονωμένου προσώπου ή κάποιας κοινωνικής ομάδας με σκοπό να προάγεται το συνολικό αγαθό. Τέλος, όπως

⁴⁶ Ρωλς 2001, 50-2.

⁴⁷ «Στη δικαιοσύνη δεν είναι ορθό να υπάρχουν απώλειες στην ελευθερία μερικών, προκειμένου οι υπόλοιποι να μοιραστούν ένα μεγαλύτερο αγαθό», επομένως, πρώτη βασική διαφορά είναι ότι «σε μια δίκαιη κοινωνία οι βασικές ελευθερίες θεωρούνται δεδομένες και τα δικαιώματα, τα οποία διασφαλίζει η δικαιοσύνη, δεν υπόκεινται σε πολιτική διαπραγμάτευση ή σε υπολογισμούς των κοινωνικών συμφερόντων» (Ρωλς 2001, 55).

είπαμε προηγουμένως, ο ωφελιμισμός είναι μια τελεολογική θεωρία ενώ η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία είναι θεωρία δεοντοκρατικού τύπου. Αυτό σημαίνει ότι «αποφεύγει να προσδιορίσει το αγαθό ανεξάρτητα από το ορθό, ή να ερμηνεύσει το ορθό ως ό, τι μεγιστοποιεί το αγαθό» (Ρωλς 2001, 57). Ωστόσο, δεν αποκλείει την περίπτωση να συμβεί η μεγιστοποίηση του αγαθού επιλέγοντας τις αρχές της δικαιοσύνης. Δεν αποκλείεται, δηλαδή, στο πλαίσιο της ίσης ελευθερίας τα άτομα να επιλέξουν τις αρχές της δικαιοσύνης, δηλαδή την ισότητα όσον αφορά τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις, αλλά την ισότητα και σε οικονομικό επίπεδο, με τρόπο που να υπάρχει μεγιστοποίηση του αγαθού τους (ως αγαθό νοείται η ικανοποίηση της ορθολογικής επιθυμίας των πολιτών), σε συνδυασμό με τον περιορισμό των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων. Αυτό, όμως, θα ήταν καθαρά συμπτωματικό αφού σε μια θεωρία δικαιοσύνης δεν τίθεται καθόλου το ζήτημα της μεγιστοποίησης.⁴⁸

Η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία, επομένως, δίνει προτεραιότητα στο ορθό έναντι του αγαθού. Για τον Ρωλς η κοινωνία είναι το αποτέλεσμα ενός συνεργατικού εγχειρήματος⁴⁹ που στοχεύει σε αμοιβαία ικανοποίηση των μελών και καθορίζεται από αρχές που τα άτομα αποφασίζουν ακριβοδικαία στο πλαίσιο της αρχικής κατάστασης.⁵⁰ Από την άλλη, πάλι, ως ευτεταγμένη κοινωνία στον ωφελιμισμό «λογίζεται η αποτελεσματική διαχείριση των

⁴⁸ Ρωλς 2001, 55-62.

⁴⁹ Η συνεργασία για την οποία κάνει λόγο ο Ρωλς γίνεται, όπως είπαμε, υπό το πέπλο της άγνοιας των μελών. Αυτό σημαίνει πως τα άτομα αγνοούν βασικά στοιχεία που αφορούν τον πραγματικό τους βίο και υπόκεινται ενδεχομένως σε κατάσταση πλάνης σχετικά με τον εαυτό τους. Στην κατάσταση αυτή δεν κατανοούν τους εαυτούς τους πλήρως, έχοντας γνώση των επιθυμιών και των συνθηκών της ζωής τους με αποτέλεσμα να μην έχουν ορθή εικόνα του ατομικού τους εαυτού. Επομένως δεν είναι ευκρινές ποιο είναι το αμοιβαίο όφελος για τον καθένα, ούτε αν τελικά το αποτέλεσμα της διαδικασίας θα είναι πράγματι ακριβοδικαίο για όλους. Εννοώ πως ενώ ο Ρωλς προσπαθεί να επικεντρωθεί στις διαφορετικές επιθυμίες που ενδεχομένως θα έχουν οι πολίτες, δεν είναι απόλυτο ότι αυτοί θα συναινέσουν στις αρχές αυτές που θα διασφαλίσουν αμοιβαία οφέλη. Έτσι είναι πιθανό να μην επιτευχθεί τελικά το πολυπόθητο αποτέλεσμα του Ρωλς σχετικά με την επίτευξη του αγαθού του κάθε πολίτη και να οδηγηθεί ολόκληρη η κοινωνία σε ένα ρευστό σύστημα αρχών που δεν θα ικανοποιεί τους πολίτες ουσιαστικά ούτε θα ενέχει σταθερότητα και ακριβοδικία. Η αρχική υπόθεση του Ρωλς για το πέπλο της άγνοιας προσδίδει μια θεωρητική εγκυρότητα και αξιοπιστία στις αρχές της δικαιοσύνης, όμως σε πρακτικό επίπεδο με την άρση του πέπλου ελλοχεύει ο κίνδυνος της αυθαιρεσίας από τη μεριά των μελών.

⁵⁰ Ο Μολύβας ισχυρίζεται επίσης ότι τα άτομα στην πρωταρχική θέση δεν θα είχαν κανένα λόγο να επιλέξουν την μεγιστοποίηση του ολικού αθροίσματος των επιθυμιών καθώς από την ίδια τη σκοπιά του συμβολαίου κανένα από τα συμβαλλόμενα μέρη με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και τις ανωτέρω περιστάσεις της δικαιοσύνης δεν θα την επέλεγε ορθολογικά. «Από τη στιγμή που επιλέγεται η συμβολαιοκρατική οπτική που εγγυάται την πολλαπλότητα των οπτικών των προσώπων, ο κλασικός ωφελιμισμός αποκλείεται εξ ορισμού» (Μολύβας 2004, 270).

κοινωνικών πόρων η οποία αποβλέπει στη μεγιστοποίηση της ικανοποίησης του ενιαίου συστήματος επιθυμιών, που κατασκευάζεται από τον αμερόληπτο θεατή με βάση την ποικιλία των επιμέρους ατομικών συστημάτων επιθυμιών, τα οποία και γίνονται αποδεκτά ως δεδομένα» (Ρωλς 2001, 61-2).⁵¹

Σημαντικό θέμα αποτελεί πάντως η λειτουργία της προτεραιότητας των αρχών, καθώς μόνο έτσι θα θεμελιωθούν οι βασικές αξίες που θα προάγουν το αγαθό των πολιτών.⁵² Δεδομένου ότι τα άτομα έχουν διαφορετικές αντιλήψεις περί των αρχών της δικαιοσύνης, είναι λογικό ότι η συμφωνία για το ποια θα είναι η θέσπιση της σειράς προτεραιότητας των αρχών δεν είναι εύκολο να επιτευχθεί. Είναι, ωστόσο, σημαντικό να γίνει μια τέτοια συμφωνία, η οποία πρέπει να υλοποιηθεί στην πρωταρχική θέση και μπορεί να περιορίσει σημαντικά την διαισθητική λειτουργία. Μια ιεράρχηση των αρχών δικαιοσύνης, η θεώρηση δηλαδή μιας σειράς προτεραιότητας των αρχών αυτών μπορεί να γίνει με την *λεξικογραφική διάταξη*: «πρόκειται για μια διάταξη που αξιώνει, προκειμένου να μπορέσουμε να προχωρήσουμε στη δεύτερη κατά τάξη αρχή, να ικανοποιήσουμε πρώτα την πρώτη, τη δεύτερη πριν εξετάσουμε την τρίτη κ.ο.κ. Μια αρχή δεν εισέρχεται στο παιχνίδι παρά μόνον αφού οι προηγούμενες της είτε έχουν πλήρως ικανοποιηθεί είτε δεν διαθέτουν πεδίο εφαρμογής» (Ρωλς 2001, 72-3). Στην περίπτωση της διάταξης αυτής αποφεύγεται το πρόβλημα της στάθμισης μεταξύ των αρχών. Όσες αρχές καταλαμβάνουν πρότερη θέση, εξακολουθούν να προηγούνται έναντι των υπολοίπων ενώ η θέση τους παραμένει αδιαμφισβήτητη. Κάθε αρχή θα πρέπει να ικανοποιείται κατά τον καλύτερο τρόπο, παράλληλα με την ικανοποίηση όλων των προηγούμενων αρχών. Η λεξικογραφική διάταξη, κατά τον Ρωλς, δίνει απάντηση στο πρόβλημα της προτεραιότητας.⁵³

⁵¹ Ο Μολύβας επισημαίνει εξίσου την κριτική στάση του Ρωλς έναντι του ωφελιμισμού. Θεωρεί ότι δεν λαμβάνει υπόψη την διακριτότητα και πολλαπλότητα των προσώπων μέσω της επινόησης του αμερόληπτου θεατή και ερμηνεύει έτσι τις διαφορετικές επιθυμίες σε ένα ενιαίο σύστημα επιθυμιών. «Δεν είναι αποδεκτή μια ηθική θεωρία που αντισταθμίζει τις αξιώσεις κάποιων ανθρώπων με αυτές άλλων. Ο Ρωλς διατείνεται ότι το βασικό προσόν της δικής του θεωρίας είναι ότι αντιμετωπίζει τα άτομα ως αυτοσκοπό, αφού δεν επιτρέπει να επιβληθούν σε κάποια άτομα χειρότερες προοπτικές ζωής και να αντισταθμιστεί η απώλεια αυτή με υψηλότερες προσδοκίες των άλλων, αν έτσι μεγιστοποιείται το σύνολο των πλεονεκτημάτων στο οποίο στοχεύει ο ωφελιμισμός» (Μολύβας 2004, 265).

⁵² Ρωλς 2001, 70-6.

⁵³ «Στόχος μας όταν εγείρουμε το πρόβλημα της προτεραιότητας είναι να ελαττώσουμε και όχι να εξαλείψουμε ολοσχερώς τον βαθμό στον οποίο βασιζόμαστε σε διαισθητικές κρίσεις. [...]

1.5 ΟΙ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

Στην ενότητα αυτή θα ασχοληθώ αρχικά με τη συλλογιστική που οδηγεί στις δυο αρχές της δικαιοσύνης⁵⁴ και έπειτα θα αναλύσω⁵⁵ αυτές τις αρχές. Ο Ρωλς, όπως είδαμε, προβάλλει ως απάντηση στο ωφελμιστικό μοντέλο της δικαιοσύνης, τη δικαιοσύνη ως ακριβοδικία.⁵⁶ Υποθέτει πως στην πρωταρχική θέση τα συμβαλλόμενα μέρη δεν έχουν κανένα λόγο να επιλέξουν για τον εαυτό τους περισσότερα κοινωνικά αγαθά από τους άλλους. Είναι, λοιπόν, απαραίτητη μια αρχή δικαιοσύνης που θα ορίζει την ίση κατανομή των προνομίων και των ελευθεριών των πολιτών μιας κοινωνίας. Ωστόσο, θεωρεί επιτρεπτές κάποιες ανισότητες στο βαθμό που εξυπηρετούν τον γενικό πλούτο της κοινότητας.⁵⁷

Ο Ρωλς, όπως είδαμε, επιβάλλει στα συμβαλλόμενα μέρη να αποφασίσουν τις αρχές δικαιοσύνης με σειρά προτεραιότητας. Εξηγεί πως τα άτομα έχουν συνείδηση των στόχων και των συμφερόντων που καλούνται να ικανοποιήσουν, με αποτέλεσμα να κατατάσσουν την αρχή της ελευθερίας πρότερη της δεύτερης αρχής, της ισότητας των ευκαιριών. Συγκεκριμένα, όπως επισημαίνει ο ίδιος, «τα ελεύθερα πρόσωπα αυτοπροσδιορίζονται ως όντα ικανά να αναθεωρούν και να μεταβάλλουν τους τελικούς σκοπούς τους, ως όντα που δίδουν προτεραιότητα στη διατήρηση της ελευθερίας τους όσον αφορά αυτά τα ζητήματα» (Ρωλς 2001, 190). Έτσι, τα άτομα είναι ελεύθερα να προάγουν τους σκοπούς και τις επιθυμίες που θα επιλέγουν υπό καθεστώς ελευθερίας. Ο φιλόσοφος υποστηρίζει πως οι δύο αρχές δικαιοσύνης⁵⁸ πρέπει να προτιμηθούν έναντι της αρχής της ωφελιμότητας, καθώς αυτές προστατεύουν το συμφέρον τους σε μια πολιτεία ελεύθερων προσώπων.⁵⁹

Πρακτικός στόχος παραμένει το να φτάσουμε μεταξύ μας σε μια ευλόγως αξιόπιστη συμφωνία στις κρίσεις μας, ούτως ώστε να μπορέσει να αναδειχθεί μια κοινή αντίληψη περί δικαιοσύνης» (Ρωλς 2001, 75).

⁵⁴ Ρωλς 2001, 188-99.

⁵⁵ Στο κεφάλαιο 2 της παρούσης εργασίας.

⁵⁶ Στον Ρωλς η ακριβοδικία έχει την έννοια της αμερόληπτης από εξωτερικούς παράγοντες επιλογής των θεσμών εκείνων και των αρχών που θα θεμελιώσουν ένα σύστημα δικαιοσύνης «θεμιτό» σε όλους.

⁵⁷ Ωφελμιστικό στοιχείο: ο ωφελμισμός αποσκοπεί στη μεγιστοποίηση του συνολικού πλούτου.

⁵⁸ Ρωλς 2001, 92.

⁵⁹ «Ο Ρωλς υποστηρίζει ότι τα μέρη θα προτιμούσαν τις δύο αρχές του σε σχέση με τη μέση ωφέλεια, διότι είναι λογικό για τα μέρη εδώ να χρησιμοποιήσουν *maximin* συλλογιστική: να

Για να εξηγηθεί το νόημα και η εφαρμογή των αρχών, ο Ρωλς προσφεύγει στην ανάλυση των θεσμών με τους οποίους θα ασχοληθούμε εκτενέστερα στο κεφάλαιο 2. Τους θεωρεί ζήτημα της δικαιοσύνης και αποτελούν τη βάση στην οποία εφαρμόζονται οι δυο αρχές της δικαιοσύνης τις οποίες καλούνται να επιλέξουν τα άτομα στην πρωταρχική θέση. Αυτοί [οι θεσμοί] συνιστούν τη βασική διάρθρωση της κοινωνίας που θα ρυθμίζεται από μια σειρά αρχών, οι οποίες θα απονέμουν τα διάφορα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις. Ωστόσο, δεν θα πρέπει να συγχέονται οι αρχές που ρυθμίζουν τους θεσμούς με αυτές που ρυθμίζουν τις πράξεις των ατόμων στο πλαίσιο της κοινωνικής συμβίωσης.

Συγκεκριμένα, οι θεσμοί είναι κανόνες οι οποίοι νομιμοποιούν κάποιες ενέργειες ενώ κάποιες άλλες τις θεωρούν παράνομες. Για το λόγο αυτό τίθενται και οι ποινές για τις παραβιάσεις. Οι τρόποι με τους οποίους μπορεί ένας πολίτης να αντιληφθεί και να κατανοήσει τους θεσμούς είναι δύο: α) ως ένα σύστημα κανόνων και β) ως συμπεριφορές που προκύπτουν από το παραπάνω σύστημα κανόνων. Έτσι, όταν γίνεται λόγος για άδικο ή δίκαιο θεσμό εννοούμε ότι είναι άδικη η συμπεριφορά του ατόμου που αναπτύσσεται με την πραγμάτωση του συστήματος κανόνων. Ακόμα και όταν λέμε ότι το σύστημα κανόνων είναι άδικο, εννοούμε ότι η πραγμάτωση κανόνων του συστήματος αυτού επιφέρει αδικία. Το άδικο σύστημα, επομένως, δεν είναι κάτι γενικό και αφηρημένο, αλλά κάτι που συγκεκριμενοποιείται από τη στιγμή που αυτό εξετάζεται όχι ως έννοια αλλά ως προς τη δυνατότητα εφαρμογής του.⁶⁰

Για τον Ρωλς είναι σημαντικό ότι η συμμετοχή ενός προσώπου σε ένα θεσμό οδηγεί σε γνώση του τι απαιτεί ο θεσμός από τον ίδιο και τους άλλους πολίτες. Διακρίνει τους θεσμούς σε συστατικούς, που αφορούν δικαιώματα και υποχρεώσεις και σε στρατηγικές δράσης, που αφορούν τη χρήση των θεσμών

μεγιστοποιηθεί το ελάχιστο επίπεδο των βασικών αγαθών που ενδέχεται να αποκτήσουν οι πολίτες που εκπροσωπούν. Σύμφωνα με τη μέση ωφέλεια οι βασικές ελευθερίες ορισμένων πολιτών θα μπορούσαν να περιοριστούν χάριν μεγαλύτερης ωφέλειας στους άλλους πολίτες. Για παράδειγμα, περιορισμοί πολιτικών και θρησκευτικών ελευθεριών μιας αδύναμης μειοψηφίας μπορεί να ωφελήσουν την πλειοψηφία και να οδηγήσουν γενικά σε ένα υψηλότερο μέσο. Ένα από τα μέρη στην αρχική θέση θα θεωρούσε απαράδεκτη την πιθανότητα ο εν λόγω πολίτης του να είναι μέλος μιας τέτοιας αδύναμης μειοψηφίας, δεδομένου ότι το συμβαλλόμενο μέρος θα μπορούσε να εξασφαλίσει ίσες ελευθερίες για τους πολίτες του επιλέγοντας τις δύο αρχές» (Βέναρ 2010, 5).

⁶⁰ Ρωλς 2001, 86.

για την εκπλήρωση σκοπών.⁶¹ Η θεωρία ενός θεσμού λαμβάνει υπόψη τους συστατικούς κανόνες και αναλύει τον τρόπο με τον οποίο διανέμεται η εξουσία. Όταν κανείς σχεδιάζει τις κοινωνικές διαρρυθμίσεις έχει πάντα εις γνώση του ποιες συμπεριφορές θέλει να επιβραβεύσει και ποιες να αποθαρρύνει. Η θέσπιση σωστών κανόνων παρακινεί στο σωστό και επιθυμητό δρόμο τα άτομα, στην παράλληλη ικανοποίηση των ατομικών τους επιδιώξεων και των κοινωνικών σκοπών. Για τον Ρωλς η ικανοποίηση του ατομικού σκοπού δεν είναι ανεξάρτητη από την ικανοποίηση των επιδιώξεων του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο απαιτείται η λήψη ενός συντονισμού.⁶²

Μία επιπλέον διάκριση του Ρωλς είναι ανάμεσα στις έννοιες «κανόνας», «θεσμός» και «βασική διάρθρωση του κοινωνικού συστήματος». Η διάκριση εξυπηρετεί την επισήμανση της διαφορετικότητάς τους. Έτσι, ένας θεσμός μπορεί να είναι άδικος αλλά οι κανόνες της κοινωνικής διαρρύθμισης δίκαιοι. Το ένα, επομένως, δεν αποκλείει το άλλο, αλλά ούτε και συνεπάγεται το άλλο. Κατ' επέκταση, ως τυπική δικαιοσύνη ο Ρωλς ορίζει την «επίμονη τήρηση μιας αρχής» ή απλά την υπακοή στο σύστημα των κανόνων που θεσπίζονται. Ωστόσο, αυτοί οι κανόνες δε σημαίνει απαραίτητα ότι είναι δίκαιοι, γι' αυτό ο Ρωλς διαχωρίζει, επίσης, την τυπική από την ουσιαστική δικαιοσύνη. Αυτή η τελευταία εξαρτάται από τη δικαιοσύνη των θεσμών και τις δυνατότητες μεταρρύθμισής τους όταν αυτό κρίνεται απαραίτητο.⁶³

Κατανοώντας, λοιπόν, το ανωτέρω πλαίσιο κοινωνικής οργάνωσης οι δύο αρχές δικαιοσύνης στις οποίες θα συμφωνούσαν όλοι, κατά τον Ρωλς, είναι οι ακόλουθες:

- 1) «Κάθε πρόσωπο έχει ίσο δικαίωμα στο πλέον εκτεταμένο σχήμα ίσων βασικών ελευθεριών που να είναι συμβατό με ένα παρόμοιο σχήμα ελευθερίας για τους άλλους.
- 2) Οι κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες διευθετούνται έτσι ώστε (α) να αναμένεται εύλογα ότι θα αποβούν προς όφελος όλων και, ταυτόχρονα, (β) να τελούν σε συνάρτηση με θέσεις και αξιώματα που είναι ανοιχτά σε

⁶¹ Ρωλς 2001, 87.

⁶² Ρωλς 2001, 88.

⁶³ Ρωλς 2001, 89-92.

όλους» (Ρωλς 2001, 92).

Τι φάσμα αρμοδιοτήτων περιλαμβάνουν, όμως, οι παραπάνω αρχές; Όσον αφορά την πρώτη αρχή, ο Ρωλς ισχυρίζεται ότι εδώ συγκαταλέγονται όλες οι μορφές ελευθερίας, όπως η πολιτική (σ' αυτήν εντάσσονται το δικαίωμα ψήφου, το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι, η κατοχή δημόσιων αξιωμάτων), η ελευθερία του λόγου και του συνέρχεσθαι, η ελευθερία της συνείδησης και της σκέψης, η προσωπική ελευθερία, η απαλλαγή, δηλαδή, από κάθε καταναγκασμό, όπως και το δικαίωμα της κατοχής και της ατομικής ιδιοκτησίας. Η δεύτερη αρχή εφαρμόζεται σε περιπτώσεις διανομής του εισοδήματος και του πλούτου και στο σχεδιασμό οργανώσεων που υλοποιούν διαβαθμίσεις ως προς την εξουσία και την ευθύνη τους. Η διανομή πλούτου δεν είναι αναγκαίο να είναι ίση, ωστόσο, είναι σημαντικό να είναι προς όφελος όλων, καθώς και οι θέσεις εξουσίας και ευθύνης πρέπει να είναι προσιτές στον καθένα και να μπορούν όλοι να συμμετέχουν σε αυτές. Οι παραπάνω αρχές συντελούν στη διαμόρφωση της κοινωνικής διάρθρωσης της κοινωνίας, βοηθούν στην ανάθεση δικαιωμάτων και υποχρεώσεων και ορίζουν τη διανομή των κοινωνικών πλεονεκτημάτων στα άτομα - μέλη της κοινωνίας.⁶⁴

Η διάταξη των δυο αυτών αρχών ακολουθεί τη λεξικογραφική σειρά που αναφέραμε παραπάνω, ώστε η πρώτη να προτάσσεται της δεύτερης. Αυτό σημαίνει πως δεν ανταλλάσσεται η ελευθερία κανενός πολίτη με κανενός είδους κοινωνικό ή οικονομικό προνόμιο. Επιπλέον, εξασφαλίζεται σημαντικά η κοινωνική δικαιοσύνη μεταξύ των κοινωνικών τάξεων, στο βαθμό που τα ανώτερα στρώματα επιδιώκουν να πετύχουν ολοένα και μεγαλύτερα κοινωνικο-οικονομικά προνόμια. Αυτή η θέση εξυπηρετεί τη γενικότερη αντίληψη περί δικαιοσύνης του Ρωλς, σύμφωνα με την οποία οι κοινωνικές αξίες διανέμονται με ίσο τρόπο στους πολίτες και η άνιση διανομή επιτρέπεται μόνο αν ωφελεί τους λιγότερο ευνοημένους. Επομένως, στο σύστημα δικαιοσύνης του Ρωλς αφού δεν επιτρέπεται η ανταλλαγή ελευθεριών με οικονομικά και κοινωνικά οφέλη, που θα οδηγούσαν σε υποδούλωση τα πιο αδύναμα στρώματα της κοινωνίας, εξασφαλίζεται η κοινωνική συνοχή και ανεξαρτησία των μελών τα οποία λειτουργούν κάτω από ένα πέπλο συνεργασίας και αλληλεγγύης. Στη

⁶⁴ Ρωλς 2001, 92-3.

δικαιοσύνη ως ακριβοδικία οι ποικίλες ανισότητες πρέπει να αποβαίνουν προς όφελος ακόμα και των πιο αδύναμων μελών.

Ο Ρωλς επισημαίνει τέσσερις ερμηνείες των αρχών σε αντίστοιχα κοινωνικοπολιτικά συστήματα, διατηρώντας σταθερή την πρώτη αρχή της ίσης ελευθερίας: το σύστημα φυσικής ελευθερίας, τη φυσική αριστοκρατία, τη φιλελεύθερη ισότητα και τη δημοκρατική ισότητα.⁶⁵ Οι ερμηνείες αυτές βασίζονται σε δύο αρχές, της *αποδοτικότητας* και της *διαφοράς* και, επιπλέον, έχουν ως προϋπόθεση ένα ανοιχτό κοινωνικό σύστημα, στο οποίο αναδεικνύονται τα ταλέντα του καθενός με ισότητα στις ευκαιρίες. Τα ταλέντα αυτά θα βοηθήσουν σημαντικά τους πολίτες να αυξήσουν τα αγαθά τους.

Σχετικά με την πρώτη ερμηνεία της φυσικής ελευθερίας, ο Ρωλς υποστηρίζει ότι στη βασική κοινωνική διάρθρωση το σύστημα αυτό θα καταναίμει τον πλούτο και τα κοινωνικά οφέλη ακριβοδίκαια με γνώμονα ότι οι θέσεις εξουσίας και συμμετοχής είναι ανοιχτές σε όλους και δεν κρίνονται από την καταγωγή ή άλλου τέτοιου τύπου κριτήρια. Επισημαίνεται δε ότι η αρχή της αποδοτικότητας στον Ρωλς είναι βασική προϋπόθεση για την ύπαρξη κοινωνικής δικαιοσύνης σε οικονομικό επίπεδο, καθώς ρυθμίζει την αποδοτικότητα μιας οικονομικής παράστασης βάσει της βελτίωσης ή τουλάχιστον της μη επιδείνωσης της θέσης κάποιου προσώπου από την καλύτερευση της θέσης κάποιων άλλων.

Στο σύστημα της φυσικής ελευθερίας η αρχή της αποδοτικότητας δεν μπορεί από μόνη της να οδηγήσει στη δικαιοσύνη. Ακόμα και αν τα εισοδήματα και ο πλούτος μοιραστούν με τρόπο αποδοτικό που καθορίζεται από τις φυσικές ικανότητες του καθενός, το σύστημα ενδέχεται να είναι άδικο όταν δεν καταβάλλεται καμία προσπάθεια από τα άτομα να αντεπεξέλθουν επάξια στα διανεμητικά μερίδια που τους έχουν δοθεί βάσει ταλέντων. «Από διαισθητική άποψη, η πλέον προφανής αδικία του συστήματος της φυσικής ελευθερίας έγκειται στο ότι επιτρέπει σε παράγοντες τόσο αυθαίρετους από ηθική σκοπιά να επηρεάζουν, με ακατάλληλο τρόπο, τα διανεμητικά μερίδια» (Ρωλς 2001, 104).

⁶⁵ Ρωλς 2001, 97-9.

Το σύστημα της φιλελεύθερης ερμηνείας προσπαθεί να διορθώσει την αυθαιρεσία της φυσικής ελευθερίας, προτείνοντας ότι οι όμοιες ευκαιρίες ζωής πρέπει να συμβαδίζουν με όμοιες ικανότητες.⁶⁶ Ωστόσο, και αυτή η ερμηνεία στηρίζει τη διανομή πλούτου στα φυσικά χαρίσματα, με αποτέλεσμα να μην εξυπηρετείται η δικαιοσύνη, καθώς, όπως ισχυρίζεται ο Ρωλς, «είναι αδύνατον να εξασφαλισθούν στην πράξη ίσες ευκαιρίες επιτυχίας και καλλιέργειας για όσους είναι παρόμοια προικισμένοι και, επομένως, μπορεί να προτιμήσουμε την υιοθέτηση μιας αρχής που να παραγνωρίζει αυτό το γεγονός και, επίσης, να μετριάξει τις αυθαίρετες συνέπειες του φυσικού λαχείου» (Ρωλς 2001, 105). Στο σύστημα αυτό, επομένως, καταλαμβάνει σημαντικό ρόλο η κοινωνική συγκυρία και τυχαιότητα στην εξέλιξη ενός προσώπου γεγονός που δεν μπορεί διαισθητικά να γίνει αποδεκτό από τη θεωρία της δικαιοσύνης. Από την άλλη, το σύστημα της φυσικής αριστοκρατίας βασίζεται στη φυσική προικοδότηση κάποιων ατόμων έναντι κάποιων άλλων, γεγονός που δεν μπορεί να είναι στοιχείο της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας, καθώς ο παράγοντας της φυσικής τυχαιότητας από ηθική σκοπιά είναι εξίσου αυθαίρετος με αυτόν της κοινωνικής τυχαιότητας.⁶⁷

Κατά τον Ρωλς, η καλύτερη ερμηνεία των δυο αρχών της δικαιοσύνης είναι η *δημοκρατική ισότητα*. Αυτή συνδυάζει την αρχή της ακριβοδικίας ισότητας ευκαιριών με την αρχή της διαφοράς. Η αρχή της διαφοράς εξαλείφει την αρχή της αποδοτικότητας και υιοθετεί ένα διαφορετικό σύστημα αντίληψης σύμφωνα με το οποίο οι αξιώσεις όσων βρίσκονται σε ευνοϊκή θέση είναι δίκαιες εφόσον λειτουργούν προσοδοφόρα για τους μη ευνοημένους πολίτες. Έτσι, από τη σκοπιά αυτή, δεν υπάρχει όφελος ενός προσώπου εάν δεν ωφελείται και ο άλλος.

⁶⁶ «Υποθέτοντας ότι υπάρχει μια διανομή φυσικών χαρισμάτων, όσοι βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο ταλέντου και ικανότητας και έχουν την ίδια προθυμία να τα χρησιμοποιήσουν, θα πρέπει να έχουν τις ίδιες προοπτικές επιθυμίας, ανεξάρτητα από την αρχική τους θέση στο κοινωνικό σύστημα. [...] Οι προσδοκίες όσων έχουν τις ίδιες ικανότητες και φιλοδοξίες δεν θα πρέπει να επηρεάζονται από την κοινωνική τους θέση» (Ρωλς 2001, 104).

⁶⁷ Ρωλς 2001, 99-107.

1.5.1 Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΔΙΑΦΟΡΑΣ

Ο Ρωλς διακρίνει, μάλιστα, δύο περιπτώσεις όπου εφαρμόζεται η αρχή της διαφοράς: αρχικά την περίπτωση που αυξάνονται οι προσδοκίες των μειονεκτούντων κι έπειτα την περίπτωση που τα αγαθά των λιγότερο ευνοημένων μεγιστοποιούνται από την ευημερία των πιο ευνοημένων. Φαίνεται αρκετά δίκαιο να μειώνονται οι προοπτικές των μειονεκτούντων αν ελαττωθούν οι προσδοκίες των πιο ευνοημένων. Εξίσου δίκαιο φαντάζει να αυξάνονται οι προσδοκίες των λιγότερο ευνοημένων από την αύξηση των προσδοκιών των πλέον ευνοημένων. Επομένως, η αρχή της διαφοράς δεν μπορεί να συμβαδίζει με την αρχή της αποδοτικότητας, καθώς η δικαιοσύνη προτάσσεται έναντι της παραγωγής. Η διατύπωση, άρα, της δεύτερης αρχής της δικαιοσύνης διαμορφώνεται, τώρα, ως εξής: «Οι κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες πρέπει να διευθετούνται έτσι, ώστε ταυτόχρονα (α) να αποβαίνουν προς το μεγαλύτερο όφελος των λιγότερο ευνοημένων και (β) να συναρτώνται με αξιώματα και θέσεις ανοικτές σε όλους υπό συνθήκες ακριβοδικαίας ισότητας ευκαιριών» (Ρωλς 2001, 115).⁶⁸

Μία δυσκολία στη θεωρία του Ρωλς αποτελεί η προσπάθεια προσδιορισμού της λιγότερο ευνοημένης ομάδας από την τύχη. Στη δικαιοσύνη ως ακριβοδικία αυτό αξιολογείται βάσει της αρχής της ισοπολιτείας και του επιπέδου του εισοδήματος. Ωστόσο, φαίνεται δύσκολο να λαμβάνονται υπόψη τα συμφέροντα όλων των προσώπων ειδικά όταν οι θέσεις εκκίνησης ευνοούν περισσότερο κάποιους ανθρώπους έναντι κάποιων άλλων. Για το λόγο αυτό, η αρχή της διαφοράς ορίζει ότι οι ανισότητες στο κοινωνικό σύστημα είναι επιτρεπτές όταν ωφελούν στο ελάχιστο τους σκοπούς των λιγότερο

⁶⁸ Να επισημάνω εδώ τη σύνδεση που κάνει ο Ρωλς ανάμεσα στα πρωταρχικά κοινωνικά αγαθά (δικαιώματα, ελευθερίες, εισόδημα, πλούτος) και στις προσδοκίες των ατόμων. Τα πρώτα καθορίζουν τις βασικές προσδοκίες των μελών μιας κοινωνίας. Έτσι, είναι αυτά που ικανοποιούν τις ορθολογικές επιθυμίες των ατόμων βάσει του σχεδίου ζωής που αυτοί έχουν θέσει. Ωστόσο, η ευτυχία δεν μπορεί να καθορίζεται από την αξία αυτών των σχεδίων ζωής. Ο Ρωλς εξηγεί ότι «τα μέλη της κοινωνίας είναι έλλογα πρόσωπα, ικανά να προσαρμόζουν τις αντιλήψεις τους περί του αγαθού στην κατάσταση τους. Δεν παρίσταται καμιά ανάγκη να συγκρίνει κανείς την αξία των αντιλήψεων των διαφορετικών προσώπων από τη στιγμή που υποθέτουμε ότι είναι συμβατές με τις αρχές της δικαιοσύνης. Για τον καθένα διασφαλίζεται ίση ελευθερία να επιδιώξει οποιοδήποτε σχέδιο ζωής επιθυμεί, εφόσον αυτό δεν παραβιάζει ό,τι απαιτεί η δικαιοσύνη. Οι άνθρωποι μοιράζονται τα πρωταρχικά αγαθά με βάση την αρχή ότι μερικοί μπορούν να έχουν λιγότερα» (Ρωλς 2001, 126).

ευνοημένων από την τύχη.⁶⁹

Είπαμε παραπάνω ότι η αρχή της διαφοράς εξισώνει σημαντικά την ευημερία των ατυχούντων με αυτή των πιο ευνοημένων. Εκφράζεται, έτσι, μια εξισωτική αντίληψη δικαιοσύνης μέσω των δύο αρχών. Ο Ρωλς υποστηρίζει ότι μέσω της αρχής της διαφοράς αποκαθίστανται τυχόν φυσικές ανισότητες με στόχο να κατευθυνόμαστε προς την ισότητα. Αυτό σημαίνει πως οι διάφορες τυχειότητες δεν πρέπει να σταθούν εμπόδιο στην εξέλιξη και ανάδειξη των προσώπων σε μια κοινωνία, γι' αυτό θα πρέπει το κράτος να διαθέτει περισσότερους πόρους για την παιδεία των λιγότερο ευφυών ανθρώπων. Τα φυσικά χαρίσματα που έχουν οι πολίτες πρέπει να ευνοούν την κατάσταση όχι μόνο των ίδιων αλλά και των λιγότερο ευνοημένων συμπολιτών τους. Η αρχή της διαφοράς ορίζει, με μια έννοια, κοινό κεφάλαιο τις έμφυτες δεξιότητες των ατόμων.⁷⁰

Η σημασία της αρχής της διαφοράς είναι μεγάλη. Μέσω αυτής⁷¹ υπάρχει μια σχέση αμοιβαιότητας μεταξύ των μελών. Κανείς δεν κερδίζει χωρίς την αμοιβαία καλυτέρευση κάποιου άλλου. Καλλιεργείται, έτσι, ένα συνεργατικό σχήμα αλληλεγγύης και δικαιοσύνης. Ο Ρωλς αναφέρεται, επίσης, στην αρχή της αδελφότητας⁷² εννοώντας ένα είδος ισότητας στην κοινωνική εκτίμηση. Αποκλείονται, επομένως, δουλικές συμπεριφορές και περιφρόνηση μεταξύ των πολιτών και καλλιεργείται ένα είδος φιλίας. Μάλιστα, η αρχή της αδελφότητας κατέχει συγκεκριμένη θέση στη βασική διάρθρωση της κοινωνίας: «η ελευθερία αντιστοιχεί στην πρώτη αρχή, η ισότητα στην ιδέα της ισότητας της πρώτης αρχής μαζί με την ισότητα των ακριβοδίκαιων ευκαιριών, και η αδελφότητα στην αρχή της διαφοράς» (Ρωλς 2001, 139).

⁶⁹ Ρωλς 2001, 127-132. Ο Μολύβας τονίζει το πλεονέκτημα της απλότητας που ενέχει η αρχή αυτή έναντι της μέσης ωφελιμότητας, καθώς δεν απαιτεί περίπλοκους υπολογισμούς, αλλά στηρίζεται σε απλά γεγονότα. Ωστόσο, υπογραμμίζει το κόστος αυτής της απλοποίησης είναι η «αδυναμία ανταπόκρισης των αρχών δικαιοσύνης στις διαφορές που υπάρχουν στο εσωτερικό των τάξεων ή κατηγοριών, ή στην περίπτωση των ανθρώπων με ειδικές ανάγκες, η οποία κατά τον Ρωλς ανήκει στις δύσκολες περιπτώσεις που δεν αντιμετωπίζονται άμεσα μέσω της αρχής της διαφοράς». Επιπλέον, παράδοξα στοιχεία της αρχής της διαφοράς αποτελούν ο διανεμητικός της χαρακτήρας και η εφαρμογή της όσον αφορά την αποταμίευση. Βλ. Μολύβας 2004, 287.

⁷⁰ Ρωλς 2001, 134.

⁷¹ Ρωλς 2001, 133-7.

⁷² Ρωλς 2001, 138-9.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2ο

ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΘΕΣΜΟΙ

1.6 Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΙΣΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

Στο δεύτερο κεφάλαιο επιθυμώ να δώσω μια πλήρη εικόνα σχετικά με το περιεχόμενο των δύο αρχών της δικαιοσύνης σύμφωνα με τον Ρωλς. Για το λόγο αυτό, απαιτείται η κατασκευή της βασικής κοινωνικής δομής, στην οποία θα χαραχτούν τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις του πολίτη. Ο Ρωλς υποστηρίζει πως αν οι αρχές που προτείνει εφαρμοστούν στους θεσμούς μιας κοινωνίας θα φανεί η συμβατότητα της θεωρίας του με τις έγκριτες εκτιμήσεις μας. Μάλιστα, παραλληλίζει αυτή την κοινωνική δομή με τη συνταγματική δημοκρατία, χωρίς να δέχεται ότι αυτό το είδος πολιτικής οργάνωσης είναι και το πιο δίκαιο. Σε αυτό το πλαίσιο ο φιλόσοφος εξετάζει τη λειτουργία της έννοιας της ελευθερίας και της ισότητας μέσα στο κράτος δικαίου.

Για να ερμηνεύσει τον τρόπο με τον οποίο εφαρμόζονται οι αρχές στους θεσμούς, ο Ρωλς ορίζει τρία είδη κρίσεων που καλούνται να αρθρώσουν οι πολίτες:

- 1) να κρίνουν τον δίκαιο χαρακτήρα των νόμων,
- 2) να αποφασίζουν τις δίκαιες ρυθμίσεις του Συντάγματος,
- 3) να κατανοούν τις πολιτικές τους υποχρεώσεις.

Για να απαντηθούν τα ερωτήματα αυτά χρειάζεται μια *θεωρία δικαιοσύνης* ικανή να ορίσει το πλαίσιο δράσης του καθενός. Ο Ρωλς διευκρινίζει ότι η εφαρμογή των αρχών στην κοινωνία συντελείται μέσα από την ακολουθία των τεσσάρων σταδίων, την οποία θα παρουσιάσω ευθύς αμέσως.⁷³ Ο ίδιος αντιλαμβάνεται την ακολουθία αυτή ως «επινόημα για την εφαρμογή των αρχών της δικαιοσύνης» (Ρωλς 2001, 237). Τα στάδια αυτά παρεμβάλλονται

⁷³ «Όταν τα τέσσερα στάδια ολοκληρωθούν οι αρχές της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας θα έχουν αναπτυχθεί πλήρως για την πολιτική ζωή της κοινωνίας» (Βέναρ 2010, 7).

μεταξύ της πρωταρχικής θέσης, στην οποία επιλέγονται οι αρχές, και της “επιστροφής” των πολιτών στην κοινωνική τους θέση για να εφαρμόσουν αυτές τις αρχές.

Στο πρώτο στάδιο⁷⁴ οι συμβαλλόμενοι συγκαλούν μια *συντακτική συνέλευση* προκειμένου να υιοθετήσουν τις αρχές της δικαιοσύνης. Οι συμβαλλόμενοι καλούνται να επιλέξουν ένα δίκαιο σύνταγμα που θα ικανοποιεί τις δυο αρχές. Η πολιτική διαδικασία που λαμβάνει χώρα στο στάδιο αυτό είναι η ακόλουθη: στη συντακτική συνέλευση τα συμβαλλόμενα μέρη αποφασίζουν τον χαρακτήρα των θεσμών τους (δίκαιο ή μη), και αποφασίζουν για τη μορφή του πολιτεύματός τους.⁷⁵ Το βασικό χαρακτηριστικό που κατευθύνει τις αποφάσεις των μετεχόντων στην παραπάνω διαδικασία είναι ότι έχουν τη θεωρητική γνώση λειτουργίας της κοινωνίας τους, όπως το στοιχειώδες επίπεδο πολιτισμού και οικονομίας, καθώς αίρεται εν μέρει το πέπλο της άγνοιας. Το πρωταρχικό κριτήριο για την συντακτική συνέλευση αποτελεί η αρχή της ίσης ελευθερίας. Με τον όρο αυτό ο Ρωλς εννοεί την προστασία των θεμελιωδών ατομικών ελευθεριών, της ελευθερίας της σκέψης, της ελευθερίας της συνείδησης, όπως και το να αποκτήσει η πολιτική διαδικασία ένα δίκαιο πρόσωπο.

Το δεύτερο στάδιο⁷⁶ είναι η *νομοθετική λειτουργία*. Ο Ρωλς διατείνεται ότι κατά το στάδιο αυτό ο πολίτης εισέρχεται στη θέση του νομοθέτη και θεσμοθετεί στα πλαίσια των αρχών και του συντάγματος, χωρίς όμως «να γνωρίζει λεπτομέρειες για τον εαυτό του» (Ρωλς 2001, 241). Στο στάδιο αυτό τίθεται σε εφαρμογή η αρχή της διαφοράς που προστατεύει με μίαν έννοια τους λιγότερο προνομιούχους. Στο τρίτο στάδιο κατοχυρώνεται η προτεραιότητα της πρώτης αρχής, της ισότητας, έναντι της δεύτερης αρχής, της διαφοράς, γεγονός που αντανακλάται στην προτεραιότητα της συντακτικής επί της νομοθετικής συνέλευσης. Η τελευταία στοχεύει στην μεγιστοποίηση των πλεονεκτημάτων των λιγότερο ευνοημένων παρέχοντας ίσες ευκαιρίες σε όλους και λαμβάνοντας

⁷⁴ Ρωλς 2001, 239-40.

⁷⁵ Ο Ρωλς επισημαίνει ότι οι μετέχοντες «σεβόμενοι τους περιορισμούς που θέτουν οι προεπιλεγείσες αρχές της δικαιοσύνης, πρόκειται να καταρτίσουν ένα σύστημα συνταγματικών εξουσιών διακυβέρνησης και βασικών δικαιωμάτων του πολίτη» (Ρωλς 2001, 239).

⁷⁶ Ρωλς 2001, 241-2.

υπόψη τις κοινωνικές και οικονομικές διακρίσεις που υφίστανται.⁷⁷ Το τέταρτο και τελευταίο στάδιο περιλαμβάνει τη δικαστική λειτουργία και την εφαρμογή των κανόνων τόσο από τους κρατικούς φορείς όσο και από τους υπόλοιπους πολίτες. Χαρακτηριστικό είναι ότι εδώ όλοι έχουν πρόσβαση σε κάθε γνώση καθώς υπάρχει άρση όλων των περιορισμών.⁷⁸ Από τη στιγμή που επιλέγονται οι αρχές της δικαιοσύνης, όλοι οι περιορισμοί στη γνώση «χαλαρώνουν».

Η σημασία των σταδίων αυτών είναι μεγάλη αφού, όπως έχει ειπωθεί, ενώ τα άτομα ξεκινούν στην πρωταρχική θέση αγνοώντας βασικά στοιχεία για τον εαυτό τους και την κοινωνία, καθώς προχωρά η διαδικασία και φτάνουμε στο τελικό στάδιο αίρεται το πέπλο της άγνοιας. Παρά τη σημασία της διαδικασίας, όμως, τα αποτελέσματα που θα φέρει δεν είναι πάντα προσδιορίσιμα και ασφαλή καθώς είναι ασαφές το είδος του συντάγματος αλλά και οι ρυθμίσεις που θα επιλεγούν από τα άτομα.

Για να συνδέσει σε πρακτικό επίπεδο τη θεσμική οργάνωση της κοινωνίας με τις αρχές της θεωρίας της δικαιοσύνης, ο Ρωλς αναπτύσσει την έννοια της ελευθερίας σε σχέση με τους συνταγματικούς περιορισμούς. Ορίζει την ισότητα ως *βάση* για την ελευθερία: όλοι ανεξαιρέτως είναι ίσοι και ελεύθεροι απέναντι στην πολιτεία να προωθήσουν τα σχέδια ζωής τους. Στο ρωλσιανό σύστημα δικαιοσύνης δεν αρκεί να επιτρέπεται στα άτομα μια συγκεκριμένη πράξη, αλλά το ίδιο το κράτος οφείλει να την παραχωρεί στους πολίτες του ως δυνατή ή, τουλάχιστον, να μην την απαγορεύει. Ωστόσο, ο Ρωλς κάνει λόγο για ανισότητες ως προς την ελευθερία, καθώς και για μη εκτεταμένη ελευθερία στους πολίτες, στοιχεία που δείχνουν την παραβίαση της πρώτης αρχής. Επιμένει, ακόμα, πως η κοινωνική δικαιοσύνη έχει σκοπό τη διασφάλιση των ίσων ελευθεριών και τη μεγιστοποίηση της αξίας της ελευθερίας για τους λιγότερο προνομιούχους.⁷⁹

⁷⁷ Ρωλς 2010, 242.

⁷⁸ Ρωλς 2001, 242.

⁷⁹ Ρωλς 2001, 244-8. Σημαντική είναι η παρατήρηση του Θωμά Ψήμμα σχετικά με τις αρχές δικαιοσύνης του Ρωλς: η ισότητα στις βασικές ελευθερίες καταργείται όταν περνάμε στην δεύτερη αρχή της κοινωνικοοικονομικής ισότητας. Άρα, μπορούμε να μιλούμε για ίσες ελευθερίες μόνο σε επίπεδο πολιτικών ελευθεριών. Σχετικά με τον κοινωνικοοικονομικό περιορισμό στην ισότητα ο Ρωλς θεωρεί τον καπιταλισμό δεδομένο και προσαρμόζει την ίση ελευθερία σε ένα ήδη διαμορφωμένο περιβάλλον. Επιπλέον, η ισότητα των ευκαιριών απαιτεί

Η σημασία της αρχής της ίσης ελευθερίας προκύπτει ανάγλυφα μέσω του επιχειρήματος για την ελευθερία της συνείδησης.⁸⁰ Πιο συγκεκριμένα, στην πρωταρχική θέση τα άτομα δεν είναι απομονωμένα, αντίθετα, λαμβάνοντας υπόψη τα προσωπικά τους συμφέροντα και θέλοντας να τα προστατεύσουν επιλέγουν αρχές για να διασφαλίσουν τόσο την ηθική όσο και τη θρησκευτική ελευθερία, τη δική τους αλλά και των απογόνων τους. Η αρχή του πατερναλισμού καθορίζει σημαντικά τις επιλεχθείσες ελευθερίες: τα μέλη στην πρωταρχική θέση φροντίζουν να επιλέξουν για τις επόμενες γενεές τις αρχές εκείνες που θα επέλεγαν οι απόγονοι για τους εαυτούς τους. Καλούνται, επομένως, να αποφασίσουν οι προαναφερθέντες αρμόδιοι ποια αρχή είναι η κατάλληλη για να θέσει τα όρια στις ελευθερίες των πολιτών σε σχέση με τα θρησκευτικά, ηθικά και φιλοσοφικά τους συμφέροντα. Επιπλέον, άπαξ και οριστούν οι υποχρεώσεις των πολιτών, είναι άκρως δεσμευτικές για τα άτομα, δηλαδή δεν μπορούν να μην τις εκτελέσουν.

Από την άλλη, η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία προστατεύει τα ηθικά και θρησκευτικά δικαιώματα όλων, διαφορετικά δεν θα αποτελούσε μια ένωση ίσων ανθρώπων. Η ελευθερία της συνείδησης, όμως, μπορεί να περιοριστεί προς όφελος του κοινού καλού. Συγκεκριμένα, «περιορίζεται από το κοινό συμφέρον διαφύλαξης της δημόσιας τάξης και ασφάλειας» (Ρωλς 2001, 256). Η κυβέρνηση, άρα, ενεργεί ως πληρεξούσιος των πολιτών λαμβάνοντας υπόψη το κοινό συμφέρον, δηλαδή το συμφέρον του αντιπροσωπευτικού ανθρώπου.⁸¹

Η ίση ελευθερία, λοιπόν, διατηρείται όταν η κυβέρνηση με γνώμονα το κοινό όφελος περιορίζει την ελευθερία της συνείδησης και διαφυλάττει τη

έναν ισχυρό κρατικό παρεμβατισμό στην κοινωνία και είναι αδύνατον να επιτευχθεί χωρίς την αρωγή της οικογένειας που συντελεί στην καλλιέργεια των νέων εκτός από το εκπαιδευτικό σύστημα. Απαιτείται και άρση των κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων που πρεσβεύει ο Ρωλς. Τέλος, είναι αδύνατον να μιλάμε για ισότητα ευκαιριών καθώς από γενιά σε γενιά αυτό είναι ανέφικτο - θα πρέπει να καταργηθεί η κληρονομική διαδοχή ώστε να επιτευχθεί αυτό, πράγμα που δεν είναι καθόλου φιλελεύθερο. Βλ. Ψήμματος 2015, 6-12.

⁸⁰ Ρωλς 2001, 248-55.

⁸¹ «Το δικαίωμα της κυβέρνησης να διαφυλάσσει την δημόσια τάξη και ασφάλεια είναι ένα δικαίωμα διασφαλιστικό του ρόλου της: ένα δικαίωμα το οποίο είναι ανάγκη να διαθέτει η κυβέρνηση, αν πρόκειται να φέρει σε πέρας το καθήκον της να υποστηρίξει αμερόληπτα τις συνθήκες που είναι αναγκαίες ώστε να προωθούν όλοι τα συμφέροντά τους και να τιμούν τις υποχρεώσεις τους, όπως οι ίδιοι τις εννοούν» (Ρωλς 2001, 257).

δημόσια τάξη.⁸² Κάτι τέτοιο βέβαια είναι εύκολα κατανοητό, επειδή η διασάλευση και διατάραξη της δημόσιας τάξης είναι αδιαμφισβήτητα ένας σημαντικός παράγοντας απειλής της ελευθερίας όλων. Για να πετύχει κάποιος το σχέδιο ζωής που έχει θέσει απαραίτητη προϋπόθεση είναι η διατήρηση της ασφάλειας στην κοινωνία. Ο περιορισμός της ελευθερίας της συνείδησης δεν πρέπει να πραγματοποιείται άκριτα. Αντίθετα, θα πρέπει να αποδεικνύεται έγκυρα με στοιχεία αποδεκτά από όλους. Δηλαδή, πρέπει να υπάρχουν καταγεγραμμένες παρατηρήσεις των περιστατικών που έχουν λάβει χώρα, όπως και των ενδεδειγμένων μεθόδων επιστημονικής έρευνας.

Στη δικαιοσύνη που εφαρμόζει τις ρωσσιανές αρχές η ελευθερία κανενός δεν περιστέλλεται προκειμένου να αυξηθεί η ελευθερία κάποιας ομάδας.⁸³ Έτσι, π.χ., όσον αφορά τις θρησκευτικές πεποιθήσεις υπάρχει ανεκτικότητα στην διαφορετική άποψη. Στη σκέψη του φιλοσόφου καθέννας είναι ελεύθερος να επιλέξει υπεύθυνα τη θρησκευτική πίστη που θα ενστερνιστεί. Ακόμα κι αν υποθέσουμε πως το είδος της θρησκείας που επιλέγει να ακολουθήσει κάποιος βρίθκει ανισοτήτων, ο ίδιος ο Ρωλς αισιοδοξεί πως οι αρχές της δικαιοσύνης θα υπερκεράσουν τις θρησκευτικές ανισότητες και μέσω του έλλογου διαλόγου υπάρχει πιθανότητα να απορριφθεί μια τέτοια πίστη. Το στοιχείο αυτό, ωστόσο, δεν παύει να μένει αναπόδεικτο και προβληματικό όσον αφορά τη σκέψη του Ρωλς, ο οποίος τοποθετεί πάνω από όλα την ασφάλεια του συνόλου.

Ακολούθως, η ελευθερία συνείδησης επιτρέπεται ακόμα και στους μη ανεκτικούς εκτός αν η στάση της αδιαλλαξίας είναι απαραίτητη για την ασφάλεια του συνόλου. Στην περίπτωση αυτή η κυβέρνηση ενεργώντας με γνώμονα την προστασία των πολιτών επεμβαίνει για να διατηρήσει την τάξη και τη δικαιοσύνη μεταξύ των πολιτών. Δεν υπάρχει, επομένως, κατά τον Ρωλς η έννοια του παναρμόδιου κράτους, αφού ούτε το κράτος, ούτε κανείς άλλος μπορεί να κάνει ό, τι θέλει και να αποφασίσει οτιδήποτε επιθυμεί όσον αφορά ηθικά και θρησκευτικά ζητήματα. Ο Ρωλς καταλήγει λέγοντας ότι «γνωρίζοντας την εγγενή σταθερότητα ενός δίκαιου συντάγματος, τα μέλη της ευτεταγμένης κοινωνίας αισθάνονται αρκετά ασφαλή, ούτως ώστε να περιορίζουν την

⁸² Ρωλς 2001, 257.

⁸³ Ρωλς 2001, 261-6.

ελευθερία των μη ανεκτικών μόνο σε ειδικές περιπτώσεις, όταν είναι δηλαδή απαραίτητο για την προστασία της ίδιας της ελευθερίας» (Ρωλς 2001, 264).

Ο φιλόσοφος δεν παραβλέπει την έννοια της ίσης συμμετοχής που προκύπτει από την αρχή της ίσης ελευθερίας όταν εφαρμοστεί στην πολιτική διαδικασία.⁸⁴ Σύμφωνα με αυτήν όλοι οι πολίτες έχουν δικαίωμα να ασκούν νομοθετική εξουσία. Δημιουργείται, έτσι, ένα πλαίσιο ακριβοδίκαιης αντιπαλότητας όπου αντίπαλες πολιτικές ομάδες διεκδικούν την εξουσία μέσω μιας δίκαιης διαδικασίας με κυρίαρχη την ελευθερία της σκέψης. Ιδανικά στο πλαίσιο της ευτεταγμένης κοινωνίας οι νομοθέτες επιζητούν ένα δίκαιο νομοσχέδιο που δεν θα θίγει τις μη προνομιούχες ομάδες αλλά θα φροντίζει να προωθή τα συμφέροντά τους. Για τον Ρωλς, το σύνταγμα οφείλει να αντιμετωπίζει όλους τους πολίτες με τον ίδιο τρόπο και να παρέχει ίσα δικαιώματα συμμετοχής στα κοινά σε όλους.

Ο Ρωλς επισημαίνει, όμως, τρεις περιπτώσεις όπου η αρχή της συμμετοχής περιορίζεται:⁸⁵

1) όταν η ελευθερία που θεσπίζεται μέσω συντάγματος είναι περισσότερο ή λιγότερο εκτεταμένη,

2) όταν υπάρχουν ανισότητες στην πολιτική ελευθερία και,

3) όταν οι πόροι που δαπανώνται είναι δυσανάλογοι με την αξία των πολιτικών ελευθεριών.

Όσον αφορά την πρώτη περίπτωση ο Ρωλς υποστηρίζει ότι όταν το σύνταγμα περιορίζει την αρχή της πλειοψηφίας στοχεύει στην δικαιότερη νομοθεσία. Σε κάθε περίπτωση η πλειοψηφία είναι σεβαστή και όσο ισχνή και αν είναι οφείλει να επικρατήσει. Στην περίπτωση αυτή δεν πρέπει να καταβάλλουν συναισθήματα αγανάκτησης τους μειοψηφούντες, αλλά στόχος είναι η επίτευξη της έννομης τάξης.⁸⁶

⁸⁴ Ρωλς 2001, 266-73.

⁸⁵ Ρωλς 2001, 274-81.

⁸⁶ «Εάν υπάρχει αμοιβαία εμπιστοσύνη μεταξύ των διαφόρων τομέων της κοινωνίας και κυριαρχεί μια κοινή αντίληψη δικαιοσύνης, η άσκηση της εξουσίας από ισχνές πλειοψηφίες

Όσον αφορά τις πολιτικές ελευθερίες, ο Ρωλς υποστηρίζει ότι θα πρέπει να υιοθετούμε την οπτική των μειονεκτούντων πολιτών. Οι ανισότητες των πολιτικών δικαιωμάτων μπορούν να γίνουν αποδεκτές μόνο εάν προκύπτει πλεονάζουσα προστασία όλων των άλλων ελευθεριών.⁸⁷ Όσον αφορά την αξία των ίσων πολιτικών ελευθεριών κρίνεται σημαντική καθώς μέσω αυτής ο πολίτης διαμορφώνει το πολιτικό του ήθος. Ενισχύεται, έτσι, η αυτοεκτίμησή του και νιώθει ικανός μέσω της συμμετοχής του στα κοινά και της προσφοράς αποκτώντας τέλος μια βαθιά γνώση της κοινωνίας.⁸⁸

Άμεση είναι η σύνδεση της ελευθερίας με το *κράτος δικαίου*.⁸⁹ Η βάση του κράτους δικαίου είναι η αμερόληπτη χρήση του νόμου που αλλιώς λέγεται «δικαιοσύνη ως κανονικότητα» (Ρωλς 2001, 281). Με δεδομένη την αμεροληψία και δικαιοσύνη των νόμων ορίζεται το πλαίσιο εντός του οποίου οι πολίτες δραστηριοποιούνται. Ωστόσο, το περιεχόμενο των νόμων πρέπει να είναι δυνατόν να εκτελεσθεί από τους πολίτες, να ισχύει η αρχή της ομοιότητας, για όμοιες, δηλαδή, περιπτώσεις να ισχύουν ίδιοι κανόνες και να είναι γνωστοί, ρητά δημοσιοποιημένοι, ώστε να κάνουν σαφή τα επιτρεπόμενα και ανεπίτρεπτα όρια δράσης σε όλους.⁹⁰

μπορεί να είναι ιδιαίτερα επιτυχής [...] οι συνταγματικές ρυθμίσεις κρίνονται με βάση το πόσο δίκαιες είναι στο σύνολό τους. Όταν εμπλέκονται ζητήματα δικαιοσύνης, η ένταση των επιθυμιών δεν θα πρέπει να λαμβάνεται υπ' όψιν. [...] Εάν ένας χάρτης δικαιωμάτων που εγγυάται τις ελευθερίες της συνείδησης, της σκέψης και του συνέρχεσθαι είναι αποτελεσματικός, θα πρέπει να υιοθετηθεί. Όποιες κι αν είναι οι συναισθηματικές αντιδράσεις εναντίον του, οι διατάξεις του οφείλονται να γίνονται σεβαστές» (Ρωλς 2001, 277).

⁸⁷ Ο Mill επισημαίνει ότι η ίση ελευθερία της συνείδησης είναι πιο σπουδαία από την πολιτική ισότητα. Για παράδειγμα, ο πλοίαρχος είναι ο πλέον κατάλληλος να κυβερνήσει το πλοίο και να το καθοδηγήσει σωστά σύμφωνα με τις γνώσεις του σε σχέση με το υπόλοιπο πλήρωμα. Το συμφέρον τόσο του πλοίαρχου όσο και του πληρώματος είναι το ίδιο, δηλαδή να φτάσουν στο προορισμό τους. Η κατάσταση της πολιτείας είναι ανάλογη με αυτήν του πλοίου. Έτσι, οι πολιτικές ελευθερίες είναι λιγότερο ουσιαστικές από τις υπόλοιπες ελευθερίες που «ορίζουν το εγγενές αγαθό των πολιτών». (Ρωλς 2001, 279-80).

⁸⁸ Όπως επισημαίνει ο Mill, «χωρίς αυτά τα περιεκτικά συναισθήματα (πνεύμα συλλογικότητας - θετική αντίληψη για τα πολιτικά τους καθήκοντα και υποχρεώσεις) οι πολίτες αποξενώνονται και περιορίζονται στις προσωπικές τους σχέσεις, με αποτέλεσμα οι συναισθηματικοί δεσμοί να μην επεκτείνονται πέραν της οικογένειας και ενός στενού κύκλου φίλων. Οι πολίτες δεν αντιμετωπίζουν πλέον τους συμπολίτες τους ως εταίρους με τους οποίους μπορούν να συνεργαστούν για την προώθηση κάποιας ερμηνείας του δημόσιου αγαθού. Αντίθετα, όλοι θεωρούνται αντίπαλοι ή εμπόδιο για την πραγμάτωση των σχεδίων ο ένας του άλλου» (Ρωλς 2001, 281)

⁸⁹ Ρωλς 2001, 281-91.

⁹⁰ «Οι κίνδυνοι για την ελευθερία μειώνονται όταν οι νόμοι εφαρμόζονται αμερόληπτα και κανονικά, σύμφωνα με την αρχή της νομιμότητας. [...] Αν οι πολίτες δεν είναι σε θέση να γνωρίζουν τον νόμο και αν δεν τους παρέχεται η ευκαιρία να λαμβάνουν υπόψη τις επιταγές του,

Ο φιλόσοφος τονίζει άλλη μια φορά την προτεραιότητα της πρώτης αρχής της ελευθερίας έναντι της δεύτερης αρχής της δικαιοσύνης.⁹¹ Η ελευθερία, ωστόσο, μπορεί να περιοριστεί (πάντα χάριν της ίδιας της ελευθερίας, όπως είδαμε παραπάνω): είτε όταν είναι άνισες οι βασικές ελευθερίες, είτε όταν είναι λιγότερο εκτεταμένες. Για να είναι αποδεκτή οποιαδήποτε ανισότητα στο σύστημα δικαιοσύνης του Ρωλς πρέπει οι λιγότερο προνομιούχοι να αποζημιώνονται. Η δέσμευση αυτή μπορεί να αιτιολογήσει ακόμα και την ύπαρξη δουλείας⁹² σε μια κοινωνία, όταν η πρότερη κατάσταση των ατόμων θεωρείται χειρότερη από το να είναι δούλοι. Ωστόσο, σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να μην κατοχυρώνονται οι βασικές ελευθερίες σε μια κοινωνία. Η αρχή του πατερναλισμού που συναντήσαμε προηγουμένως βοηθά τα συμβαλλόμενα μέρη στην πρωταρχική θέση να προστατευθούν από τέτοιου είδους αδυναμίες και να ενεργήσουν προς όφελος όλων, έτσι όπως θα έπραττε ο καθένας για τον εαυτό του ως έλλογον.

1.6.1 Η ΚΑΝΤΙΑΝΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΙΣΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

Η αρχή της ίσης ελευθερίας απορρέει, κατά τον Ρωλς, από το έργο του Καντ όταν αυτός κάνει λόγο περί αυτονομίας.⁹³ Η αυτονομία στον Καντ σημαίνει ότι οι αρχές της ηθικής θα είναι αντικείμενο μιας συμφωνίας με ορθολογικούς όρους, θα γίνουν ευρέως αποδεκτές και δημόσιες και θα είναι το αποτέλεσμα ελεύθερων και ισότιμων έλλογων όντων. Η ηθική νομοθεσία, άρα, είναι το αποτέλεσμα μιας ορθολογικής συμφωνίας μεταξύ *ισότιμων* υποκειμένων. Υπάρχουν τρία σημεία ομοιότητας μεταξύ του Ρωλς και του Καντ:

1) Η έννοια της αυτονομίας.

Όταν ο Καντ κάνει λόγο για ελεύθερη επιλογή από το άτομο των αρχών βάσει των οποίων αυτό λειτουργεί, κρίνεται ως *ισότιμο* με την κατάσταση των

οι ποινικές κυρώσεις δεν θα πρέπει να τους αφορούν. [...] Το συμπέρασμα είναι ότι τα επιχειρήματα για τον περιορισμό της ελευθερίας απορρέουν από την ίδια την αρχή της ελευθερίας» (Ρωλς 2001, 288-90).

⁹¹ Ρωλς 2001, 291-9.

⁹² Η δουλεία αντιβαίνει στις φιλελεύθερες κοινωνίες όπως αυτή που επιθυμεί να οικοδομήσει ο Ρωλς.

⁹³ Ρωλς 2001, 299-307.

συμβαλλόμενων μερών που υπό το ρωσιανό πέπλο άγνοιας επιλέγουν αυτόνομα τις αρχές που θα ακολουθήσουν. Επιπλέον, οι αρχές αυτές ισούνται με τις κατηγορικές προσταγές καθώς πρόκειται για αρχές που εφαρμόζονται σε πρόσωπα έλλογα και ίσα.

2) Η ορθολογικότητα των ατόμων.

Η επιθυμία των πρωταρχικών αγαθών που έχουν τα άτομα στην πρωταρχική θέση και βάσει αυτών ορίζουν τις αρχές τους είναι στοιχείο της ορθολογικότητάς τους, καθώς αγνοούν οποιαδήποτε πληροφορία περί του αγαθού και γνωρίζουν μόνο τις γενικές συνθήκες του ανθρώπινου βίου.

3) Η αυτονομία του Καντ είναι ανάλογη της αμοιβαίας αδιαφορίας στον Ρωλς.

Η αμοιβαία αδιαφορία των προσώπων εξασφαλίζει ακριβώς την ελευθερία επιλογής για το σχέδιο ζωής τους. Άρα, «η πρωταρχική θέση μπορεί να γίνει αντιληπτή ως μια διαδικαστική ερμηνεία της καντιανής αντίληψης περί αυτονομίας και της κατηγορικής προσταγής στο πλαίσιο μιας εμπειρικής θεωρίας» (Ρωλς 2001, 305).

Είναι φανερό η καντιανή επιρροή στη σκέψη του Ρωλς. Η έννοια της ισότητας όπως χρησιμοποιείται στον Καντ διαπνέει την αρχική κατάσταση της πρωταρχικής θέσης του Ρωλς και αποτελεί τη βάση των αρχών δικαιοσύνης πάνω στις οποίες θα οικοδομηθεί η εύτακτη κοινωνία. Η αρχή της ισότητας και της ελευθερίας κατευθύνει τα άτομα στην έκφραση της φύσης τους ως ισότιμα-ελεύθερα έλλογα όντα. Οι αρχές δικαιοσύνης του Ρωλς ισοδυναμούν με την κατηγορική προσταγή του Καντ: όπως η κατηγορική προσταγή μας ωθεί στην επίτευξη των σκοπών μας, έτσι και οι αρχές της δικαιοσύνης αφορούν τις ενέργειες μας, οι οποίες καθορίζουν την επίτευξη των επιμέρους στόχων μας. Επιπλέον, η αυτονομία με την έννοια της ελεύθερης επιλογής, παραλληλίζεται από τον Ρωλς με την αμοιβαία αδιαφορία των μελών της αρχικής κατάστασης. Αυτή εξασφαλίζει την κοινωνική συνεργασία των πολιτών, καθώς ο καθένας καλείται να επιλέξει ελεύθερα τις επιθυμίες που θα εκπληρώσουν τις ατομικές του προσδοκίες, χωρίς να επιβάλλει τις ιδέες τους στους συμπολίτες του, ούτε να αναγκάζεται να περιορίζει τα σχέδια ζωής του εξαιτίας των διαφορετικών

αντίληψεων της κοινωνίας.

ΔΙΑΝΟΜΗ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

Η αρχή της ίσης ελευθερίας σε συνδυασμό με την αρχή της διαφοράς θα οδηγήσουν, σύμφωνα με τον Ρωλς, σε μια δίκαιη διανομή της δικαιοσύνης καθώς και στη δίκαιη κατανομή των διανεμητικών μεριδίων. Το κυριότερο πρόβλημα έγκειται στην επιλογή συστήματος που θα ρυθμίζει τη λειτουργία των θεσμών σε ένα πλαίσιο κοινωνικής συνεργασίας. Ο φιλόσοφος επισημαίνει πως οι θεσμοί που θα επιλεγούν εξαρτώνται από τα αγαθά που επιθυμούν οι άνθρωποι και τον τρόπο που θα τα αποκτήσουν. Μόλις προσδιοριστούν τα αγαθά που θα αποτελέσουν τα σχέδια ζωής των μελών πρέπει να προσδιοριστεί το δίκαιο σύστημα που θα τα πραγματώσει. Για τον Ρωλς αυτό το σύστημα οφείλει να δημιουργήσει στους πολίτες την επιθυμία να είναι δίκαιοι, οφείλει, δηλαδή, να αυτοσυντηρείται με αυτόν τον τρόπο.

Δεν αρκεί, όμως, η δικαιοσύνη των θεσμών για να μπορέσει το σύστημα να αυτοσυντηρηθεί. Απαιτείται ένα θεσμικό *υπόβαθρο* ικανό να εμφυσήσει και να καλλιεργήσει στους πολίτες το αίσθημα δικαίου.⁹⁴ Επιπλέον, προωθείται μια ιδανική αντίληψη για τη δικαιοσύνη, αφού οι θεσμοί καλούνται να αποθαρρύνουν τα σχέδια ζωής των ατόμων που δεν συμβιβάζονται με τη δικαιοσύνη ως ακριβοδικία. Αυτό συνεπάγεται την ανύψωση της ευημερίας μεταξύ των ανθρώπων, καθώς παραμερίζονται και θυσιάζονται οι προσωπικές επιθυμίες και κλίσεις στο βωμό του συνολικού βαθμού ευτυχίας.⁹⁵

⁹⁴ Το θεσμικό υπόβαθρο που απαιτεί εδώ ο Ρωλς το έχει αποκλείσει στην κατάσταση της πρωταρχικής θέσης και το αντικαθιστά με τη διαίσθηση. Η διαισθητική τάση των μελών θα μας απασχολήσει εκτενέστερα στο 3^ο κεφάλαιο, όταν θα αναφερθούμε στο αίσθημα δικαίου και τον τρόπο σχηματισμού του.

⁹⁵ Το ουσιώδες σημείο για τον Ρωλς είναι ότι «παρά τα ατομικιστικά γνωρίσματα της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας, οι δυο αρχές της δικαιοσύνης δεν εξαρτώνται από τις υπάρχουσες επιθυμίες ή τις παρούσες κοινωνικές συνθήκες. Επομένως, είμαστε σε θέση να αντλήσουμε μια αντίληψη δίκαιης βασικής διάρθρωσης και ένα συμβατό μ' αυτήν ιδανικό του προσώπου, που μπορούν να χρησιμεύσουν ως κριτήρια για την αποτίμηση των θεσμών και για τον προσανατολισμό της γενικής κατεύθυνσης της κοινωνικής αλλαγής» (Ρωλς 2001, 313). Το στοιχείο αυτό όμως δεν φαίνεται να είναι αντίθετο με τον ωφελιμισμό, όπως διατείνεται ο ίδιος. Ο Ρωλς επιθυμεί την μεγιστοποίηση του συνολικού αγαθού έναντι του ατομικού, πράγμα που ταυτίζει το σκεπτικό του με αυτό του ωφελιμιστή. Θεωρεί πως διαφοροποιείται γιατί το άτομο στο πλαίσιο της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας αυτοπεριορίζει τις προσωπικές του φιλοδοξίες

Άλλωστε, η πρωταρχική θέση που επικαλείται ο Ρωλς είναι διαμορφωμένη έτσι, ώστε να επιτρέπεται η ομοφωνία και η ανεξαρτησία από τις υπάρχουσες συνθήκες. Αρχικά, όλοι διακατέχονται από κοινή αίσθηση δικαιοσύνης και ορισμένες γενικές επιθυμίες, όπως για τα πρωταρχικά αγαθά. Έπειτα, ερμηνεύοντας με καντιανό τρόπο την πρωταρχική θέση, τη συνδέουμε με τον κριτικό ιδεαλισμό, τόσο για τον διαδικαστικό χαρακτήρα κατά τη διάρκεια των διαβουλεύσεων των συμβαλλόμενων μερών, όσο και για την προτεραιότητα στην αξία της κοινότητας έναντι του ατόμου.⁹⁶

1.6.2 ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Οι επιπτώσεις, όμως, των αρχών της δικαιοσύνης στα οικονομικά συστήματα είναι καθοριστική για τον Ρωλς.⁹⁷ Αυτό που δεν ξεκαθαρίζεται είναι το πολιτικό καθεστώς που θα υιοθετηθεί. Για να εφαρμοσθεί η διανεμητική δικαιοσύνη θα πρέπει να επιλεγεί το κατάλληλο κοινωνικό σύστημα, το οποίο θα πρέπει να διαθέτει εκείνα τα χαρακτηριστικά που θα του επιτρέπουν να εξασφαλίζει την διανομή της δικαιοσύνης έτσι, ώστε να παραμένει δίκαιη σε όλες τις περιστάσεις. Ακόμα και στην περίπτωση που αλλάζει η κατάσταση των πραγμάτων, η διανομή της δικαιοσύνης οφείλει και πρέπει να παραμένει δίκαιη.

στο βωμό της συνολικής ευημερίας και αυτό ισχύει ανεξάρτητα από τις παρούσες ή μελλοντικές συνθήκες, σε αντίθεση με τον ωφελιμισμό, που δεν εγγυάται από τη βάση του ως θεωρία ότι το άτομο θα περιορίσει το προσωπικό του αγαθό για χάρη του συνόλου. Δεν παύει, όμως, ο Ρωλς να προσεγγίζει εδώ την ωφελιμιστική σκέψη την οποία επιθυμεί να αντικρούσει.

⁹⁶ Στην καντιανή ερμηνεία του Ρωλς από τον Κιουπκιολή επισημαίνεται ότι «μια τέτοια κοινωνία ρυθμισμένη βάσει τέτοιων αρχών, θα προσέγγιζε κατά το δυνατόν την εθελοντική ένωση, γιατί οι αρχές της θα ήταν αυτές που θα επιλέγονταν από ελεύθερα και ορθολογικά όντα υπό ακριβοδίκαιες συνθήκες. Υπ' αυτή την έννοια, τα μέλη της είναι αυτόνομα και οι υποχρεώσεις τους έχουν επιβληθεί από τα ίδια στον εαυτό τους. Το πέπλο της άγνοιας εξοβελίζει ετερόνομους καθορισμούς, επιλέγουμε μόνο ως ελεύθεροι, ίσοι, ορθολογικοί. Όταν τα πρόσωπα δρουν βάσει αυτών των αρχών, δρουν βάσει αρχών που θα επέλεγαν ως ελεύθερα, ίσα, ορθολογικά [όντα]» (Κιουπκιολής 2012, 1-2). Στα παραπάνω προστίθεται η κριτική των κοινοτιστών θεωρητικών (Sandel, MacIntyre, Taylor..), σύμφωνα με τους οποίους «Στην πρωταρχική θέση α) τα άτομα νοούνται ως “ασώματα εαυτοί”, ανεξάρτητα από τις ιδιαιτερότητες που τα συγκροτούν. Ο Ρωλς προϋποθέτει ότι μπορούμε να αποστασιοποιηθούμε από τις ιδιαίτερες αξίες μας και να τις αλλάξουμε, β) “κοινωνικός ατομικισμός”: η μέθοδος του συμβολαίου προϋποθέτει ότι τα άτομα σχηματίζονται πριν, και ανεξάρτητα, από την κοινωνία, γ) η αυτονομία θεωρείται πρωταρχική αξία. Αλλά το φιλελεύθερο πλαίσιο μπορεί να υποσκάψει την ανάπτυξη άλλων αξιών στις κοινωνίες, δ) οικουμενισμός: όλα τα άτομα σε όλα τα κοινωνικά πλαίσια έχουν ως ύψιστο αγαθό/συμφέρον την ελευθερία σχηματισμού και αναθεώρησης της αντίληψής τους για το αγαθό (την ευζωία). Ισχύει αυτό;» (Κιουπκιολής 2012, 3).

⁹⁷ Ρωλς 2001, 315-26.

Στο πλαίσιο των θεσμών της διανεμητικής δικαιοσύνης η κυβέρνηση χωρίζεται σε τέσσερις κλάδους:⁹⁸

- Ο κλάδος της κατανομής
Σκοπός αυτού του κλάδου είναι η δημιουργία ενός ανταγωνιστικού συστήματος τιμών για να αποτραπεί η υπερβολική οικονομική δύναμη στην κοινότητα και να λάβει τα απαιτούμενα μέτρα προκειμένου να κατοχυρώσει και να προασπίσει τα δικαιώματα της ατομικής περιουσίας των ατόμων.
- Ο κλάδος της σταθεροποίησης
Ο ρόλος του κλάδου είναι να εξασφαλίσει σχετικά πλήρη απασχόληση σε όσους θέλουν να εργαστούν, παρέχοντάς τους ταυτόχρονα τη δυνατότητα της ελεύθερης επιλογής επαγγέλματος.
- Ο κλάδος των παροχών
Κύριο καθήκον του κλάδου παροχών είναι η επίτευξη ενός ελάχιστου επιπέδου κοινωνικής προστασίας. Η πραγμάτωση των αρχών της δικαιοσύνης εξαρτάται από την ικανοποίηση των προσδοκιών των λιγότερο προνομιούχων ατόμων.
- Ο κλάδος της διανομής
Ο κλάδος αυτός στοχεύει στην δίκαιη κατανομή των διανεμητικών μεριδίων, α) μέσω της φορολογίας των κληρονομιών, για να περιοριστεί το δικαίωμα κληρονομιάς και να μειωθεί ο κίνδυνος του υπέρμετρου πλουτισμού,⁹⁹ και β) μέσω της φορολογίας των εσόδων, ώστε να δύναται η κυβέρνηση να παράγει δημόσιο έργο.¹⁰⁰

Ο Ρωλς υποθέτει την ύπαρξη ενός πέμπτου κλάδου, αυτού της

⁹⁸ Ρωλς 2001, 327-30.

⁹⁹ «Γι' αυτό η κληρονομιά επιτρέπεται υπό τον όρο ότι οι προκύπτουσες ανισότητες θα αποβαίνουν προς όφελος των λιγότερο προνομιούχων, καθώς και ότι είναι συμβατή με την ελευθερία και την ακριβοδίκαιη ισότητα ευκαιριών» (Ρωλς 2001, 330).

¹⁰⁰ Μάλιστα ο Ρωλς υποστηρίζει πως «ένας αναλογικός φόρος επί των δαπανών μπορεί να αποτελεί μέρος του καλύτερου φορολογικού συστήματος. [...] Κι αν οι αναλογικοί φόροι αποδεικνύονται ενδεχομένως ως πιο αποτελεσματικοί, ας πούμε διότι παρεμποδίζουν λιγότερο τα κίνητρα, το αποφασιστικό γεγονός γι' αυτούς θα μπορούσε να είναι η εξεύρεση ενός λειτουργικού σχήματος συνεργασίας» (Ρωλς 2001, 331). Τέλος, ο Ρωλς διαπιστώνει ότι ο αναλογικός φόρος επί των δαπανών είναι προτιμότερος από τον φόρο εισοδήματος, αφού είναι δικαιότερο να φορολογείται κάποιος σύμφωνα με το ποσό που αφαιρεί από το κοινό καταπίστευμα αγαθών, παρά με το πόσα συνεισφέρει σε αυτό.

ανταλλαγής, δεδομένης της δυσκολίας που χαρακτηρίζει τα άτομα να παραιτηθούν από τις προσωπικές τους αξιώσεις και να μην είναι ανταγωνιστικά αλλά να υπηρετούν το δίκαιο. Αυτός ο κλάδος αποτελεί ένα αντιπροσωπευτικό σώμα που μεριμνά για τα κοινωνικά συμφέροντα σχετικά με τα δημόσια αγαθά. Βασικό κριτήριο για κάθε κυβερνητική δραστηριότητα είναι η ομοφωνία όσον αφορά το κόστος για τις δημόσιες δαπάνες.¹⁰¹ Το κριτήριο αυτό διασφαλίζει για τον Ρωλς την δίκαιη διανομή πλούτου στην κοινωνία. Ωστόσο, αποβάλλεται το στάδιο της ανταλλαγής από την ακολουθία των άλλων τεσσάρων καθώς σε ένα ιδανικό νομοθετικό πλαίσιο αυτό είναι περιττό, αφού οι νομοθέτες δεν λειτουργούν σύμφωνα με τις προσωπικές τους επιδιώξεις.

Ο Ρωλς καταλήγει πως οι αρχές της δικαιοσύνης θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν στο πλαίσιο μιας *ανταγωνιστικής οικονομίας* που τελεί υπό θεσμούς σε ένα ιδανικό σχήμα συνεργασίας. Απορρίπτει, δηλαδή, την άποψη που ταυτίζει τη δικαιοσύνη με την ενάρετη ευτυχία, σύμφωνα με την οποία, οι ενάρετοι είναι αυτοί στους οποίους θα διανέμεται ο πλούτος. Σε κάθε περίπτωση η δικαιοσύνη σύμφωνα με τον Ρωλς δεν επιτάσσει την ανταμοιβή της αρετής. Αντίθετα, η ηθική αξιοσύνη εισάγεται ως έννοια *αφού* αναγνωρίσουμε τις δύο αρχές της δικαιοσύνης.¹⁰² Για τον Ρωλς, λοιπόν, είναι άδικο να υποστηρίξει κανείς ότι δικαιούται διανεμητικό όφελος λόγω της ηθικής του αξίας. Ισχύει, όμως, ότι από μια συνεργασία τα μέλη εισπράττουν αυτό που τους αναλογεί - αξίζει. Το ίδιο το σχήμα της συνεργασίας θα ανταμείψει δίκαια τα άτομα σύμφωνα με τις αξιώσεις που αυτά έχουν, με μικρές ενδεχομένως παρεκκλίσεις. Ωστόσο, ο Ρωλς καταλήγει πως ακόμα και στις ιδανικές συνθήκες δεν ισχύει ότι η διανομή σχετίζεται με την αρετή.¹⁰³

¹⁰¹ Το κριτήριο αυτό διατυπώθηκε από τον Wicksell στο *Finanztheoretische Untersuchungen* (1896) και βασίζεται στην ιδέα ότι «εφόσον το δημόσιο αγαθό αποτελεί μια αποδοτική χρήση των κοινωνικών πόρων, πρέπει να υπάρξει κάποιος τρόπος να διανεμηθούν οι επιπλέον φόροι μεταξύ των διαφορετικών κατηγοριών φορολογουμένων, ο οποίος να τύχει ομόφωνης αποδοχής. Αν η πρόταση δεν πληροί αυτό τον όρο, τότε η υποβαλλόμενη δαπάνη είναι σπατάλη και δεν πρέπει να αναληφθεί» (Ρωλς 2001, 335).

¹⁰² «Απ' την στιγμή που διαθέτουμε αυτές τις αρχές, η ηθική αξιοσύνη μπορεί να καθοριστεί ως η ιδιότητα να έχεις ένα αίσθημα δικαιοσύνης[...] οι αρετές μπορούν να χαρακτηριστούν ως επιθυμίες ή τάσεις να πράττει κανείς σύμφωνα με τις αντίστοιχες αρετές» (Ρωλς 2001, 366).

¹⁰³ Ο φιλόσοφος ολοκληρώνοντας το ζήτημα της διανομής επισημαίνει πως «η θεωρία του συμβολαίου μπορεί να χρησιμεύσει αρκετά καλά ως εναλλακτική ηθική αντίληψη. Όταν ελέγχουμε τις συνέπειες της για τους θεσμούς, φαίνεται ότι εναρμονίζεται με τις κοινώς

1.7 ΑΚΡΙΒΟΔΙΚΙΑ - ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΝΥΠΑΚΟΗ - ΑΝΤΙΡΡΗΣΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ

Οι αρχές του φυσικού καθήκοντος και της υποχρέωσης θα επιλέγονταν σύμφωνα με τον Ρωλς στην πρωταρχική θέση και θα ολοκλήρωναν την έννοια της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας. Οι δύο αυτές αρχές μας ωθούν στην τήρηση των θεσμικών μας δεσμεύσεων και στην εκπλήρωση των υποχρεώσεών μας απέναντι στους συνανθρώπους μας. Ξεκινώντας από το σπουδαιότερο φυσικό καθήκον, ο Ρωλς αναφέρει ότι «είναι αυτό της υποστήριξης και της προαγωγής δίκαιων θεσμών» (Ρωλς 2001, 389). Ουσιαστικά επισημαίνει ότι το καθήκον αυτό έχει δύο μέρη: το πρώτο επιβάλλει να συμμορφωνόμαστε όλοι προς δίκαιους θεσμούς, ενώ το δεύτερο να συμμετέχουν όλοι οι άνθρωποι στη θέσπιση δίκαιων ρυθμίσεων.

Σε μια ευτεταγμένη κοινότητα ανθρώπων η κοινή επίγνωση ότι όλοι κατέχουν διαισθητικά ένα αίσθημα δικαιοσύνης λειτουργεί σταθεροποιητικά στο πλαίσιο των δίκαιων ρυθμίσεων. Ο Ρωλς προσδιορίζει δύο είδη αποσταθεροποιητικών τάσεων. Πρώτον, αναφέρει ότι συχνά τα άτομα αποφεύγουν να συνεισφέρουν το μερίδιο που τους αναλογεί εξυπηρετώντας *ιδιωτικά οφέλη*. Έπειτα, είναι η πεποίθηση ότι οι άλλοι δεν θα πράξουν το ίδιο με μένα. Αυτή η έλλειψη φερεγγυότητας μεταξύ συμπολιτών συνιστά το δεύτερο αποσταθεροποιητικό στοιχείο.

Για τον Ρωλς είναι απαραίτητο να υπάρχει εκούσια ανάληψη υποχρεώσεων από τα συμβαλλόμενα μέρη στην πρωταρχική θέση, καθώς αυτή διασφαλίζει σε μεγάλο βαθμό την αμοιβαία εμπιστοσύνη μεταξύ των ανθρώπων. Δικαιολογεί την αποδοχή του φυσικού καθήκοντος από τα μέλη, λέγοντας πως η ίδια η κοινωνική συμβίωση επιβάλλει την εξασφάλιση της εκτίμησης από τους συνεργάτες τους, παρότι δεν ενδιαφέρονται στην πρωταρχική θέση τόσο για την ικανοποίηση των συμφερόντων των άλλων ανθρώπων. Είναι, επομένως, άκρως σημαντικό για τον Ρωλς να υπάρχει μια συνεργατική σχέση μεταξύ των ανθρώπων που θα προκύψει μέσω του φυσικού

παραδεδεδγμένες πεποιθήσεις μας ακριβέστερα απ' ότι οι παραδοσιακοί της αντίπαλοι, καθώς και ότι απαντά με εύλογο τρόπο στα μέχρις εδώ αναπάντητα προβλήματα» (Ρωλς 2001, 387).

καθήκοντος και της υποχρέωσης. Μόνο έτσι μπορούμε να μιλάμε για σεβασμό και ενδιαφέρον προς τον κάθε άλλο που συναντάμε στο πλαίσιο μιας κοινωνίας, διαφορετικά επέρχεται αδιαφορία και περιφρόνηση. Μοναδική δυσκολία αποτελεί η ιεράρχηση των καθηκόντων κάθε φορά που αυτά συγκρούονται. Ωστόσο, δεν δίνεται ξεκάθαρη απάντηση στο ζήτημα. Ίσως μια εκδοχή να είναι ότι προτεραιότητα πρέπει να δίνεται σε κάποια καθήκοντα έναντι άλλων.

Η αρχή της ακριβοδικίας αποτελεί την πηγή όλων των φυσικών καθηκόντων και υποχρεώσεων εφόσον οι θεσμοί είναι δίκαιοι. Τότε συνεπάγεται ότι υπάρχει εκούσια επιθυμία από τα άτομα να αποδεχθούν τις αρχές αυτές και να προάγουν τα συμφέροντά τους συνεισφέροντας ο καθένας ό,τι του αναλογεί. Ουσιαστικά ο Ρωλς επισημαίνει ότι η αρχή της ακριβοδικίας έχει δύο μέρη: το ένα σχετίζεται με τον *τρόπο ανάληψης* υποχρεώσεων από τους πολίτες και το άλλο αφορά τον θεσμό και τον «βαθμό» *δικαιοσύνης* που αυτός έχει. Σε καμία περίπτωση κατά τον Ρωλς δεν είναι αποδεκτή η έγερση υποχρεώσεων στα άτομα από άδικο καθεστώς που εκβιάζουν τη συναίνεσή τους.

Ο Ρωλς μάλιστα διακρίνει την υποχρέωση, την οποία ταυτίζει με όλα εκείνα τα ηθικά ζητήματα που προέρχονται από την αρχή της ακριβοδικίας, έναντι των *φυσικών καθηκόντων*, που μας ακολουθούν από την ώρα της γέννησής μας (τέτοια είναι η παροχή βοήθειας σε όσους τελούν σε κατάσταση κινδύνου, η αποφυγή πρόκλησης βλάβης ή περιττού πόνου σε άλλο άτομο). Στις υποχρεώσεις εισερχόμαστε εκούσια προκειμένου να εκπληρώσουμε με ορθολογικό τρόπο τους σκοπούς μας στο πλαίσιο μιας ευτεταγμένης κοινωνίας, ενώ τα φυσικά καθήκοντα μας δεσμεύουν αναπόφευκτα στο πλαίσιο δίκαιων θεσμών από τη στιγμή που αποτελούμε μέλη της κοινότητας και ρυθμίζουν τον τρόπο με τον οποίο οφείλουμε να ενεργούμε καθημερινά. Η διαφορά ανάμεσα στις υποχρεώσεις και τα φυσικά καθήκοντα είναι ότι τα δεύτερα βρίσκουν εφαρμογή στα άτομα χωρίς να γίνεται αναφορά για τις εκούσιες ενέργειες των ατόμων. Το άτομο, για παράδειγμα, οφείλει να φέρεται καλά στους συνανθρώπους του χωρίς να επιδεικνύει βαναυσότητα, χωρίς να χρειάζεται να δεσμευθεί σε κάποιον για αυτό. Είναι εκτός νομικού (-ηθικού) πλαισίου η

υπόσχεση που δίνει ένα άτομο ότι δεν θα σκοτώσει κάποιον, την στιγμή που είναι άτυπα (ανορθολογικά) υποχρεωμένος να πράξει το ηθικά σωστό.¹⁰⁴ Από την άλλη, η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία περιλαμβάνει το καθήκον της τήρησης των δίκαιων θεσμών με την παροχή ίσων ευκαιριών από πλευράς της κυβέρνησης σε όλους ανεξαιρέτως τους πολίτες. Η σκέψη του Ρωλς υπέρ της ακριβοδικίας συνοψίζεται ως εξής: δεν είναι δυνατόν το άτομο να επωφελείται από τις προσπάθειες των άλλων ατόμων, χωρίς και το ίδιο να προσφέρει ακριβοδικαία ό,τι του αντιστοιχεί.¹⁰⁵

Εύλογα, λοιπόν, μπορούμε να αντιληφθούμε τη σημασία της συμμόρφωσης όλων απέναντι στους δίκαιους θεσμούς. Ωστόσο, εγείρεται έντονος προβληματισμός όσον αφορά την υπακοή σε άδικες ρυθμίσεις. Το ίδιο το Σύνταγμα της πολιτείας αποτελεί επαρκή λόγο για να τηρείται ένας νόμος ακόμα κι αν είναι άδικος. Είναι όμως αυτό ηθικό; Ο Ρωλς ισχυρίζεται πως πρέπει να υπακούμε ακόμα και σε άδικους νόμους, αλλά μέχρι ένα σημείο.¹⁰⁶ Το όριο αυτό δε διαγράφεται ξεκάθαρα από τον Ρωλς. Επισημαίνεται, πάντως, η σύγκρουση καθηκόντων και υποχρεώσεων που δυσχεραίνει το ζήτημα, καθώς δεν μας ωθούν όλες οι αρχές πάντα προς την ίδια κατεύθυνση.

Η πρωταρχική θέση επιβάλλει, κατά τον Ρωλς, την συμφωνία των μερών σχετικά με τις αρχές της ευτεταγμένης κοινωνίας. Το ζήτημα περιπλέκεται στην περίπτωση που τα μέλη έρχονται αντιμέτωπα με την αδικία. Πως είναι δυνατόν να επέλθει συμφωνία τότε; Ο φιλόσοφος εξετάζει την περίπτωση της πολιτικής *ανυπακοής* και της *αντίρρησης συνείδησης* για να απαντήσει στα παραπάνω ερωτήματα. Για τον Ρωλς δεν μπορούμε να θεωρήσουμε όλους τους άδικους νόμους εξίσου απορριπτέους. Στην περίπτωση των πολιτικών θεσμών επισημαίνεται ότι είναι άδικοι όταν (1) δεν αντιπροσωπεύουν την κοινή γνώμη σχετικά με το τι είναι δίκαιο, και (2) όταν ανταποκρίνονται στις αντιλήψεις

¹⁰⁴ Το επιχείρημα αυτό ενέχει ηθική χροιά, άρα, εύλογα θα μπορούσε να τοποθετηθεί στις υποχρεώσεις και όχι στα φυσικά καθήκοντα. Διαφορετικά γιατί να υπάρχουν νόμοι που θα ρυθμίζουν «ηθικά» ένα φυσικό καθήκον όπως αυτό της έλλειψης βαναυσότητας προς τους συμπολίτες;

¹⁰⁵ Ρωλς 2001, 400-3.

¹⁰⁶ Αυτή η «άδικη» υπακοή αντιβαίνει στην πρώτη αρχή της ελευθερίας, αλλά και στην άποψη ότι οι αρχές της δικαιοσύνης θα συμφωνούσαν με τις έγκριτες εκτιμήσεις μας. Κάτι τέτοιο, όμως, θα ήταν παράδοξο, αφού τότε δεν θα ήταν άδικη η υπακοή.

μεγάλης μερίδας της κοινωνίας που όμως είναι άδικες.

Ο Ρωλς εξετάζει τον ρόλο της πολιτικής ανυπακοής σε μία ευτεταγμένη κοινωνία και προσπαθεί να εντοπίσει ποιο είναι το σημείο στο οποίο το καθήκον υπακοής των νόμων παύει να είναι δεσμευτικό για το άτομο και έχει πλέον το δικαίωμα να υπερασπιστεί τα δικαιώματά του. Το πρόβλημα της πολιτικής ανυπακοής χαρακτηρίζεται από τον Ρωλς ως «μια κρίσιμη δοκιμασία για οποιαδήποτε θεωρία που αναφέρεται στην ηθική βάση της δημοκρατίας» (Ρωλς 2001, 423).

Ο Ρωλς ορίζει την πολιτική ανυπακοή ως «δημόσια, μη βίαιη, συνειδησιακή αλλά παρ' όλα αυτά πολιτική δράση που εκδηλώνεται ενάντια στον νόμο, με σκοπό συνήθως την μεταβολή του νόμου ή των πολιτικών επιλογών της κυβέρνησης» (Ρωλς 2001, 424). Ο παραπάνω ορισμός εγείρει το λαϊκό αίσθημα δικαιοσύνης των πολιτών, αφού η ανυπακοή λαμβάνει χώρα ως συμπεριφορά μόνο όταν καταστρατηγείται ο νόμος ή εφαρμόζονται άδικες πολιτικές αποφάσεις. Ο φιλόσοφος ξεκαθαρίζει πως όσοι δεν υπακούουν σε άδικους νόμους εμμένουν στις θέσεις τους ακόμα και όταν οι δικαστικές αποφάσεις κρίνουν αδικαιολόγητη τη δράση τους. Η πολιτική ανυπακοή συνιστά μια πολιτική πράξη διαμαρτυρίας απέναντι στην κυβερνητική πλειοψηφία που διαπνέεται από την αντίληψη της δικαιοσύνης. Τελείται σε δημόσιο χώρο, με ειρηνικό τρόπο και δηλώνει απλά την ανυπακοή στον νόμο. Σε καμία περίπτωση δεν θα πρέπει να γίνεται χρήση βίας, η οποία μπορεί να στρέφεται κατά προσώπων, γιατί τότε δεν γίνεται πλέον λόγος για πολιτική ανυπακοή. Όσο κι αν η πολιτική ανυπακοή είναι αντίθετη σε κάποιον νόμο, ωστόσο, αποδέχεται την ύπαρξή του και τις συνέπειες που προκύπτουν από την μη τήρησή του. Οποιαδήποτε επέμβαση και καταστρατήγηση στις ελευθερίες των ατόμων είναι καταδικαστέα και απορριπτέα ως συμπεριφορά.¹⁰⁷

Η αντίρρηση συνείδησης ορίζεται εντελώς διαφορετικά από την πολιτική ανυπακοή. «Η αντίρρηση συνείδησης είναι η μη συμμόρφωση με μια κατά το μάλλον ή ήττον άμεση νομική επιταγή ή διοικητική εντολή. Πρόκειται για άρνηση εφόσον μας απευθύνεται μια προσταγή» (Ρωλς 2001, 429). Έτσι, η

¹⁰⁷ Ρωλς 2001, 423-9.

πολιτική ανυπακοή είναι πολιτική στάση ενώ, αντίθετα, η αντίρρηση συνείδησης δεν είναι απαραίτητο να είναι. Μπορεί σε κάποιες περιπτώσεις να σχετίζεται για παράδειγμα με ζητήματα θρησκευτικής πίστης ή λατρείας. Επίσης, η αντίρρηση συνείδησης δεν είναι δημόσια. Οι αντιρρησίες συνείδησης δεν αναζητούν αφορμή για να επιδείξουν πολιτική ανυπακοή προκειμένου να διαδηλώσουν για τα αιτήματά τους. Τηρούν επιφυλακτική στάση απέναντι στα πράγματα, ελπίζοντας ότι δεν θα χρειαστεί να πάρουν θέση. Ο Ρωλς χαρακτηρίζει τους αντιρρησίες συνείδησης ως λιγότερο αισιόδοξους σε σχέση με αυτούς που επιδεικνύουν πολιτική ανυπακοή, γιατί δεν φαίνεται να έχουν την ελπίδα ότι μπορεί κάτι να αλλάξει και να διορθωθεί.¹⁰⁸

Ωστόσο, η καταφυγή του ατόμου στις προαναφερθείσες στάσεις θα πρέπει να γίνεται μόνο αν έχει εξαντληθεί η χρήση άλλων νόμιμων μέσων αντίδρασης. Υπάρχουν, όμως, περιστάσεις που δικαιολογούν τόσο την πολιτική ανυπακοή όσο και την αντίρρηση συνείδησης. Συγκεκριμένα, ο Ρωλς αναφέρει τους εξής όρους υπό τους οποίους κάποιος καταφεύγει στην πολιτική ανυπακοή:

- 1) όταν παραβιάζεται η πρώτη αρχή της δικαιοσύνης,
- 2) όταν δεν καταφέρνουμε να αποκαταστήσουμε το άδικο με νόμιμο τρόπο,
- 3) όταν συγκεκριμένες μειονότητες μιας κοινωνίας αδικούνται για μεγάλο διάστημα.¹⁰⁹

Υπάρχει, λοιπόν, αναγκαιότητα της πολιτικής ανυπακοής όταν γίνεται παραβίαση των αρχών της δικαιοσύνης, δηλαδή, της ίσης ελευθερίας και της ακριβοδίκαιης ισότητας ευκαιριών. Με τον ίδιο τρόπο εξετάζει ο Ρωλς το ζήτημα της αντίρρησης συνείδησης στην περίπτωση της άρνησης κάποιου να συμμετέχει σε έναν πόλεμο για λόγους συνείδησης. Στην περίπτωση αυτή ο στρατιώτης μπορεί να επικαλεστεί το φυσικό καθήκον να μην προκαλέσει

¹⁰⁸ Ρωλς 2001, 429-32.

¹⁰⁹ Ενδεχομένως και στην περίπτωση αυτή θα πρέπει να υπάρχει ένα όριο καθώς ενέχεται ο κίνδυνος υπονόμησης του συντάγματος και η πρόκληση σοβαρής αναταραχής στο εσωτερικό της κοινωνίας. Αυτό το στοιχείο μάλιστα είναι καταλυτικό για την σταθερότητα της κοινωνίας που θα υποστηρίξει ο Ρωλς στη συνέχεια.

βλάβη - αδικία σε άλλο πρόσωπο και να τηρήσει πολιτική ανυπακοή. Οφείλουν, λοιπόν, όλοι να επιδείξουν αντιρρήσεις για τέτοιου τύπου παραβιάσεις δικαιωμάτων απ' την στιγμή που εγείρονται αμφιβολίες για την τήρηση της δικαιοσύνης και πιθανότητα κατάφωρης αδικίας απέναντι σε ένα τμήμα του πληθυσμού. Ο κίνδυνος αναρχίας από την ανυπακοή αίρεται όσο υπάρχει κοινός κώδικας των πολιτών σχετικά με τις αρχές της δικαιοσύνης. Για να διατηρήσουμε την δημοκρατική πολιτεία οφείλουμε, κατά τον Ρωλς, να τηρούμε τις βασικές ελευθερίες των πολιτών. Τέλος, ο Ρωλς επισημαίνει ότι είναι δικαίωμα κάθε ανθρώπου να αντιστέκεται απέναντι σε ένα κράτος που κάνει κατάχρηση εξουσίας, καθώς, στην περίπτωση αυτή η ευθύνη είναι των κυβερνώντων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3ο

ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ

1.8 ΣΧΕΔΙΑ ΖΩΗΣ ΚΑΙ ΔΙΑΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑ

Κεντρικός στόχος της παρούσης εργασίας είναι η σύνδεση του αγαθού της δικαιοσύνης με τα συναισθήματα. Για να διευκρινιστεί αυτή σχέση ο Ρωλς αναλύει περισσότερο τη θεωρία του αγαθού διακρίνοντάς την σε ισχνή¹¹⁰ και πλήρη.¹¹¹ Κοινός παρανομαστής των δυο αυτών θεωριών αποτελεί η προτεραιότητα του ορθού έναντι του αγαθού. Αυτό σημαίνει πως για τον Ρωλς η ορθολογικότητα καθορίζει τις αρχές δικαιοσύνης (οι αρχές επιλέγονται ως ορθολογικές και όχι μέσω κάποιας ηθικής αξιολόγησης) που θα ρυθμίσουν τα σχέδια ζωής των πολιτών και τον τρόπο επίτευξης αυτών των σχεδίων, είτε πρόκειται για την αρχική κατάσταση στην οποία τα μέλη έχουν περιορισμένη γνώση βασικών ατομικών τους χαρακτηριστικών και επιλέγουν τις αρχές δικαιοσύνης, είτε πρόκειται για τη μετάβαση από την άγνοια στη γνώση, κατά την οποία τους αποκαλύπτονται όσα μέχρι εκείνη τη στιγμή αγνοούσαν και καλούνται να εφαρμόσουν τις αρχές που επέλεξαν, όποια κι αν είναι η θέση τους στο κοινωνικό πλαίσιο.

Η προτεραιότητα του ορθού έναντι του αγαθού σε μια θεωρία περί του αγαθού σημαίνει, κατά τον Ρωλς, πως η ηθική που θα ρυθμίζει τις ενέργειες των πολιτών δεν μπορεί παρά να είναι αποτέλεσμα του ορθού λόγου και μιας σειράς

¹¹⁰ «Στην πρωταρχική θέση - το αρχιμήδαιο σημείο της πολιτικής ηθικής - το επίπεδο αφαίρεσης παραμένει στο υψηλότερο δυνατό επίπεδο που έχει νόημα προκειμένου να έχουν οι αρχές εφαρμογή στην κοινωνία μας. Ο Ρωλς τη συγκροτεί υιοθετώντας τη λεγόμενη ισχνή αντίληψη περί αγαθού, δηλαδή ιδέες τις οποίες προσδοκά ότι πολύ εύκολα μπορούμε να αποδεχτούμε ως βασικό σημείο εκκίνησης» (Μολύβας 2015, 3).

¹¹¹ Ενώ στην ισχνή θεωρία του αγαθού το άτομο δεν έχει πλήρη εικόνα του εαυτού του και της κοινωνίας, με αποτέλεσμα να ασχολείται αμερόληπτα με τα πρωταρχικά αγαθά, στην πλήρη θεωρία το άτομο γνωρίζει πλέον ποιος είναι και τι σκοπό ζωής έχει. Με τις αρχές δικαιοσύνης που έχει ορίσει στην αρχική κατάσταση προσδιορίζει τις ηθικές έννοιες και αξίες που θα διασφαλίσουν το αγαθό του.

αντικειμενικών κρίσεων που οδηγούν αναπόφευκτα σε αυτές τις αρχές. Στη σκέψη του Ρωλς δεν γίνεται να δοθεί προτεραιότητα στο αγαθό καθώς με αυτόν τον τρόπο δεν θα διασφαλιστεί το συνολικό αγαθό της κοινωνίας, αλλά το ατομικό. Ο ίδιος ο Ρωλς γνωρίζει ότι ο τρόπος που αντιλαμβάνεται την έννοια του αγαθού, ως αυτό που είναι ορθό, θεωρείται από πολλούς *εργαλειακός*,¹¹² καθώς τα άτομα παρουσιάζονται ως μέσα για να οριστούν ηθικές έννοιες χωρίς να έχουν έναν ορισμένο ρόλο. Όμως, ο ίδιος απαντά, πως τα άτομα έχουν ενεργό ρόλο στη θεωρία της δικαιοσύνης και αυτός φαίνεται στην πλήρη θεωρία του αγαθού όταν καλούνται να φέρουν εις πέρας το ορθολογικό σχέδιο ζωής τους. Συχνά παρατηρείται ότι χωρίς να εξαναγκάζονται ηθικά, τα άτομα προάγουν το αγαθό κάποιου άλλου συμπολίτη τους στην προσπάθειά τους να εκτελέσουν το δικό τους σχέδιο ζωής. Στην περίπτωση αυτή ο Ρωλς κάνει λόγο για «αγαθοπραξία»¹¹³ που φυσικά προέρχεται από ένα δρών υποκείμενο και δεν βασίζεται σε κανένα καθήκον.

Ακολουθώντας, λοιπόν, στην πρώτη περίπτωση της ισχνής θεωρίας οδηγούμαστε στις αρχές της δικαιοσύνης μέσω του αίσθηματος δικαιοσύνης που υποθέτει ο Ρωλς πως κατέχουν όλοι οι άνθρωποι σ' αυτό το προ - πολιτικό στάδιο. Αυτό το αίσθημα δικαιοσύνης κατευθύνει σύμφωνα με τον Ρωλς τα συμβαλλόμενα μέρη στην πρωταρχική θέση να επιλέξουν τις αρχές της κοινωνικής δικαιοσύνης σε ένα πλαίσιο συνεργασίας και αμοιβαιότητας.¹¹⁴ Στη δεύτερη περίπτωση, έχοντας διατυπώσει τις αρχές της εύτακτης κοινωνίας προχωρούμε στον ορισμό ηθικών εννοιών και κοινωνικών αξιών που θα θεμελιώσουν τη σταθερότητα της θεωρίας της δικαιοσύνης, στο πλαίσιο της πλήρους θεωρίας του αγαθού. «Το διακριτικό γνώρισμα της πλήρους αυτής θεωρίας είναι ότι θεωρεί πως έχει ήδη εξασφαλίσει τις αρχές της δικαιοσύνης, χρησιμοποιεί δε τις αρχές αυτές για να ορίσει τις άλλες ηθικές έννοιες με τις οποίες σχετίζεται η έννοια του αγαθού» (Ρωλς 2001, 458, 460).

Το ερώτημα που καλείται να απαντήσει η ισχνή θεωρία είναι κατά πόσο

¹¹² Ρωλς 2001, 502.

¹¹³ Ρωλς 2001, 503.

¹¹⁴ Το ζήτημα είναι πως προκύπτει αυτό το αίσθημα δικαιοσύνης, πώς διαμορφώνεται; Όπως θα δούμε στη συνέχεια το αίσθημα αυτό αποτελεί περισσότερο μια τάση που έχουν οι άνθρωποι να ρέπουν προς το δίκαιο, η οποία βέβαια οφείλει να καλλιεργηθεί σε επίπεδο κοινωνίας από τη νεαρή ηλικία, καθώς διαμορφώνει τις ηθικές αξίες των επερχόμενων ενηλίκων - πολιτών.

το ίδιο το *αίσθημα δικαιοσύνης* είναι αγαθό για τα μέλη της εύτακτης κοινωνίας. Σαφέστατα ο Ρωλς δίνει θετική απάντηση στο ερώτημα, καθώς στο πλαίσιο της απόδειξης ο ορισμός του αισθήματος δικαιοσύνης ως αγαθό για τους πολίτες μιας κοινότητας προσδίδει τη μεγαλύτερη σταθερότητα και αρμονία στην οποία μπορεί να ελπίζει κανείς.¹¹⁵

Η σύνδεση του αγαθού με τα σχέδια ζωής των μελών της κοινωνίας διαγράφεται στα τρία στάδια του ορισμού του αγαθού που δίνει ο Ρωλς: «1) το α είναι καλό χ εάν και μόνο εάν έχει τις ιδιότητες που είναι ορθολογικό να θέλουμε να έχει ένα χ, 2) το α είναι καλό (αγαθό) χ για τον Κ εάν και μόνο εάν έχει τις ιδιότητες που είναι ορθολογικό να θέλει ο Κ να έχει αυτό, 3) το α είναι καλό χ για τον Κ, εάν συντρέχουν οι παραπάνω προϋποθέσεις και επιπλέον είναι ορθολογικό το σχέδιο ζωής του Κ αυτό καθεαυτό» (Ρωλς 2001, 461-462). Το τι είναι καλό (αγαθό) κάθε φορά εξαρτάται από τα συμφέροντα των προσώπων και δεν είναι κατ' ανάγκην ορθό ή ηθικό. Αυτό που ο Ρωλς επιθυμεί να αποδείξει είναι η *ορθολογικότητα του αγαθού*, η οποία δεν πηγάζει από κάποια ηθική αξιολόγηση, π.χ., ενός αντικειμένου ή σχεδίου ζωής, αλλά, αντίθετα, οι ηθικές αξίες επιλέγονται από τα άτομα ως *ορθολογικές*.¹¹⁶ Για τον Ρωλς, αγαθό είναι το ορθολογικό.

Πιο αναλυτικά, ο Ρωλς εφαρμόζοντας την έννοια του αγαθού στα σχέδια ζωής δίνει τους εξής ορισμούς γι' αυτά: ένα σχέδιο είναι ορθολογικό αν υπακούει στις αρχές της ορθολογικής επιλογής, έχοντας το άτομο πλήρη επίγνωση των δεδομένων και των συνεπειών, και αν προάγει και προωθεί τους σκοπούς του προσώπου που το επιλέγει. Στο πλαίσιο κατάκτησης της ευτυχίας ο Ρωλς προσδιορίζει τις αρχές της ορθολογικής επιλογής.¹¹⁷ Αρχικά, προτείνει την «αρχή της αναβολής». Σύμφωνα με αυτήν ένα σχέδιο ζωής αποτελείται από μια

¹¹⁵ Ο Μιχαλάκης παρατηρεί ότι μέσω της ισχνης θεωρίας ο Ρωλς θέλει να μας δείξει ότι «όλα τα μέλη της εύτακτης κοινωνίας – ακόμα και αυτά που αναρωτιούνται με γνώμονα το ίδιο συμφέρον τους πώς πρέπει να πράξουν – έχουν τουλάχιστον ισχνούς λόγους για να αποδεχθούν αναστοχαστικά το αίσθημα δικαιοσύνης τους και να του αποδώσουν ρυθμιστική λειτουργία στα σχέδια ζωής τους» (Μιχαλάκης 2013, 67-8).

¹¹⁶ Η Moller Okin, ωστόσο, παρατηρεί ότι η ορθολογικότητα δεν είναι επαρκές στοιχείο στην πρωταρχική θέση για να οδηγηθούμε στις αρχές της δικαιοσύνης. Σημαντικό ρόλο θα διαδραματίσει η ηθική ανάπτυξη των ατόμων, όπως θα φανεί στην συνέχεια της μελέτης του Ρωλς, στοιχείο, μάλιστα, που τον διακρίνει από την καντιανή αυτονομία και τη σχετική ορθολογική επιλογή. Βλ. Moller Okin 1989, 241-9.

¹¹⁷ Ρωλς 2001, 474-84.

ιεραρχία σχεδίων, την οποία πρέπει να έχω υπόψη στη διάρκεια της ζωής μου καθώς ενδέχεται στο μέλλον να επιθυμήσω εναλλακτικές επιλογές. Έτσι, απαιτείται ένας προγραμματισμός εκ των προτέρων για ενέργειες που ίσως επιθυμήσω να πραγματοποιήσω στο μέλλον. Έπειτα, έχουμε την αρχή των αποτελεσματικών μέσων. Σύμφωνα με αυτήν καλούμαι να επιλέξω την εναλλακτική εκείνη που προωθεί καλύτερα τα σχέδια μου. Επιπλέον, η «αρχή της περιεκτικότητας» φροντίζει, ώστε να επιλέγω πάντα εκείνο το σχέδιο που περικλείει όλους ή τους περισσότερους σκοπούς μου σε σχέση με τα υπόλοιπα σχέδια. Τέλος, η «αρχή της μεγαλύτερης πιθανότητας» με οδηγεί να επιλέξω το σχέδιο εκείνο που μου δίνει τις περισσότερες πιθανότητες να πετύχω τους μεγαλύτερους σκοπούς μου έναντι ενός άλλου. Άρα, ο Ρωλς κρίνει ως ορθολογική την επιλογή εκείνη που με τα λιγότερα μέσα θα καταφέρω περισσότερους στόχους, ακόμα και στην περίπτωση που δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι (με την βοήθεια της αρχής της μεγαλύτερης πιθανότητας).

Ο Ρωλς επισημαίνει ότι δεν αρκούν οι παραπάνω αρχές για να ρυθμίσουν τα πρόσωπα τα σχέδια ζωής τους. Χρειάζεται να έχουν γνώση των πραγμάτων που επιθυμούν και της έντασης της επιθυμίας τους για να ιεραρχήσουν σωστά τα σχέδια τους. Εισάγει, λοιπόν, ο φιλόσοφος την έννοια της *διαβουλευτικής ορθολογικότητας*. Προϋποτίθεται ότι τα άτομα γνωρίζουν τους παρόντες αλλά και τους μελλοντικούς στόχους τους και είναι σε θέση να εφαρμόσουν εναλλακτικά σχέδια ζωής. Έτσι, «το αγαθό μας προσδιορίζεται από το σχέδιο ζωής που θα υιοθετούσαμε με πλήρη διαβουλευτική ορθολογικότητα αν το μέλλον προβλεπόταν με ακρίβεια και πραγματωνόταν όπως στην φαντασία μας [...] ορθολογικό σχέδιο είναι εκείνο που θα επιλέγαμε αν πληρούνταν ορισμένοι όροι. Με την έννοια αυτή το κριτήριο του αγαθού είναι υποθετικό» (Ρωλς 2001, 485). Η ορθολογικότητα ενός σχεδίου, όμως, δεν βασίζεται μόνο στη γνώση που έχουμε για να επιλέξουμε ένα σχέδιο ζωής αλλά και στην απουσία μεταμέλειας¹¹⁸ μετά την επιλογή του. Για να είναι αντικειμενικά ορθολογικό ένα

¹¹⁸ Η απουσία μεταμέλειας, βέβαια, προϋποθέτει ότι το υποκείμενο είναι σε θέση να γνωρίζει απόλυτα τις επικρατούσες συνθήκες και τις συνθήκες που πρόκειται να επικρατήσουν, καθώς και το ότι στην επεξεργασία και στους υπολογισμούς που κάνει για το τι υπάρχει και το τι θα συμβεί δεν μπορεί να εμφοληθεί κανένα λάθος. Αν ισχύουν αυτά, τότε είναι ορθολογικό να μην υπάρχει μεταμέλεια, διότι αν υπάρχει, τότε προδίδεται ότι κάτι από τα παραπάνω δεν τηρήθηκε. Ωστόσο, δεδομένης της πολυπλοκότητας της γεγονότα και του πεπερασμένου των

σχέδιο δεν αρκεί, όμως, μόνο να μην μετανιώσουμε γι' αυτό εκ των υστέρων αλλά, ακόμα και αν δεν αποδειχθεί απολύτως καλό, να εξακολουθούμε να μην μετανιώνουμε γι' αυτό, αν είναι αυτό που πραγματικά επιθυμούμε να κάνουμε πράξη.

Για να κατανοήσουμε καλύτερα τι θεωρείται αγαθό και επιλογή σχεδίου ζωής για ένα άτομο ο Ρωλς εισάγει την «αριστοτελική αρχή».¹¹⁹ Η αριστοτελική αρχή αποτελεί έναν ψυχολογικό νόμο, σύμφωνα με τον οποίο δικαιολογούνται πολλές επιθυμίες μας καθώς και οι μεταβολές κάποιων επιθυμιών έναντι άλλων. Από τη στιγμή που η αρχή αυτή διέπει τις επιθυμίες μας πρέπει να τη λαμβάνουμε υπόψη μας κατά την επιλογή των ορθολογικών σχεδίων ζωής καθώς είναι σημαντική για την ηθική ψυχολογία των πολιτών και για τη διαμόρφωση των αισθημάτων, όπως η ευχαρίστηση ή ο πόνος.¹²⁰ Η αρχή αυτή συνδέει την πράξη με την ευχαρίστηση που προκύπτει από αυτήν. Η εκτέλεση ενός σχεδίου ζωής, άρα, πρέπει να συνοδεύεται από την ηδονή- απόλαυση του αποτελέσματος ή της διαδικασίας. Ο Ρωλς επισημαίνει ότι τέτοιου είδους απόλαυση μας δίνουν οι σύνθετες διεργασίες που προϋποθέτουν αλυσιδωτή σύνδεση της πρότερης γνώσης κι εγείρουν το ενδιαφέρον του κοινού σημαντικά. Διαφορετικά, ο καθημερινός τρόπος ζωής και ολόκληρος ο πολιτισμός θα φάνταζε στα μάτια των πολιτών αφόρητα πληκτικός.

1.9 ΗΘΙΚΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

Στο πλαίσιο της θεματικής των ηθικών συναισθημάτων των πολιτών της εύτακτης κοινωνίας, θα αναφέρουμε τώρα τις διευκρινίσεις του ίδιου του Ρωλς σχετικά με τους όρους «συναισθήματα» και «στάσεις». Ο Ρωλς διακρίνει τα ηθικά από τα φυσικά συναισθήματα. Τα τελευταία αφορούν τους μόνιμους δεσμούς των ανθρώπων με συγκεκριμένα άτομα. Επιπλέον, διαχωρίζει τις

διανοητικών δυνατοτήτων του ανθρώπου (δεν είναι παντεπόπτης ούτε πάλλογος), μάλλον ορθολογικό θα ήταν να αναμένεται από το υποκείμενο να μεταμελεί και να αναπροσαρμόζει συνεχώς τους στόχους του, ανάλογα με τον εκάστοτε διαμορφούμενο καιρό.

¹¹⁹ Ρωλς 2001, 488-97.

¹²⁰ «Ο ρόλος της αριστοτελικής αρχής στη θεωρία του αγαθού έγκειται στο ότι εκφράζει ένα βαθύ ψυχολογικό δεδομένο, το οποίο σε συνδυασμό με άλλα γενικότερα δεδομένα και την αντίληψη για την ορθολογικότητα των σχεδίων δικαιολογεί τις έγκριτες αξιολογικές κρίσεις μας» (Ρωλς 2001, 496).

«στάσεις» από τα συναισθήματα. Ως τέτοιες ορίζει «τα διαρθρωμένα πλέγματα ηθικών ή φυσικών προδιαθέσεων που δεν έχουν τόσο έντονα ρυθμιστικό ή τόσο σταθερό χαρακτήρα» σε σχέση με τα συναισθήματα» (Ρωλς 2001, 546).

Ο Ρωλς θεωρεί πως τα ηθικά συναισθήματα δεν συνοδεύονται πάντα από εκδηλώσεις ή χειρονομίες στη συμπεριφορά, αλλά είναι αναγκαίο το άτομο που δηλώνει ότι αισθάνεται, π.χ., ένοχος για κάτι, να είναι ειλικρινής και να μπορεί να εξηγήσει ορθά γιατί νιώθει έτσι. Στην περίπτωση αυτή, δηλαδή, επικαλούμαστε αρχές για να ερμηνεύσουμε πώς αισθανόμαστε. Γενικά, είναι απαραίτητο το ηθικό συναίσθημα να συνδέεται με μια ορισμένη *αντίληψη του αγαθού* του ατόμου. Δεν κατηγοριοποιείται ως ηθικό ένα οποιοδήποτε συναίσθημα, όπως, π.χ., ο θυμός. Απαιτείται μια πιο βαθιά ψυχολογική διερεύνηση για να προσδιορισθεί το ηθικό συναίσθημα. «Γενικά, το ότι το πρόσωπο επικαλείται μια ηθική έννοια ή τις συναφείς μ' αυτήν αρχές για να εξηγήσει την [θυμική] εμπειρία του, αποτελεί αναγκαίο γνώρισμα των ηθικών αισθημάτων και συνιστά εν μέρει την ειδοποίησή τους διαφορά από τις φυσικές στάσεις. Το πρόσωπο εξηγεί τα ηθικά αισθήματά του *βασιζόμενο σε μια αναγνωρισμένη μορφή ορθού ή αδίκου*» (Ρωλς 2001, 548· η έμφαση προστέθηκε). Για παράδειγμα, η μεταμέλεια που νιώθει κάποιος συνδέεται άμεσα με το αγαθό του ατόμου και μια μάταιη ίσως προσπάθεια να το πετύχει, ενώ ο θυμός ή ο φόβος για την επιτυχία δεν ανήκουν στα ηθικά αισθήματα.¹²¹

Ποια είναι όμως τα ηθικά συναισθήματα που σύμφωνα με τον Ρωλς αποτελούν τα πρωταρχικά αγαθά που επιθυμούν οι άνθρωποι στην αρχική κατάσταση; Για να απαντήσουμε πρέπει να έχουμε υπόψη μας την ισχυρή θεωρία του αγαθού, γιατί εκεί τα άτομα αποδέχονται τον κατάλογο των πρωταρχικών αγαθών, ώστε στην πλήρη κατάσταση γνώσης να βρίσκονται αυτά σε συμφωνία με τις έγκριτες αξιολογικές εκτιμήσεις τους. Τα ηθικά συναισθήματα αποτελούν

¹²¹ Ρωλς 2001, 548-9. Στη βιβλιογραφία τη σχετική με τη φιλοσοφία των συναισθημάτων, ωστόσο, η ανάλυση για τον φόβο (θυμική απόκριση στην πιθανότητα στέρησης ή απώλειας του αγαθού της σωματικής ακεραιότητας ή υγείας) και τον θυμό (θυμική απόκριση σε προσβολή του αγαθού της προσωπικής αξιοπρέπειας) (βλ. Deonna and Teroni 2012, 29-33), θα μας έκανε μάλλον να εντάξουμε και αυτά τα συναισθήματα στα ρωλσιανώς ορισμένα «ηθικά συναισθήματα», αν με αυτά εννοούνταν μόνο εκείνα που έχουν σχέση με το θίξιμο αγαθών. Ωστόσο, όπως θα δούμε, ο Ρωλς απαιτεί τα ηθικά συναισθήματα να μην είναι «φυσικά». Και πάλι, όμως, η τελευταία διάκριση δεν παρουσιάζει μεγάλη ευστάθεια. Βλ. και παρακάτω για την διάκριση μεταξύ φυσικής και ηθικής αιδούς.

μέρος των ιδιοτήτων που επιθυμούν να έχουν οι άνθρωποι κατά την εφαρμογή των ορθολογικών σχεδίων ζωής τους και προέρχονται από τις ηθικές αρετές που είναι κι αυτές ιδιότητες των προσώπων της κοινωνίας, με την έννοια ότι τα άτομα επιθυμούν να πράττουν σύμφωνα με αρχές που εξυπηρετούν το ορθό.

Στο πλαίσιο αυτής της συζήτησης ο Ρωλς επιθυμεί να δείξει ότι και το *αίσθημα δικαιοσύνης* ανήκει στις εν λόγω επιθυμίες των ανθρώπων μιας ευτεταγμένης κοινωνίας: όλοι επιθυμούν να το διαθέτουν και θέλουν και οι άλλοι να το κατέχουν. Αποτελεί λοιπόν μία ηθική αρετή, ένα ηθικό συναίσθημα που διαχωρίζεται από τα φυσικά χαρίσματα. Τα τελευταία είναι έμφυτες ικανότητες των ανθρώπων που καλλιεργούνται μέσω της εκπαίδευσης. Τα ηθικά συναισθήματα, απ' την άλλη, είναι αυτά που μας κάνουν να πράττουμε το ορθό κατά περίπτωση. Στην πλήρη θεωρία του αγαθού, λοιπόν, τα μέλη μιας εύτακτης κοινωνίας κρίνονται ηθικά, όταν διαθέτουν τα ηθικά χαρίσματα που κατά την πρωταρχική θέση έχουν συμφωνηθεί ως επιθυμητά. Αυτά τα συναισθήματα θα στηρίξουν, σύμφωνα με τον Ρωλς, τις αρχές της δικαιοσύνης που επιλέγονται στην αρχική κατάσταση, καθώς τα άτομα θα θέλουν να έχουν οι ίδιοι και οι συμπολίτες τους τέτοιες ηθικές αρχές που να τους κάνουν να συμμορφώνονται στο ορθό. Χωρίς τα ηθικά συναισθήματα δεν διασφαλίζεται η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία ούτε η διατήρησή της στο χρόνο.

Τα συναισθήματα, λοιπόν, που ορίζει ο Ρωλς ως πρωταρχικά ηθικά συναισθήματα είναι *ο αυτοσεβασμός* (self-respect), *η ικανότητα για αριστεία* (excellences) και *η αιδώς* (shame). Μάλιστα θεωρεί τον αυτοσεβασμό το σπουδαιότερο πρωταρχικό αγαθό. Τα άτομα με τον αυτοσεβασμό αισθάνονται ικανά να πραγματοποιήσουν το σχέδιο ζωής τους, το αγαθό τους και αντιλαμβάνονται την αξία που έχει αυτό το αγαθό. «Χωρίς αυτόν τίποτε δεν φαίνεται να αξίζει τον κόπο να γίνει» (Ρωλς 2001, 505). Για να κατακτήσουν τα άτομα τον αυτοσεβασμό πρέπει να έχουν επιλέξει ένα σχέδιο ζωής, το οποίο να προσιδιάζει στις ικανότητες ενός εκάστου και να έχει την απαραίτητη πολυπλοκότητα που επιβάλλει η αριστοτελική αρχή, ώστε να έχει υψηλό ενδιαφέρον και να εκτελείται ευχάριστα. Επιπλέον, στο πλαίσιο της κοινωνίας πρέπει να νιώθουν τα άτομα ότι οι άλλοι τους σέβονται γι' αυτό που κάνουν και

τους επιδοκιμάζουν. Εκτός, λοιπόν, από τον αυτοσεβασμό ο Ρωλς θεωρεί απαραίτητο και τον αλληλοσεβασμό, ώστε να καλλιεργείται ένα συνεργατικό κλίμα στην τέλεση των σχεδίων ζωής

Η ικανότητα για αριστεία συνδέεται άμεσα με τον σεβασμό καθώς οι πράξεις που αξιοποιούν τα φυσικά χαρίσματα και τις δεξιότητες των προσώπων «εκτιμώνται και από το υποκείμενο δράσης και από τον περίγυρό του» (Ρωλς 2001, 506). Έτσι, καλλιεργείται ο αμοιβαίος σεβασμός μεταξύ των ατόμων και η αναγνώριση της αξίας τους σε κοινωνικό επίπεδο «εξασφαλίζει μια σταθερή βάση για την αίσθηση της αξιοσύνης που τρέφουν αυτά για τον εαυτό τους» (Ρωλς 2001, 507). Για τον Ρωλς είναι σημαντικό κάθε πολίτης να ανήκει σε μια ομάδα κοινών συμφερόντων όπου οι ικανότητές του να επιβεβαιώνονται από αυτήν. Τότε τα άτομα νιώθουν ότι αξίζει τον κόπο να προσπαθούν για τα σχέδια ζωής τους με την μεγαλύτερη δυνατή επιτυχία, καθώς αποδυναμώνεται οποιαδήποτε αίσθηση ανασφάλειας τυχόν έχουν.

Εκτός απ' τον αυτοσεβασμό ο Ρωλς αναφέρεται στην αιδώ,¹²² την οποία προσδιορίζει ως ηθικό συναίσθημα και όχι έμφυτο. Εκδηλώνεται στα άτομα όταν θίγεται το αίσθημα της αυτοεκτίμησής τους και νιώθουν επώδυνα σαν να χάνουν ένα σημαντικό αγαθό. Ο Ρωλς διαχωρίζει την αιδώ από τη μετάνοια λέγοντας πως η πρώτη αφορά μόνο τον αυτοσεβασμό, ενώ η δεύτερη αφορά την απώλεια οποιουδήποτε αγαθού για την οποία ευθυνόμαστε και μειώνεται έτσι η αίσθηση της εκτίμησης προς τον εαυτό μας. Η αιδώς, όμως, συνδέεται στενότερα με το εσωτερικό μας και τη σχέση εξάρτησης που έχουμε με τους στενούς συνανθρώπους μας, και προϋποθέτει ότι και οι άλλοι έχουν χάσει τον σεβασμό προς εμάς.

Ο Ρωλς διαχωρίζει τη φυσική από την ηθική αιδώ. Η πρώτη συνδέεται με την έλλειψη φυσικών ιδιοτήτων, η οποία μας κάνει να φαινόμαστε λίγοι στην επίτευξη ενός σχεδίου ζωής και οδηγεί τους άλλους σε αποδοκimasίες προς το πρόσωπό μας. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να θίγεται η αυτοεκτίμηση και η ικανότητα που έχουμε για αριστεία, καθώς τα στοιχεία αυτά που δεν διαθέτουμε είναι ορθολογικό να τα έχουμε. Ο Ρωλς διευκρινίζει ότι η φυσική

¹²² Ρωλς 2001, 507-11.

αιδώς αφορά την αποτυχία σε σημαντικά ζητήματα για εμάς που σχετίζονται με την εκπλήρωση του σχεδίου ζωής μας. Η ηθική αιδώς, απ' την άλλη, αφορά την υποβάθμιση που νιώθουμε όταν απουσιάζουν από εμάς ηθικά χαρακτηριστικά που σχετίζονται με την ολοκλήρωση του σχεδίου ζωής μας και την ικανότητα να δεχθούμε την αριστεία άλλων.

Ο Ρωλς διαχωρίζει την αιδώ από την ενοχή, παρόλο που θεωρεί πως και οι δύο προκαλούνται από την καταπάτηση των αρχών δικαιοσύνης και των αρχών του ορθού. Ωστόσο, ενοχή αισθανόμαστε όταν από κάποια πράξη μας προκαλέσουμε κακό στον συνάνθρωπό μας, ενώ το συναίσθημα της αιδούς εστιάζει στο εσωτερικό μας και τον τρόπο που νιώθουμε εμείς όταν είμαστε ανίκανοι να ανταποκριθούμε στο σχέδιο της ζωής μας. Τόσο η ενοχή όσο και η αιδώς αφορούν τις σχέσεις μας με τους άλλους και συνοδεύονται από την έλλειψη αυτοεκτίμησης και αλληλοσεβασμού.

Εκτός από τα παραπάνω, ο Ρωλς θεωρεί σημαντικά αγαθά στην πρωταρχική θέση όλα αυτά που ο άνθρωπος έχει από τη φύση του και θεωρούνται χαρισματικά για τους γύρω του, όπως η ομορφιά. Επιπλέον, αυτά συντελούν στη συνεργασία των ατόμων και στην αμοιβαία εκτίμηση. Αυτά τα αγαθά αποτελούν για τον Ρωλς ικανότητες για αριστεία¹²³ και το άτομο θεωρεί ορθολογικό να θέλει να τα έχει. Εκτός από τα φυσικά χαρίσματα στις ικανότητες για αριστεία ο Ρωλς συμπεριλαμβάνει και τις ηθικές αρετές που επιθυμούν να καλλιεργήσουν οι άνθρωποι στο πλαίσιο της ευτεταγμένης κοινωνίας και ευθύνονται εξίσου για την αυτοεκτίμηση και τον αμοιβαίο σεβασμό μεταξύ των ατόμων.

Για να διαχωρίσουμε τα ηθικά συναισθήματα μεταξύ τους αρκεί να σκεφτούμε τις αρχές, τις οποίες επικαλούμαστε για να τα εξηγήσουμε. Ωστόσο, είναι δυνατόν κατά τον Ρωλς από την ίδια πράξη να πηγάζουν διαφορετικά ηθικά συναισθήματα. Έτσι, μια άδικη πράξη μπορεί να προκαλέσει και ενοχή και ντροπή στον θύτη. Τα συναισθήματα αυτά θα προκαλέσουν και τις αντίστοιχες στάσεις από τους άλλους. Η ενοχή που συνδέεται με το ορθό θα ξεπερασθεί από το άτομο όταν αυτό συγχωρεθεί από τους άλλους και συμφιλιωθεί μαζί τους. Η

¹²³ Ρωλς 2001, 508-9.

ντροπή που συνδέεται με το αγαθό του ατόμου θα ξεπερασθεί όταν το άτομο θα καταφέρει να διορθώσει τα λάθη του και τα ελαττώματα του χαρακτήρα του. «Έτσι, η ενοχή και η αιδώς αντανakλούν το ενδιαφέρον κάθε προσώπου για τους άλλους και για τον εαυτό του, το οποίο πρέπει να ενυπάρχει στην ηθική του συμπεριφορά [...] η θεωρία του ορθού και της δικαιοσύνης θεμελιώνεται στην έννοια της αμοιβαιότητας, που συμβιβάζει τις οπτικές γωνίες του εαυτού και των άλλων ως ισότιμων και ίσων προσώπων [...] ούτε το ενδιαφέρον για τους άλλους ούτε το ενδιαφέρον για τον εαυτό μας έχει προτεραιότητα, επειδή είμαστε όλοι ίσοι» (Ρωλς 2001, 551-2).

Έπειτα, οι ηθικές στάσεις σύμφωνα με τον Ρωλς συνδέονται με τις φυσικές στάσεις¹²⁴ καθώς οι δεσμοί που αναπτύσσει ένα άτομο στην ώριμη ζωή του φανερώνει τα ηθικά συναισθήματα που τρέφει γι' αυτούς. Τα τελευταία προϋποθέτουν την ύπαρξη ορισμένων ηθικών αρχών που αποδέχεται και ακολουθεί το άτομο. Η απουσία κάποιων ηθικών συναισθημάτων μαρτυρεί την απουσία κάποιων φυσικών δεσμών. Αυτό σημαίνει πως τα ηθικά συναισθήματα στον Ρωλς προέρχονται από τα αντίστοιχα φυσικά συναισθήματα (πχ τάση για χαρά ή λύπη). Έτσι, ο Ρωλς οδηγείται στο συμπέρασμα πως τα ηθικά συναισθήματα αποτελούν ένα *φυσιολογικό χαρακτηριστικό* και η απουσία τους θα σήμαινε την ταυτόχρονη απουσία των φυσικών στάσεων.¹²⁵

Ποια είναι, όμως, η σχέση του αισθήματος δικαιοσύνης με τα ηθικά συναισθήματα; Ο Ρωλς ισχυρίζεται ότι ένα άτομο που στερείται αυτού του αισθήματος δεν μπορεί να αναπτύξει και να καλλιεργήσει ηθικά συναισθήματα. Λειτουργεί με ιδιοτέλεια και σκοπιμότητα και δεν μπορεί να δημιουργήσει δεσμούς φιλίας. Στερείται ένα μέρος της ανθρωπιάς του. Δεδομένου ότι τα ηθικά συναισθήματα είναι σε μεγάλο βαθμό δυσάρεστα, δύσκολα μπορούμε να τα νιώσουμε χωρίς κάποιο είδος αλλοτρίωσης. Όμως, αυτό, κατά τον Ρωλς, είναι το τίμημα της αγάπης, της αφοσίωσης και όλων των θετικών ηθικών συναισθημάτων. Η δικαιοσύνη είναι ο απόλυτος ρυθμιστής των ηθικών συναισθημάτων, με την έννοια ότι ισορροπεί ο άνθρωπος ανάμεσα στο καλό και κακό συναίσθημα, ανάμεσα στην αιδώ και την ταπείνωση που νιώθει λόγω

¹²⁴ Ρωλς 2001, 553-7.

¹²⁵ Ρωλς 2001, 556-7.

κάποιας αποτυχίας, και την χαρά που επιβεβαιώνει την αξία του όταν επιτυγχάνει τους σκοπούς του.

Το αίσθημα δικαιοσύνης δεν είναι έμφυτο στον άνθρωπο. Είναι μια διαισθητική ροπή προς το δίκαιο που ενέχει η ανθρώπινη φύση και καλλιεργείται στα νεανικά χρόνια του παιδιού. Έτσι, είναι ήδη διαμορφωμένο στα μέρη της πρωταρχικής θέσης και απαραίτητο για να τα κατευθύνει σε ένα είδος κοινωνίας που θα εμφορείται από ηθικά συναισθήματα ικανά να καλλιεργήσουν την δίκαιη συνεργασία μεταξύ των πολιτών. Είναι αναγκαία η ύπαρξη του αισθήματος δικαίου για να μπορεί ο άνθρωπος να νιώθει ντροπή και ενοχή όταν αδικεί και να επιδέχεται ηθικής βελτίωσης η συμπεριφορά του. Διαφορετικά, στην περίπτωση που ο άνθρωπος απλά αγανακτεί στο άδικο χωρίς να έχει αίσθημα δικαίου κατευθύνεται από εγωιστικά κίνητρα, ανορθολογική σκέψη και είναι επικίνδυνος για την ενότητα του συνόλου. Το αίσθημα δικαίου στον Ρωλς συνδέεται με την ανιδιοτελή αγάπη για την ανθρωπότητα, την επιθυμία για το κοινό καλό, την ορθολογική σκέψη και τις αρχές της δικαιοσύνης. Είναι η απόληξη των φυσικών μας στάσεων και το σημείο εκκίνησης της ηθικής ανάπτυξης του ατόμου.¹²⁶ Έτσι, «τα πρόσωπα συλλαμβάνουν το αίσθημα δικαιοσύνης ως προέκταση των φυσικών συναισθημάτων αγάπης και ως έναν τρόπο να μεριμνούν για το συλλογικό αγαθό» (Ρωλς 2001, 564).

1.9.1 ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΞΙΟΛΟΓΙΚΗ ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑ

Ενδιαφέρον παρουσιάζει, σχετικά, το πείραμα που πραγματοποιήθηκε από τους Frohlich και Oppenheimer με στόχο να ελέγξουν κατά πόσο οι άνθρωποι όντως αποδέχονται θεωρίες δικαιοσύνης, όπως τη θεωρία των ηθικών συναισθημάτων που παρουσίασε ο Ρωλς. Οι Boudon και Betton εισάγοντας την «γνωστική» (cognitivist) θεωρία των αξιολογικών συναισθημάτων ισχυρίστηκαν ότι «οι αιτίες για τις οποίες κάποιος υποστηρίζει μια αξιολογική δήλωση είναι ίδιες με τις αιτίες που τον οδηγούν να εγκρίνει μια αντίστοιχη δήλωση. Αυτές οι

¹²⁶ Ρωλς 2001, 556-7.

δηλώσεις θεμελιώνονται σε σοβαρούς λόγους αν και δεν γίνονται ρητοί». ¹²⁷ Έτσι, η δήλωση «το χ είναι δίκαιο» αληθεύει όταν στηρίζεται σε λόγους σοβαρούς, ακόμα κι αν το υποκείμενο δεν μπορεί να τους αντιληφθεί ρητά.

Το άρθρο ισχυρίζεται πως οι περισσότερες θεωρίες δικαιοσύνης είναι κανονιστικού περιεχομένου και επιδιώκουν να προσδιορίσουν τις ηθικές έννοιες χωρίς να τις ερμηνεύσουν. Στο πλαίσιο αυτής της μελέτης τα πειράματα έδειξαν ότι οι άνθρωποι δεν είναι ρωλσιανοί ως προς τα πραγματικά συναισθήματα των ανθρώπων σχετικά με τη δίκαιη ή μη κατανομή των αγαθών. Ανακεφαλαιωτικά, στη θεωρία της δικαιοσύνης ο Ρωλς ισχυρίζεται πως στην αρχική κατάσταση τα συμβαλλόμενα μέρη που υπόκεινται στο πέπλο της άγνοιας θα συμφωνήσουν στις δυο αρχές που θα ρυθμίζουν τις κοινωνικές και οικονομικές τους συνδιαλλαγές. Η ισότητα των δικαιωμάτων συμπληρώνεται από την ισότητα στις ευκαιρίες που δίνονται στον καθένα μέσα στην κοινωνία, χωρίς όμως να επωφελούνται κάποιοι έναντι άλλων. Η αρχή της διαφοράς ρυθμίζει ανισότητες που τυχόν προκύπτουν όταν τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα προοδεύουν: καμία ανισότητα δεν γίνεται αποδεκτή αν δεν αποβαίνει προς όφελος των μειονεκτούντων. Αυτή η κοινωνική συνθήκη καθορίζεται, κατά τον Ρωλς, από ένα αίσθημα δικαίου που διαποτίζει τα μέλη της εύτακτης κοινωνίας. Το αίσθημα αυτό οδηγεί, όπως είδαμε προηγουμένως, τους πολίτες να ενδιαφέρονται ο ένας για το καλό του άλλου, όπως ορίζει η αρχή της αμοιβαιότητας στο πλαίσιο της κοινωνικής συνεργασίας.

Η «γνωστική» θεωρία, από την άλλη, που υιοθετούν οι Boudon και Betton καταλήγει σε τρία (αντι-ρωλσιανά) συμπεράσματα: «1) οι θεωρίες μπορούν να κατασκευαστούν πάνω σε αξιολογικά και περιγραφικά ερωτήματα, 2) οι άνθρωποι έχουν την τάση να επιλέγουν τη θεωρία που βλέπουν ως ισχυρότερη, και 3) υιοθετούν μια αξιολογική δήλωση και βιώνουν την αίσθηση ότι το χ είναι καλό ή κακό, νόμιμο ή δίκαιο κλπ, όταν τους φαίνεται ότι αυτή θεμελιώνεται σε ισχυρούς λόγους». ¹²⁸

Οι Boudon και Betton ισχυρίζονται ότι η θεωρία τους εξηγεί τα

¹²⁷ Boudon & Betton 1999, 365.

¹²⁸ Boudon & Betton 1999, 368.

αξιολογικά συναισθήματα γενικά και αυτά της δικαιοσύνης ειδικότερα, όπως παρατηρήθηκε από την κοινωνιολογική και ψυχολογική εμπειρική έρευνα που διενεργήθηκε. Η θεωρία αυτή βασίζεται στην αποδοχή της διάκρισης μεταξύ της εργαλειακής και της αξιολογικής ορθολογικότητας. Η πρώτη είναι αυτή που χρησιμοποιείται στις οικονομικές θεωρίες, προκειμένου να ρυθμιστεί, για παράδειγμα, τι είναι αντικειμενικά λογικό να λάβει κάποιος ως μισθό ανάλογα με την προσφορά που έκανε. Η αξιολογική ορθολογικότητα, από την άλλη, σχετίζεται με τις θεωρίες της δικαιοσύνης και είναι αυτή που ρυθμίζει τα συναισθήματα που διαμορφώνονται στους πολίτες όταν έχουν υποκειμενικούς λόγους να τα νιώθουν. Έτσι, ορθολογικό με αξιολογικούς όρους είναι ένα συναίσθημα, όταν οι άνθρωποι το θεμελιώνουν σε ισχυρά επιχειρήματα. Αυτά μπορεί να είναι αλλά δεν είναι *κατ' ανάγκην* εργαλειακού τύπου, δηλαδή δεν επηρεάζονται από τα μέσα που θα οδηγήσουν στους τελικούς σκοπούς. Η δήλωση «το α είναι καλό» σημαίνει ότι μας οδηγεί σε συνέπειες που θεωρούνται ορθές από τους ανθρώπους. Όμως, στη αξιολογική ορθολογικότητα όταν κάποιος επιμένει στη δήλωση ότι «το α είναι καλό» δεν σημαίνει απαραίτητα ότι οι ισχυροί λόγοι που τον κάνουν να επιμένει ανήκουν στην κατηγορία των εργαλειακών συνεπειών.

Το σχετικό παράδειγμα του Adam Smith έχει ως εξής: η δήλωση «οι ανθρακωρύχοι είναι δικαιότερο να πληρώνονται περισσότερο από τους στρατιώτες» είναι αξιολογική, καθώς στηρίζεται σε ισχυρούς και κοινώς αποδεκτούς λόγους. Παρά το ότι οι στρατιώτες υπηρετούν την πατρίδα και σε έναν πόλεμο υπάρχει ο κίνδυνος να χάσουν ακόμα και τη ζωή τους, θα πρέπει να πληρώνονται με κατώτερο μισθό από τους ανθρακωρύχους, καθώς οι ηθικές απολαβές που προκύπτουν από την συνεισφορά τους στο πεδίο της μάχης (θεωρούνται ήρωες και ότι θυσιάζονται) και οι υλικές απολαβές με τις οποίες τιμά το κράτος την οικογένειά τους σε περίπτωση θανάτου, υπερκαλύπτουν τις εξίσου δύσκολες συνθήκες εργασίας των ανθρακωρύχων, οι οποίοι είναι κοινωνικά αποκλεισμένοι από αντίστοιχες ανταμοιβές. Άρα, για να εξισορροπήσει το κράτος την αδικία εις βάρος των ανθρακωρύχων που παράγουν εξίσου σημαντικό έργο σε επικίνδυνες για την σωματική τους ακεραιότητα συνθήκες, θα πρέπει να τους δίνει υψηλότερο μισθό από τους

στρατιώτες. Για τον Σμιθ όλοι οι πολίτες θα συμφωνούσαν σε μια τέτοια δήλωση που στηρίζεται στην γνωστική και όχι στην εργαλειακή ορθολογικότητα. Η δικαιοσύνη της δήλωσης πηγάζει από το συλλογικό αίσθημα που μας κάνει να συμφωνούμε ότι ορθά είναι δίκαιο να πληρώνονται περισσότερο οι ανθρακωρύχοι έναντι των στρατιωτών και έτσι πρέπει να γίνεται.

Επιπλέον, η σημασία της αξιολογικής ορθολογικότητας φαίνεται στο πειραμάτων Frohlich - Orpenheimer σχετικά με την κατανομή του πλούτου στους πολίτες. Η έρευνα έδειξε πως ενώ το κοινό είχε να επιλέξει μεταξύ των 4 αρχών: «1) τη διανομή με τη μέγιστη τιμή της μέσης τιμής, 2) την αρχή της διαφοράς (Ρωλς: επιλογή κατανομής που ενισχύει τους μη προνομιούχους), 3) μεγιστοποίηση της μέσης τιμής και καθιέρωση ενός ελάχιστου ορίου, ώστε η αξία του τελευταίου να μην πέφτει κάτω από μια δεδομένη τιμή, 4) μεγιστοποίηση της μέσης τιμής υπό τον όρο να μην υπερβαίνει μιαν ορισμένη τιμή»,¹²⁹ η πιο συχνή επιλογή ήταν η τρίτη, στοιχείο που καταρρίπτει πρακτικά την ρωλσιανή θεωρία περί συναισθημάτων και την αρχή της διαφοράς. Η επιλογή του κοινού επηρεάστηκε σύμφωνα με την έρευνα κυρίως από το κατά πόσον είναι λειτουργική η επαγγελματική ιδιότητα κάποιου. Λειτουργική με την έννοια ότι σε κάποιον θα αποδοθεί το αντίστοιχο οικονομικό τίμημα που πηγάζει από τη συνεισφορά του. Δηλαδή, οι εισοδηματικές ανισότητες σε μια κοινωνία θα πρέπει να αντικατοπτρίζουν τις λειτουργικές ανισότητες. Έτσι, είναι δικαιότερο να πληρωθώ περισσότερα, εάν έχω σημαντική επαγγελματική ιδιότητα. Στη θεωρία του Ρωλς είναι αδύνατον να προσδιοριστεί αποτελεσματικά το όριο κάτω από το οποίο μια μείωση της τυπικής απόκλισης της κατανομής του εισοδήματος θα έχει αρνητική επίπτωση στη μέση τιμή της.

Οι Boudon και Betton υποστηρίζουν ότι «η ηθική κρίση των ανθρώπων εκφράζει όχι μόνο την υποκειμενική κρίση αλλά και την αντικειμενική κρίση με στόχο αυτή να γίνει αποδεκτή από όλους. Οι διαισθητικές θεωρίες δεν μπορούν να στηρίξουν την εγκυρότητα των ηθικών αρχών καθώς αυτές πρέπει να

¹²⁹ Boudon & Betton 1999, 374.

θεμελιώνονται σε πραγματικές συνθήκες με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά». ¹³⁰ Επιπλέον, το ίδιο το πέπλο της άγνοιας που επιθυμεί να οδηγήσει σε ανιδιοτελή επιλογή τα πρόσωπα, κρύβει μίαν αποστροφή για τον κίνδυνο και έναν φόβο - απροθυμία που δεν ερμηνεύεται από την διαδικασία επιλογής αρχών του Ρωλς. Επίσης, στον Ρωλς τελικά, δεν εξηγείται με ποιόν τρόπο τα άτομα που θεωρούνται αποκλειστικά ορθολογικά όντα έχουν ηθική διαίσθηση.

Η μοναδική περίπτωση σύμφωνα με το άρθρο που επιλέγεται η αρχή της διαφοράς ως προτιμότερη είναι όταν η αυθαιρεσία της κατανομής οδηγεί στην αδικία. Τότε τα άτομα προστατεύονται από τον κίνδυνο της ανισοκατανομής διορθώνοντάς την μέσω της αρχής αυτής. «Η αρχή της διαφοράς του Ρωλς περιγράφει επαρκώς τα συναισθήματα της δικαιοσύνης που βιώνουν στην πραγματικότητα οι άνθρωποι, ιδίως όταν το πλαίσιο της διανομής γίνεται αντιληπτό ως αυθαίρετο. Όταν δεν είναι αντιληπτό ως αυθαίρετο, αλλά μάλλον ως λειτουργικό, η ίδια αρχή απορρίπτεται με μεγάλη πλειοψηφία». ¹³¹ Πρέπει να βασιζόμαστε σε ισχυρούς κοινωνικούς λόγους για να επιλέξουμε αυτό που θεωρούμε δίκαιο. Οι Boudon και Betton υποστηρίζουν ότι πρέπει να γίνει συγκερασμός της γνωστικής αξιολογικότητας με την αντικειμενικότητα. Όταν εκφέρουμε μια ηθική κρίση περί δικαιοσύνης, αναμένουμε ότι οι άλλοι θα συμφωνήσουν μαζί μας και δεν θα την κρίνουν υποκειμενική ή αφηρημένη. Για να εφαρμοστεί αυτό σωστά πρέπει να υπάρχει πλήρης ενημέρωση των χαρακτηριστικών του πλαισίου στο οποίο προέκυψε, για να γίνει αποδεκτή. Άρα, το κριτήριο των ανισοτήτων του Ρωλς δεν προβλέπει σωστά τα συναισθήματα των ανθρώπων.

1.10 Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΑΙΣΘΗΜΑΤΟΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ ΣΤΗΝ ΗΘΙΚΗ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ ΤΩΝ

ΑΤΟΜΩΝ

Η έννοια της ηθικής, ωστόσο, είναι πολύ σημαντική για τον Ρωλς και οδηγεί την κοινωνία προς την ευταξία. ¹³² Ως ευτεταγμένη κοινωνία ο Ρωλς έχει ήδη ορίσει

¹³⁰ Boudon & Betton 1999, 384-5.

¹³¹ Boudon & Betton 1999, 388.

¹³² «Ο Ρωλς πιστεύει ότι τα θεμέλια της πολιτικής φιλοσοφίας είναι κανονιστικά. Η πολιτική θεωρία εδράζεται στην ηθική [...] όμως ενδιαφέρεται μόνο για την ηθική θεμελίωση των θεσμών

«την κοινωνία εκείνη που έχει ως προορισμό την προαγωγή του αγαθού των μελών της και ρυθμίζεται αποτελεσματικά από μια δημόσια αντίληψη περί δικαιοσύνης» (Ρωλς 2001, 518-9). Στο πλαίσιο αυτής της κοινότητας όλοι αποδέχονται τις ίδιες αρχές δικαιοσύνης γνωρίζοντας ότι αυτό πράττουν και οι άλλοι. Ο Ρωλς έχει κατά νου μια διαχρονική αντίληψη δικαιοσύνης, μια δημόσια αντίληψη που θα παραμένει σταθερή. Για να επιτευχθεί η σταθερότητα της κοινωνίας πρέπει να καταπολεμηθεί η ροπή των ανθρώπων προς την αδικία.¹³³ Τότε και μόνο τότε η αντίληψη της δικαιοσύνης είναι σταθερή, όταν οι θεσμοί είναι δίκαιοι, οι μετέχοντες έχουν αίσθημα δικαιοσύνης και νιώθουν την ανάγκη να συμβάλλουν στη διατήρησή τους.¹³⁴

Το σταθερό αίσθημα δικαιοσύνης είναι τέτοιο, ώστε να υπερισχύει έναντι των διαλυτικών τάσεων. Όταν το αίσθημα της δικαιοσύνης είναι ισχυρό, τότε μειώνονται τα ποσοστά ανυπακοής σε έναν νόμο και παράβασης αυτού. Αν οι ηθικές αρχές που είναι σε ισχύ είναι τέτοιες, ώστε να εμπνέουν πίστη στον θεσμό της δικαιοσύνης, τότε σίγουρα έχουν τη δύναμη να εμψυχήσουν στα άτομα την επιθυμία να λειτουργούν σύμφωνα με τις αρχές της.¹³⁵

και πρακτικών που συγκροτούν την βασική δομή της κοινωνίας μας. Οι αρχές οι οποίες κατευθύνουν τις επιλογές μας στην ιδιωτική μας ζωή δεν είναι κατ' ανάγκη ίδιες με εκείνες που υιοθετούμε ως πολίτες» (Μολύβας 2015, 1).

¹³³ «Η σταθερότητα μιας αντίληψης εξαρτάται από μια ισορροπία μεταξύ κινήτρων: το αίσθημα δικαιοσύνης, που καλλιεργεί, και οι σκοποί, που προάγει, πρέπει υπό φυσιολογικές συνθήκες να υπερνικούν τις κλίσεις προς την αδικία» (Ρωλς 2001, 520).

¹³⁴ Ο Μιχαλάκης παρατηρεί ότι «η σταθερότητα που ελκύει το ενδιαφέρον του Ρωλς είναι ενδογενής σταθερότητα, δηλαδή πηγάζει από το αίσθημα δικαιοσύνης των μελών της εύτακτης κοινωνίας». Επιπλέον, τονίζει ότι ο Ρωλς δεν δέχεται τη διάκριση της ηθικής από την πολιτική φιλοσοφία. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να θεμελιώνει τη θεωρία περί δικαιοσύνης όχι μόνο στη δημόσια υπακοή των πολιτών στους νόμους της πόλης, αλλά και στην ανάπτυξη του αισθήματος δικαιοσύνης εκ μέρους των πολιτών που συντελεί ώστε τα άτομα να «αποδίδουν προτεραιότητα σε αυτό έναντι του ιδίου συμφέροντός τους και να αποδέχονται τις αρχές δικαιοσύνης ως πράγματι δίκαιες» (Μιχαλάκης 2013, 69, 71).

¹³⁵ Ο De Cremer υποστηρίζει την κοινωνική διάσταση της δικαιοσύνης που είναι κυρίαρχη στην καθημερινότητά μας. Προσθέτει μάλιστα ότι «το άνοιγμα προς τα συναισθήματα είναι χρήσιμο και αναγκαίο συμπλήρωμα για τη λογική και την ουσιαστική κοινωνική σκέψη» (De Cremer 2007, 2-8). Η μελέτη που παρουσιάζεται στο άρθρο γύρω από τις συνέπειες της αδικίας στον άνθρωπο έδειξε ότι η συμπεριφορά μας σε μian άδικη πράξη είναι οργή και αγανάκτηση γι' αυτό. Επιπλέον, από αυτές τις οδυνηρές καταστάσεις πόνου (θυμός, έκρηξη οργής..) ήταν δύσκολο για κάποιους να ανακουφιστούν. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι παρά τη σημασία του ορθού λόγου, οι κρίσεις μας περί δικαιοσύνης επηρεάζονται περισσότερο από τα συναισθήματα. Για παράδειγμα, τα αρνητικά συναισθήματα μας ωθούν σε ενέργειες διαμαρτυρίας είτε άμεσα είτε έμμεσα. Άλλωστε, ο ίδιος ο Ρωλς επισημαίνει τη σημασία των ηθικών συναισθημάτων στη σταθερότητα της δικαιοσύνης μέσα στην κοινωνία, στοιχείο που επισημαίνει και ο Μιχαλάκης: «Το ζητούμενο κατά τον Ρωλς είναι να παρουσιασθεί μια ρεαλιστική πορεία γένεσης και ανάπτυξης του αισθήματος δικαιοσύνης το οποίο θα κινητοποιεί τα μέλη της εύτακτης

Κατά τον Ρωλς, υπάρχουν δύο βασικές παραδόσεις σχετικά με την διαμόρφωση των συναισθημάτων.¹³⁶ Η πρώτη περιλαμβάνει την θεωρία του εμπειρισμού (Hume, Sidgwick) ή της κοινωνικής αγωγής: «σκοπός της ηθικής αγωγής είναι να διαμορφώσει κίνητρα που δεν διαθέτει ήδη το άτομο, την επιθυμία δηλαδή να κάνει το καλό για χάρη του ίδιου του καλού και την επιθυμία να μην κάνει το κακό» (Ρωλς 2001, 523). Η δίκαιη ή άδικη συμπεριφορά του ατόμου στην κοινωνία κρίνεται σύμφωνα με τις αρχές της ωφελιμότητας. Έτσι, η δίκαιη πράξη γενικά ωφελεί το σύνολο και η άδικη αντίστοιχα το ζημιώνει. Η διόρθωση άδικων συμπεριφορών επιτυγχάνεται με την αποδοκιμασία εκ μέρους των εχόντων εξουσία απέναντι σε άδικες πράξεις. Άρα, η συμμόρφωση με τα πρότυπα της ηθικής γίνεται στα πρώτα στάδια της ζωής που, όπως λέει και ο Freud, το παιδί αναγνωρίζει τα ηθικά προστάγματα που υιοθετεί σε σχέση με άτομα που ασκούν την εξουσία χωρίς την αποφυγή εντάσεων.

Η δεύτερη παράδοση πηγάζει από τον ορθολογισμό και αναπτύσσεται λεπτομερώς από τον Rousseau, τον Kant, τον Mill και τον Piaget: «η ηθική αγωγή δεν συνίσταται τόσο στην εξασφάλιση κινήτρων που λείπουν, όσο στην ελεύθερη ανάπτυξη των εγγενών διανοητικών και συναισθηματικών ικανοτήτων σύμφωνα με τη φυσική τους κλίση» (Ρωλς 2001, 525). Η φύση μας τείνει να συμπαθεί τους άλλους. Έτσι, μόλις ωριμάσουν οι ικανότητες της αντίληψής μας είμαστε σε θέση να κατανοήσουμε πλήρως την κοινωνική μας φύση. Η ωριμότητα αποτελεί προϋπόθεση της ηθικής μας αντίληψης. Αυτή η άποψη είναι κατά τον Ρωλς πιο αισιόδοξη, καθώς θεωρεί φυσική την τάση μας για το ορθό και τη δικαιοσύνη.

Ωστόσο, βασική διαφορά των δύο παραδόσεων είναι ότι η πρώτη πρεσβεύει πως τα ηθικά κίνητρα προέρχονται από εξωτερικούς παράγοντες, ενώ η δεύτερη θεωρία πρεσβεύει ότι είμαστε φύσει ηθικά όντα. Ο Ρωλς δεν επιλέγει κάποια από τις δύο παραδόσεις ως την καλύτερη, αλλά προτείνει έναν συνδυασμό των δύο θεωριών, ώστε με ρεαλιστικό τρόπο να φανεί η απόκτηση

κοινωνίας να πράττουν σύμφωνα με τις αρχές της δικαιοσύνης γιατί θα αναγνωρίζουν αυτές τις αρχές ως ορθές και δεσμευτικές» (Μιχαλάκης 2013, 73).

¹³⁶ Ρωλς 2001, 523-8.

του αισθήματος δικαιοσύνης στην ευτεταγμένη κοινωνία. Όπως είδαμε και στην ενότητα 3.2, το αίσθημα της δικαιοσύνης στον Ρωλς δεν είναι κάτι που υπάρχει εγγενώς στην ανθρώπινη φύση, ούτε είναι κάτι που είναι ξένο προς τη φύση του ανθρώπου. Είναι στη φύση του ανθρώπου να τείνει προς το δίκαιο και να μπορεί να το καλλιεργήσει μέσω μιας σειράς ηθικών σταδίων που θα αναλύσω παρακάτω. Δεν είναι, λοιπόν, ούτε φύσει δίκαιο ον ο άνθρωπος, ούτε παρά φύσιν. Έχει όμως την προδιάθεση να λειτουργεί δίκαια και την δυνατότητα να καλλιεργήσει έναν δίκαιο χαρακτήρα έτσι, ώστε στην πρωταρχική θέση να μπορεί να επιλέξει ορθολογικά τις αρχές της δικαιοσύνης.

1.10.1 ΤΑ ΣΤΑΔΙΑ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Αξιόλογο ρόλο στην ηθική ανάπτυξη των ανθρώπων κατέχει η αρχή της αμοιβαιότητας:¹³⁷ σύμφωνα με αυτήν όλοι είναι διατεθειμένοι να ανταποδώσουν την ευεργεσία που θα δεχτούν. Αυτό, άλλωστε, που επιβάλλουν οι δύο αρχές δικαιοσύνης που πρεσβεύει ο Ρωλς είναι όλοι να λαμβάνουν τους εαυτούς τους ως έλλογα, ελεύθερα και ισότιμα ηθικά όντα, χωρίς να υπερτερεί ο ένας έναντι του άλλου. Η αρχή της αμοιβαιότητας κάνει σαφές αυτό ακριβώς, ότι δηλαδή ο άλλος είναι σημαντικός για την επίτευξη του προσωπικού αγαθού στο πλαίσιο της συνεργασίας των πολιτών. Έτσι, όλοι θα θελήσουν να καλλιεργήσουν ένα αίσθημα δικαιοσύνης, αφού και οι συμπολίτες τους θα επιθυμούν να κάνουν το ίδιο. Αυτό θα εξασφαλίσει τη σταθερότητα του αισθήματος δικαιοσύνης και τη στήριξη δίκαιων θεσμών από τους οποίους θα ωφελούνται όλοι. Τα στάδια της ηθικής ανάπτυξης μέσω των οποίων θα το

¹³⁷ Όπως παρατηρεί ο Μιχαλάκης και τα τρία στάδια ηθικής ανάπτυξης στηρίζονται στην αρχή της αμοιβαιότητας. Χάρη σε αυτήν τα άτομα ανταποδίδουν το καλό που δέχονται από τους συνανθρώπους τους με αποτέλεσμα να διεξάγεται ομαλά η συνεργασία στο κοινωνικό πλαίσιο. Σημαντικό στοιχείο αξιολόγησης αποτελεί η επίτευξη των τελικών σκοπών των ανθρώπων χωρίς να θυσιάζονται τα συμφέροντα κάποιας κοινωνικής ομάδας, όπως συμβαίνει στον ωφελιμισμό. «Σύμφωνα με την αρχή της αμοιβαιότητας, καθένας κρίνει ότι πρέπει να επιβεβαιώσει το αίσθημα δικαιοσύνης του επειδή επιθυμεί να στηρίξει τους δίκαιους θεσμούς που φροντίζουν γι' αυτόν και τους οικείους του. Όμως οι δίκαιοι θεσμοί δεν εξυπηρετούν οποιοδήποτε αγαθό ή συμφέρον αλλά μόνο αυτά που με βάση τις αρχές δικαιοσύνης μπορούμε να χαρακτηρίσουμε ως νόμιμα, ως επιτρεπόμενα στην εύτακτη κοινωνία. Δεν διαθέτουν λοιπόν μια αντίληψη του αγαθού ανεξάρτητη από τις αρχές δικαιοσύνης» (Μιχαλάκης 2013, 78).

πετύχουν αυτό, σύμφωνα με τον Ρωλς, είναι τα ακόλουθα τρία:¹³⁸

1) Η ΗΘΙΚΗ ΤΗΣ ΑΥΘΕΝΤΙΑΣ. Πρόκειται για την ηθική ανάπτυξη του παιδιού. Τρεις είναι οι βασικές προϋποθέσεις για την ολοκλήρωση αυτού του σταδίου i) τα παιδιά διαμορφώνουν σταδιακά το αίσθημα δικαιοσύνης, ii) είναι απαραίτητο να καλλιεργούνται οι ηθικές στάσεις, και iii) η πρόβλεψη της ευτεταγμένης κοινωνίας για την ύπαρξη μιας μορφής οικογένειας. Στο στάδιο αυτό τα παιδιά αδυνατούν να εμβαθύνουν στη γνώση των προσταγμάτων που δέχονται από τους γονείς τους, αλλά μιμούνται σε μεγάλο βαθμό τις πράξεις τους και ακολουθούν τις συμβουλές τους, χωρίς να κατανοούν συνειδητά το περιεχόμενό τους. Βλέπουν τους γονείς τους σαν αυθεντίες και καλλιεργούνται ακολουθώντας τους εξής άξονες: α) οι γονείς αγαπούν το παιδί και εκείνο τους θαυμάζει, β) ορίζουν με σαφήνεια τους κανόνες στους οποίους θα υπακούει το παιδί, γ) δικαιολογούν αυτούς τους κανόνες, ώστε να γίνονται κατανοητοί από το παιδί, και δ) οι γονείς λειτουργούν ως πρότυπα για το παιδί, τηρώντας και οι ίδιοι τους κανόνες που επιβάλλουν.¹³⁹ Έτσι, τα παιδιά θα νιώθουν ενοχή αν παραβούν τους κανόνες των γονέων που τους αγαπούν και θα επιθυμούν να τους σέβονται.

Ωστόσο, όπως παρατηρεί η Okin, ο Ρωλς αποβάλλει τον καντιανό ορθολογικό χαρακτήρα από την ηθική ανάπτυξη και τονίζει την σημασία των συναισθημάτων. Έτσι, ο Ρωλς διαφοροποιείται σημαντικά από τον Καντ όσον αφορά τον τρόπο που μαθαίνει κάποιος να είναι ηθικός. Για τον Καντ τα συναισθήματα δεν έχουν καμία θέση στην διαμόρφωση των ηθικών αρχών. Οι ηθικές αρχές γι' αυτόν είναι το αντικείμενο της ορθολογικής επιλογής. Η αυτονομία και η λογική καθορίζουν στον Καντ την ηθική στην κοινωνία, και αρνείται να επιτρέψει στα συναισθήματα να έχουν οποιοδήποτε ρόλο. Γι' αυτό

¹³⁸ Ρωλς 2001, 528-46.

¹³⁹ Όπως παρατηρεί ο Μιχαλάκης «η ηθική του παιδιού σε αυτό το στάδιο είναι ηθική αυθεντίας κυρίως γιατί το παιδί δεν έχει τις απαραίτητες γνωστικές ικανότητες για να αξιολογήσει και ενίοτε να αμφισβητήσει τις εντολές των γονέων του, αν και εμείς προϋποθέτουμε ότι η οικογένεια στην εύτακτη κοινωνία είναι δίκαιη και συνεπώς οι εντολές που απευθύνουν οι γονείς στο παιδί είναι σε γενικές γραμμές δικαιολογημένες» (Μιχαλάκης 2013, 74).

τον λόγο η Οκίν ισχυρίζεται πως η έννοια του πέπλου της άγνοιας είναι αυτονόητη στην καντιανή σκέψη, προκειμένου να επιτευχθεί η ορθολογική επιλογή.

Στην προσπάθειά του ο Ρωλς να διατηρήσει τον καντιανό χαρακτήρα στην θεωρία της δικαιοσύνης προκειμένου να την θεμελιώσει με αυστηρά λογικά κριτήρια, εμπλέκει την ορθολογική επιλογή με το πέπλο της άγνοιας. Όπως ισχυρίζεται η Οκίν αυτή η σύνδεση είναι αντιφατική καθώς όταν κάποιος επιλέγει τις αρχές στο πλαίσιο της ορθολογικής επιλογής οφείλει να γνωρίζει βασικά στοιχεία του εαυτού του, όπως το φύλο του ή την κοινωνική του θέση. Αυτά τα στοιχεία δηλαδή που κρύβονται πίσω από το πέπλο της άγνοιας. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, σύμφωνα με την ερμηνεία της Οκίν, ο Ρωλς να καταφεύγει στην έννοια της ενσυναίσθησης για να μπορέσει να θεμελιώσει τις αρχές της δικαιοσύνης σε ένα πλαίσιο αμοιβαίας επιλογής. Μόνο έτσι θα υπάρχει ομοφωνία και σταθερότητα στην κοινωνία, όταν όλα τα μέρη στην αρχική θέση σκέφτονται σαν ένας άνθρωπος, ή όταν στην αρχική θέση βρίσκεται μόνο ένας άνθρωπος. Επιπλέον, αυτή η άγνοια των ατόμων ακόμη και ως προς το φύλο που αυτά έχουν οδηγεί σε μια ριζική αμφισβήτηση της δομής των δυο φύλων, η οποία κατά την Οκίν είναι απαράδεκτη.

Ο Καντ πρώτος εξαίρεσε τις γυναίκες από τον ρόλο της ηθικής διαμόρφωσης των παιδιών, ίσως επηρεασμένος από την θέση της γυναίκας στην εποχή του, η οποία ήταν ιδιοκτησία του ανδρός της. Ωστόσο, αυτό το είδος αγάπης, της μάνας προς το παιδί είναι πρωταρχικής σημασίας για την Οκίν, καθώς είναι η πρώτη εμπειρία αγάπης που έχει κάποιος. Αναλόγως την σχέση γονέα - παιδιού, η αγάπη αυτή μπορεί να αποβεί και καταστροφική, όταν ο γονέας θεωρεί πχ ιδιοκτησία το παιδί του. Ο Καντ, όμως, υποτιμά την γυναίκα και θεωρεί πως και οι αρμοδιότητες που τις ανατίθενται είναι πολύ κατώτερες από αυτές του άντρα. Αυτή, λοιπόν, την εξαιρετικά σημαντική ανθρώπινη αγάπη παραμελεί στην θεωρία του ο Καντ, αποκλείοντας από την σφαίρα των ηθικών θεμάτων τη γυναίκα. Αυτό για την Οκίν αποτελεί σημαντική απώλεια και στρέβλωση της ηθικής φιλοσοφίας εν γένει.

Ο Ρωλς, λοιπόν, δεν απαιτεί ρητά τις ιδιότητες της ενσυναίσθησης και της

καλοσύνης στην θεωρία της δικαιοσύνης, αλλά συνδυάζει την αμοιβαία αδιαφορία με το πέπλο της άγνοιας προκειμένου να αιτιολογήσει πως οι άνθρωποι ενδιαφέρονται για το συμφέρον του άλλου χωρίς να θέλουν να το εμποδίσουν, γιατί δεν γνωρίζουν ούτε οι ίδιοι ποιο ακριβώς είναι αυτό το συμφέρον βρισκόμενοι υπό το πέπλο. Επιπλέον, ο Ρωλς σφάλλει, κατά την Okin, όταν παραβλέπει τις έμφυλες οικογένειες στην αρχική θέση και κάνει λόγο για απλές οικογένειες. Εξίσου μικρή είναι και η αναφορά του Ρωλς στην οικογένεια που αποτελεί το πρώτο σχολείο της ηθικής ανάπτυξης για την Okin. Συνδυάζοντας τις παραπάνω πληροφορίες βλέπουμε πως ορθά η Okin διακρίνει στον Ρωλς το στοιχείο της συμπάθειας μεταξύ των μερών στην πρωταρχική θέση, το οποίο κατευθύνει την επιλογή των αρχών της δικαιοσύνης, απορρίπτοντας την ύπαρξη της ορθολογικής επιλογής στην θεωρία του. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι «η θεμελιώδης σημασία της αγάπης κατά την ανατροφή των παιδιών είναι πρόδηλη. Ο Ρωλς παραδέχεται με ειλικρίνεια ότι το σύνολο της ηθικής ανάπτυξης στηρίζεται πάνω στις εκδηλώσεις αγάπης που δέχονται τα μικρά παιδιά από τους γονείς από πολύ νωρίς και στον ηθικό χαρακτήρα του περιβάλλοντος εντός του οποίου αυτή πραγματοποιείται» (Okin 1989, 237).

Η φιλόσοφος τονίζει δε ιδιαίτερα τη δραστηριότητα των γυναικών στο στάδιο αυτό, που επωμίζονται το μεγαλύτερο βάρος της ανατροφής, γεγονός που παρέλειψε, όπως είδαμε, να τονίσει ο Ρωλς. Ο ίδιος, όπως ανέφερα, δεν εξηγεί τη βασική δομή της οικογένειας που υποθετικά γνωρίζουν τα άτομα στην πρωταρχική θέση με αποτέλεσμα, «αν οι έμφυλες οικογένειες λειτουργούν στο πλαίσιο των φεουδαρχικών κοινωνιών, όπου οι ρόλοι, οι πόροι και οι ευθύνες διανέμονται, όχι σύμφωνα με τις δυο αρχές της δικαιοσύνης, αλλά σύμφωνα με τις έμφυτες διαφορές που έχουν τεράστια κοινωνική σημασία, τότε ολόκληρη η δομή της ηθικής ανάπτυξης του Ρωλς φαίνεται να είναι χτισμένη σε αβέβαιο έδαφος» (Okin 1989, 237). Εκτός εάν οι σχέσεις των γονέων με τα παιδιά δεν διαποτίζονται από την αδικία, αλλά βασίζονται στην ισότητα και όχι στην εξάρτηση ή την κυριαρχία. Η Okin επισημαίνει, άρα, ότι η δικαιοσύνη στο πλαίσιο της οικογένειας καταπατάται και αυτή η έλλειψη δικαιοσύνης συγκρούεται με τη θεωρία της ηθικής ανάπτυξης του Ρωλς που ορίζει ότι οι

οικογένειες είναι απλές.

2) Η ΗΘΙΚΗ ΤΟΥ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΖΕΣΘΑΙ. Πρόκειται για την ηθική των ατόμων στο πλαίσιο των διαφόρων κοινωνικών ενώσεων μέσα στην κοινότητα. Εδώ τα προστάγματα των γονέων αντικαθίστανται από τα ηθικά πρότυπα της κοινωνίας που «περιέχουν τους σύμφωνους με την κοινή λογική κανόνες της ηθικής με τις τροποποιήσεις που απαιτούνται για να προσαρμόζονται στην ειδική θέση του ατόμου» (Ρωλς 2001, 533). Στο στάδιο αυτό ο Ρωλς επισημαίνει ότι το παιδί έχοντας καλλιεργήσει τις διανοητικές του ικανότητες μαθαίνει να λειτουργεί στο πλαίσιο της ομάδας και να αντιλαμβάνεται τα πράγματα από διάφορες οπτικές γωνίες. Επιπλέον, στο στάδιο αυτό τα άτομα έχοντας κατανοήσει πώς λειτουργούν οι συνάνθρωποί τους, σχηματίζουν δεσμούς φιλίας και συνεργασίας μεταξύ τους.¹⁴⁰ Έτσι, επέρχεται η επιθυμητή ισορροπία κατά τον Ρωλς, που στηρίζεται στις αμοιβαίες υποχρεώσεις που εκτελούν τα άτομα μεταξύ τους.¹⁴¹ Τα άτομα, δηλαδή, αναπτύσσουν συναισθήματα φιλίας με την προϋπόθεση ότι αυτά είναι αμοιβαία και νιώθουν ενοχή αν αποτύχουν να εκτελέσουν τις υποχρεώσεις τους προς τους εταίρους τους.

3) Η ΗΘΙΚΗ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ. Πρόκειται για την αποδοχή των θεμελιωδών αρχών της δικαιοσύνης από το άτομο και την έλλογη επιθυμία του να είναι δίκαιο πρόσωπο. Η λειτουργία αυτών των αρχών μπορεί να επιτευχθεί όταν έχουν εδραιωθεί στο άτομο θετικά συναισθήματα, όπως

¹⁴⁰ «Κάθε πρόσωπο αναπτύσσει αισθήματα συντροφικότητας και φιλίας με τους εταίρους του και επιθυμεί να εκπληρώνει τις υποχρεώσεις που πηγάζουν από τον ρόλο του εφόσον και οι εταίροι του ανταποκρίνονται στα καθήκοντά τους και επιθυμούν την πραγμάτωση των στόχων των ενώσεων. Με αυτόν τον τρόπο η συμπεριφορά των εταίρων κάνει φανερή την πρόθεσή τους να πράξουν για το καλό της ένωσης και συνεπώς για το δικό μας καλό και ταυτόχρονα εκφράζει ιδεώδη και πρότυπα άξια θαυμασμού που μας ελκύουν και δημιουργούν την επιθυμία να τα μιμηθούμε» (Μιχαλάκης 2013, 74)

¹⁴¹ Η Okin υποστηρίζει ότι ο ρόλος της οικογένειας είναι σημαντικός και σε αυτό το στάδιο, καθώς αποτελεί μια ένωση μικρού μεγέθους. Είναι το πρώτο από τα πολλά σωματεία που εντείνει τα επίπεδα κατανόησης που έχουμε για την θέση του άλλου, μέσω μιας αλληλουχίας ρόλων. Χωρίς αυτή την εμπειρία μάς είναι αδύνατο να καταφέρουμε να δούμε μέσα από την οπτική των άλλων τα πράγματα και να ρυθμίσουμε ανάλογα την συμπεριφορά μας (Okin 1989, 236).

η αγάπη και η εμπιστοσύνη. «Έτσι, οδηγούμαστε στην επιλογή των αρχών της δικαιοσύνης με βάση έναν τρίτο ψυχολογικό νόμο. Ο νόμος αυτός ορίζει ότι από τη στιγμή που διαμορφωθούν αγάπη και εμπιστοσύνη, φιλικά συναισθήματα και αμοιβαία καλή πίστη, σύμφωνα με τους δυο προηγούμενους ψυχολογικούς νόμους, η αναγνώριση του ότι εμείς (και αυτοί για τους οποίους νοιαζόμαστε) θα βγούμε ωφελημένοι από την εδραίωση διαρκών και δίκαιων θεσμών, τείνει να γεννήσει μέσα μας το αντίστοιχο αίσθημα δικαιοσύνης» (Ρωλς 2001, 540). Οι άνθρωποι θα επιθυμούν να είναι δίκαιοι στις συνεργασίες τους με τους άλλους προάγοντας το αγαθό τους και βγαίνοντας ωφελημένοι από την διαδικασία αυτή. Έτσι, 1) δεχόμαστε τους δίκαιους θεσμούς, 2) τα άτομα συμμετέχουν στη θεσμοθέτηση δίκαιων ρυθμίσεων και αναμόρφωση των ήδη υπαρχουσών, 3) νιώθουν ενοχή όταν αδικούν, 4) ενισχύεται η κοινή οπτική των πολιτών που θα υπερκεράσει αντικρουόμενες αξιώσεις, και 5) όλοι οι πολίτες θα ανταποκρίνονται στις υποχρεώσεις τους ως μέλη μιας εύτακτης κοινωνίας.¹⁴²

Ο Ρωλς επισημαίνει ότι τα συναισθήματά μας περί δικαίου ενεργοποιούνται μέσω της αντίληψής μας για τη δικαιοσύνη ως ακριβοδικία: έλλογα άτομα αποδέχονται ηθικές αρχές που προάγουν τα συμφέροντά τους, και όπως είδαμε η πρακτική εφαρμογή τους αποτελεί εκδήλωση της ισότιμης και έλλογης φύσης των ατόμων. Επιπλέον, ο φιλόσοφος συνδέει το αίσθημα της δικαιοσύνης με την ανθρωπιστική αγάπη, την οποία θεωρεί συνέχεια αυτού.

Αυτή η τελευταία παραδοχή για το αίσθημα της δικαιοσύνης επιβεβαιώνει την ερμηνεία της Okin για την ύπαρξη του ανθρωπιστικού στοιχείου στην θεωρία του Ρωλς, το οποίο καθορίζει τις αρχές της δικαιοσύνης σε αντίθεση με την ορθολογικότητα που κληρονόμησε από τον Καντ. Ο Ρωλς κάνει λόγο για ίσο ενδιαφέρον προς τους άλλους και τον εαυτό μου, τόσο σε επίπεδο αρχών όσο και σε επίπεδο ευκαιριών (αρχή της διαφοράς) πίσω από το πέπλο της άγνοιας. Δημιουργείται έτσι η αίσθηση ότι τα άτομα έχουν αμοιβαία ανιδιοτέλεια. Όμως, όπως παρατηρεί η Okin, ο συνδυασμός της αμοιβαίας

¹⁴² Μιχαλάκης 2013, 75.

αδιαφορίας και του πέπλου της άγνοιας επιτυγχάνει τον ίδιο σκοπό με την καλοσύνη.¹⁴³ Κάνω, δηλαδή, το καλό με σκοπό να πάρω το ίδιο από τους άλλους. Όμως, η άγνοια της θέσης μου στην κοινωνία και των ατομικών μου χαρακτηριστικών μπορεί να με κάνει να λειτουργώ έτσι από εγωισμό και όχι από ανιδιοτέλεια. Αυτό απομακρύνει τον Ρωλς από την θεωρία της ορθολογικής επιλογής που απαιτεί γνώση όλων των επιμέρους χαρακτηριστικών και πρόβλεψη όλων των πιθανοτήτων που θα με οδηγήσουν στην ορθότερη επιλογή των αρχών της δικαιοσύνης. Επομένως, για την Okin, ο Ρωλς σε αντίθεση με τον Καντ αποδίδει σημαντικό ρόλο έστω και άρρητα στην έννοια της αδελφότητας, της αμοιβαιότητας και της ενσυναίσθησης κατά την επιλογή των αρχών και δεν αποδίδει στην δικαιοσύνη τον καντιανό ορθολογιστικό χαρακτήρα.

Επιστρέφοντας πάλι στα τρία στάδια, προκύπτει ότι βασικό στοιχείο των τριών νόμων αποτελεί το δίκαιο θεσμικό πλαίσιο στο οποίο αναφέρονται και όσον αφορά τους δύο τελευταίους νόμους το πλαίσιο αυτό είναι δημόσια γνωστό. Έτσι, ο Ρωλς καταλήγει ότι «το αίσθημα δικαιοσύνης είναι μια σταθερή προδιάθεση του προσώπου να αναγνωρίζει την ηθική σκοπιά και να επιθυμεί να ενεργεί ορμώμενο από αυτήν» (Ρωλς 2001, 559). Τη στιγμή που τα άτομα της κοινωνίας κατανοήσουν ότι οι θεσμοί της εξυπηρετούν το δικό τους καλό, αποδέχονται την εγκυρότητα των αρχών της δικαιοσύνης που έχουν εξαρχής συμφωνήσει και πράττουν έχοντας ως επιθυμία τη διατήρηση της ευτεταγμένης κοινωνίας εκδηλώνοντας το αίσθημα δικαίου.

Με την ολοκλήρωση, λοιπόν, του τρίτου σταδίου ηθικής ανάπτυξης τα άτομα έχουν διαμορφώσει όλες εκείνες τις ηθικές αρετές που είδαμε παραπάνω ότι διαχωρίζονται από τα φυσικά χαρίσματα. Τα άτομα θεωρούνται ηθικά, αφού έχουν όλες εκείνες τις ιδιότητες που κρίνεται ορθολογικό να επιθυμούν να έχουν τόσο οι ίδιοι όσο και οι συμπολίτες τους στο πλαίσιο της εύτακτης κοινωνίας. Απαραίτητη προϋπόθεση των ηθικών αυτών χαρακτηριστικών είναι η ύπαρξη του αισθήματος δικαιοσύνης που πρέπει να έχουν οι άνθρωποι. Με αυτό μπορούν να συνεργάζονται μεταξύ τους για την επίτευξη του αγαθού τους, που δεν είναι άλλο από την αξία της δικαιοσύνης που επιτυγχάνεται μέσω της

¹⁴³ Okin 1989, 243.

τήρησης των δύο αρχών της δικαιοσύνης και της αποδοχής της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας.

Όσον αφορά τον ορθολογικό χαρακτήρα της θεωρίας του Ρωλς η Okin ερμηνεύει ως αντιφατικά τα συναισθήματα δικαιοσύνης που καλλιεργούν και αναπτύσσουν τα άτομα μέσω των τριών ηθικών σταδίων με την ορθολογικότητα που στηρίζει τη θεωρία δικαιοσύνης του Ρωλς: «στη θεωρία του ο Ρωλς συσχετίζει την ορθολογικότητα και την αμοιβαία αδιαφορία των μερών με την θεωρία της ορθολογικής επιλογής. [...] Στην ορθολογική επιλογή τα άτομα θεωρούνται ότι είναι σε θέση να επιλέξουν ανοιχτά από τις εναλλακτικές λύσεις με στόχο ο καθένας να φθάσει το υψηλότερο δυνατό σημείο στην κλίμακα των προτιμήσεών του» (Okin 1989, 241). Η αντιφατικότητα έγκειται στο γεγονός ότι τα άτομα στην αρχική θέση οφείλουν να διαθέτουν κατά την φιλόσοφο το στοιχείο της ενσυναίσθησης ώστε να μπορέσουν να επιλέξουν ανιδιοτελώς τις αρχές της δικαιοσύνης. Χωρίς αυτήν μοιάζει απίθανο να μπορέσει η κοινωνία του Ρωλς να θεμελιώσει τις ηθικές αρχές που θα την οδηγήσουν στην ευταξία.

Ο Ρωλς θεωρεί ότι τα άτομα πράττουν στην πρωταρχική θέση από αγαθοβουλία βρισκόμενα υπό το πέπλο της άγνοιας που συνεπάγεται την αμοιβαία ορθολογική ανιδιοτέλεια. Το γεγονός της παντελούς έλλειψης γνώσης σχετικά με τη φύση της κοινωνίας και της θέσης τους μέσα σε αυτήν δημιουργεί αβέβαια αποτελέσματα σχετικά με την επιλογή των αρχών από τα μέρη και κάνει επιτακτική την ανάγκη της αμοιβαίας ανιδιοτέλειας μεταξύ των ατόμων. Η Okin ερμηνεύει το πέπλο της άγνοιας και την αμοιβαία αδιαφορία των ατόμων ως κίνητρο φιλανθρωπίας προς τους άλλους. «Στην πραγματικότητα, το πέπλο της άγνοιας είναι μια τέτοια διάταξη που μετατρέπει το προσωπικό συμφέρον σε καλοσύνη και σε ίσο ενδιαφέρον για τους άλλους» (Okin 1989, 244). Οπότε, η αρχική θέση απαιτεί ότι τα άτομα θα έχουν καλά αναπτυγμένες τις ικανότητες της ενσυναίσθησης, της φροντίδας για τους άλλους μέσα από μια διαδικασία ηθικής διαμόρφωσης (των τριών σταδίων). Άρα, ο Ρωλς για την Okin, απομακρύνεται από τον καντιανό ορθολογικό χαρακτήρα και περιέχει στη θεωρία του το παράδοξο της απουσίας εφαρμογής των αρχών της δικαιοσύνης

στο πλαίσιο της έμφυλης οικογένειας, που αποτελεί τον πυρήνα της ηθικής διαμόρφωσης και είναι ζωτικής σημασίας για την διατήρηση της δικαιοσύνης

Τέλος, σημαντικό παράγοντα κατά την ορθολογική επιλογή της πρωταρχικής θέσης αποτελεί για την Okin και η ύπαρξη της φαντασίας, καθώς η απουσία γνώσης εμποδίζει την αποτελεσματικότητα των αποφάσεων. Πρέπει να αναπτύξουμε σημαντικές δυνατότητες ενσυναίσθησης για την επικοινωνία μας με τους άλλους, ώστε να μπορέσουμε να διατηρήσουμε μέσα μας το αίσθημα της δικαιοσύνης. Ωστόσο, ακόμα και αυτή η ικανότητα δεν αρκεί για να σταθεροποιηθεί η δικαιοσύνη. Χρειάζεται για την Okin και η καλοσύνη, η φροντίδα για τον άλλον, όπως κάνουμε για εμάς τους ίδιους. Στην ηθική της δικαιοσύνης, άρα, χρειάζεται μια ηθική της φροντίδας για τη διαμόρφωση των αρχών της δικαιοσύνης: «για τους πραγματικούς ανθρώπους, οι οποίοι ξέρουν ποιοι είναι, το να σκέφτονται σαν να είναι στην πρωταρχική θέση απαιτεί να έχουν καλά αναπτυγμένες ικανότητες για ενσυναίσθηση, φροντίδα και ενδιαφέρον για τους άλλους και σίγουρα να μην έχουν ιδιοτέλεια και εργαλειακό ορθολογισμό» (Okin 1989, 248). Οι Boudon και Betton θεωρούν ότι, σύμφωνα με το πέπλο της άγνοιας, τα άτομα που κάνουν ορθολογική επιλογή δεν έπρεπε να έχουν την παραμικρή ηθική διαίσθηση.¹⁴⁴ Τα συναισθήματα αυτά, επομένως, απομακρύνουν την θεωρία του Ρωλς από τον αυστηρά ορθολογιστικό χαρακτήρα του Καντ και την εντάσσουν σε μια θεωρία των ανθρωπιστικών συναισθημάτων που καλλιεργούνται σε μια καλά οργανωμένη κοινωνία.

1.11 Η ΣΥΝΔΕΣΗ ΤΟΥ ΟΡΘΟΛΟΓΙΣΜΟΥ ΜΕ ΤΟΝ ΣΕΝΤΙΜΕΝΤΑΛΙΣΜΟ ΣΤΗΝ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

Παρουσιάζει ενδιαφέρον να εντοπίσουμε αυτόν τον ανθρωπιστικό χαρακτήρα στην εύτακτη κοινωνία που οραματίζεται ο Ρωλς, καθώς και τις φιλοσοφικές καταβολές που τον επηρέασαν, κάνοντας μια ιστορική αναδρομή. Η έννοια των ηθικών συναισθημάτων (moral sentiments) στην Αγγλοαμερικανική φιλοσοφία σήμαινε αρχικά την συγκίνηση (emotion), το πάθος (passion) ή τις συναισθηματικές καταστάσεις (affective states) και διαθέσεις (dispositions) που

¹⁴⁴ Boudon & Betton 1999, 387.

διαδραματίζουν αναγκαίο ρόλο καθώς επεξηγούν την ηθική κρίση, την εμπειρία και το ηθικό κίνητρο.¹⁴⁵ Το αρχαιοελληνικό πάθος (pathos) συνδέθηκε στην πλατωνική (Πολιτεία) και αριστοτελική (Περί Ψυχής) φιλοσοφία με την αίσθηση (feeling), την όρεξη και την επιθυμία. Ακολούθησαν οι έννοιες της αγάπης, του συναισθήματος (sentiment) και τον 17^ο-18^ο αι. εισήχθη η έννοια της συγκίνησης (emotion). Οι φιλόσοφοι στην αρχαιότητα (Πλάτων, Αριστοτέλης, Αυγουστίνος), αλλά και στον μετέπειτα Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό (Χομπς, Σπινόζα, Χιουμ, Σμιθ, Ρουσσώ, Καντ, Νίτσε, Σέλερ, Χούσσερλ) προσπάθησαν να εξηγήσουν την έννοια της ηθικής (morality) μέσω των ηθικών συναισθημάτων (moral sentiments). Ισχυρίστηκαν, έτσι, ότι η ηθική κρίση εξαρτάται ή περιλαμβάνει συναισθήματα (sentiment/emotion), τουλάχιστον σε κάποιες περιπτώσεις, και ότι αυτά αποτελούν όρο της ηθικής εμπειρίας.¹⁴⁶

Στην ηθική φιλοσοφία του συναισθήματος, η ηθική αίσθηση (*moral sense*) έχει τις ρίζες της στην έννοια του *common sense*. Το κοινό αίσθημα (*common sense*) έχει εννοηθεί με δύο διαφορετικούς τρόπους: α) με βάση την αριστοτελική ιδέα για μια ενδοϋποκειμενική ικανότητα που είναι κοινό υπόβαθρο για τις πέντε αισθήσεις σε ένα άτομο, και β) με βάση την κικερώνεια ιδέα για κάτι διυποκειμενικό, για μια ικανότητα που είναι κοινή (που απαντά με τον ίδιο τρόπο και με την ίδια λειτουργία) στα διαφορετικά άτομα. Την ιδέα αυτή συναντούμε και στον Καντ. Ο Otabe υποστηρίζει πως η μια ιδέα ενυπάρχει στην άλλη: η Αισθητική του Καντ συνδέεται με την αριστοτελική έννοια του κοινού αισθήματος.¹⁴⁷ Συγκεκριμένα, στον Αριστοτέλη το κοινό αίσθημα δεν λειτουργεί χωριστά από τις πέντε αισθήσεις. Έτσι, το ότι οι αισθήσεις αντιλαμβάνονται κάτι ως ένα και όχι ξεχωριστά οφείλεται σε αυτή την κοινή αίσθηση ή κοινό νοῦ. Αυτή βρίσκεται σε λειτουργία και εποπτεύει όλα τα αισθητηριακά όργανα. Το ενδοϋποκειμενικό στοιχείο του Αριστοτέλη οδηγεί στην συναντίληψη της ύπαρξης των άλλων ανθρώπων, στοιχείο που παραπέμπει στην διυποκειμενικότητα. Αντίστοιχα, στον Καντ η αισθητική συνείδηση, σύμφωνα με τον Otabe, είναι ισοδύναμη με την αριστοτελική ιδέα της αντίληψης υψηλής τάξης. Αυτό σημαίνει πως δημιουργείται ένα

¹⁴⁵ Debes 2013, 1 (https://www.academia.edu/4571734/Moral_Sentiments).

¹⁴⁶ Debes 2013, 1-2 (https://www.academia.edu/4571734/Moral_Sentiments).

¹⁴⁷ Otabe 2009, 493.

ενδοϋποκειμενικό ελεύθερο παιχνίδι νοητικών δυνάμεων μέσω του οποίου μεταδίδεται στους άλλους ανθρώπους το αίσθημα του υποκειμένου.¹⁴⁸

Περνώντας από το *common sense* στο *moral sense*, η ηθική φιλοσοφία των συναισθημάτων την περίοδο του Διαφωτισμού (17^{ος}-18^{ος} αι.) επιστρέφει στην αρχαιοελληνική σκέψη για να θεμελιωθεί. Για τον Πλάτωνα (Πολιτεία) τα συναισθήματα είναι απαραίτητα να πειθαρχούν στις επιταγές του λόγου για να επιτευχθεί η ηθική αρετή που θα καταστήσει τον άνθρωπο ευδαίμονα. Ο Αριστοτέλης (Ηθικά Νικομάχεια) συσχετίζει το ηθικό συναίσθημα με τον τρόπο που αισθανόμαστε και όχι με το τι αισθανόμαστε. Έτσι, η αρετή συνδέεται με το σωστό συναίσθημα, τη σωστή στιγμή, στο σωστό βαθμό, για τους σωστούς λόγους. Ο Σπινόζα (Ηθική) διακρίνει τα παθητικά από τα ενεργητικά συναισθήματα. Τα ηθικά συναισθήματα εδώ ταυτίζονται με τα ενεργητικά (active) συναισθήματα, όπως είναι η χαρά και η αγάπη που απορρέουν από την σαφήνεια της σκέψης (και όχι από την σύγχυση), και είναι απαραίτητα για την τέλεια κατάσταση του νου. Στον Χιουμ (Πραγματεία στην ανθρώπινη φύση) η ηθική κρίση είναι ένα είδος συναισθήματος και στον Καντ (Κριτική του Πρακτικού Λόγου) αναφέρεται μια θετική ηθική αίσθηση (feeling) που βιώνουμε όταν καθορίζουμε την θέλησή μας στην αρχή του καθαρού πρακτικού λόγου μέσω της αναγνώρισης της κατηγορικής προσταγής.¹⁴⁹

Παρότι σε όλες τις θεωρίες υπάρχει η γενική ιδέα των ηθικών συναισθημάτων, η έννοια του σεντιμενταλισμού (sentimentalism) εισάγεται στην ηθική φιλοσοφία από τον Χιουμ. Ο σεντιμενταλισμός εξηγεί την ηθική κρίση από την άποψη του συναισθήματος: όλες οι ηθικά σημαίνουσες εμπειρίες μας αξιολογούνται με βάση τα συναισθήματα. Αυτά αποτελούν τα κίνητρα της ηθικής δράσης π.χ., κρίνουμε μια πράξη σύμφωνα με το συναίσθημα που κάνει τον πράττοντα να ενεργεί. Άρα, τα συναισθήματα είναι το αντικείμενο της ηθικής κρίσης.¹⁵⁰ Οι D' Arms και Jacobson (2000) έθεσαν το ζήτημα της διάκρισης του ηθικού (moral) ως αυτό που:

α) οι αντιληπτικές θεωρίες των συναισθημάτων αναγνωρίζουν ως

¹⁴⁸ Otabe 2009, 493-501.

¹⁴⁹ Debes 2013, 2-3 (https://www.academia.edu/4571734/Moral_Sentiments).

¹⁵⁰ Debes 2013, 3-4 (https://www.academia.edu/4571734/Moral_Sentiments).

περιεχόμενο του συναισθήματος¹⁵¹ ή,

β) εγκρίνει το συναίσθημα ως ηθικά κατάλληλο - επιτρεπτό.

Στην πρώτη περίπτωση τα συναισθήματα έχουν ένα «ηθικό σχήμα» (moral shape) π.χ., η δυσαρέσκεια είναι συναίσθημα με ηθικό σχήμα επειδή το υποκείμενο κατέχεται από ορισμένες ηθικές ιδιότητες όταν το εκδηλώνει (π.χ., αδικία από τον εαυτό του ή από κάποιον άλλο). Στη δεύτερη περίπτωση, όμως, θεωρείται ηθικά ακατάλληλο να εκδηλώσω δυσαρέσκεια. Όταν δεν υφίσταται αδικία θεωρείται ακατάλληλο να νιώσω δυσάρεστα όταν π.χ., δεν αδικούμαι από κάποιον. Έτσι, τα συναισθήματα που μπορεί να είναι “ηθικά” με την περιγραφική έννοια (descriptive sense) δεν είναι απαραίτητα “ηθικά” με την κανονιστική έννοια (normative sense).¹⁵²

Ωστόσο, οι απόψεις που παρουσιάζονται ως προς τα ηθικά συναισθήματα είναι οι ακόλουθες τρεις:

- 1) δεν υπάρχουν γνήσια ηθικά συναισθήματα, δηλαδή κανένα συναίσθημα που περιγράφεται με όρους ηθικού σχήματος (moral shape) δεν είναι ποτέ κατάλληλο,
- 2) υπάρχουν μερικά γνήσια ηθικά συναισθήματα: για τον Χομπς αυτά είναι η όρεξη, η επιθυμία, η αγάπη, η αποστροφή, το μίσος, η χαρά, η θλίψη (για τον Ρουσσώ το μίσος και η ζήλια, μαζί με τη ματαιοδοξία είναι κοινωνικά συναισθήματα),
- 3) όλα τα συναισθήματα είναι δυνητικά γνήσια ηθικά συναισθήματα: ακόμα κι αυτά χωρίς ηθικό σχήμα είναι ηθικά αφού δικαιολογούνται με ηθικούς όρους.

Οι D' Arms και Jacobson υιοθετούν την τρίτη θέση υποστηρίζοντας ότι το ηθικό σχήμα ενός συναισθήματος καθορίζει τους όρους καταλληλότητας του. Με αυτήν την έννοια τα συναισθήματα είναι κατάλληλα όταν τα αντικείμενα που υπάρχουν πραγματικά έχουν τις ηθικές ιδιότητες που τα συναισθηματικά σχήματα τα παρουσιάζουν να έχουν. Για παράδειγμα, είναι δικαιολογημένο να νιώθω φθόνο αν υπάρχει κάποιος που είναι αντίπαλός μου ή έχει κάτι καλό που

¹⁵¹ «Πρέπει να θεωρήσουμε ότι τα συναισθήματα είναι αποβλεπτικές στάσεις που υιοθετούμε απέναντι σε συγκεκριμένα αντικείμενα που μας έχουν παρασχεθεί από άλλες ψυχικές καταστάσεις (γνωσιακές βάσεις) [...] και σχετίζονται με τις αξίες αυτών των φορέων ως μορφικά τους αντικείμενα» (Deonna & Teroni 2012, 77-78).

¹⁵² Debes 2013, 5 (https://www.academia.edu/4571734/Moral_Sentiments).

μου λείπει ή κάτι που είναι κακό για μένα. Κατ' αυτό τον τρόπο όλα τα βασικά συναισθήματα μπορούν να είναι κατάλληλα.¹⁵³

Δεν θα επιμείνω περισσότερο στην ιστορική διερεύνηση και επεξήγηση των ηθικών συναισθημάτων, αλλά θα προσπαθήσω να δείξω την σύνδεση του Ρωλς με την θεωρία του σεντιμενταλισμού που μπορεί να ανιχνευτεί στη θεωρία της δικαιοσύνης του παράλληλα με τον ορθολογιστικό χαρακτήρα της καντιανής επιρροής του. Ο Michael Frazer μελετά την ορθολογιστική και συναισθηματική ερμηνεία στο σύστημα δικαιοσύνης του Ρωλς. Σύμφωνα με τον Frazer, οι Χιουμ και Σμιθ, σε αντίθεση με τον καντιανό ορθολογισμό, αναζήτησαν τις αρχές στα συναισθήματα και τη φαντασία, αντίθετα από τον Ρωλς που, στηριζόμενος στον Καντ, βάσισε τη θεμελίωση της θεωρίας του στις κρίσεις του λογικού με σκοπό να κατασκευαστούν αρχές δικαιοσύνης που θα είναι κοινώς αποδεκτές.¹⁵⁴ Ο Frazer υποστηρίζει ότι τελικά η ηθική ψυχολογία του Ρωλς είναι διαποτισμένη από τον σεντιμενταλισμό παρά την προσπάθειά του να απομακρυνθεί από αυτόν.

Ο Ρωλς επιδιώκει να δομήσει την κοινωνία με αρχές δικαιοσύνης. Αυτό σημαίνει πως ό, τι κρίνεται άδικο απορρίπτεται ως ηθικό πρότυπο. Ο προβληματισμός περί ηθικής τον οδηγεί σε αναθεώρηση των προτύπων μέχρι να βρεθεί το κατάλληλο ηθικό πρότυπο. Κατά τον Frazer, όμως, η διαδικασία αναθεώρησης βασίζεται στην ικανότητα της ενδοσκόπησης που έχουν όλα τα όντα και μπορούν να σκέφτονται πώς είναι τα πράγματα και πώς θα έπρεπε να γίνουν.¹⁵⁵ Τα δυο ρεύματα που ανταγωνίζονται κατά τον 18^ο αι. είναι ο ορθολογισμός με τον σεντιμενταλισμό. Στην πρώτη περίπτωση επικρατεί ορθός λόγος, ενώ στην δεύτερη όχι μόνο ο λόγος, αλλά και η αίσθηση. Κατά τον Frazer, η έννοια της αυτονομίας στον Καντ νοείται ως ατομική άσκηση λογικής στην οποία γίνονται με ορθολογικούς όρους αποδεκτές από όλους οι αρχές της δικαιοσύνης. «Ωστόσο, ο Ρωλς αν και ακολουθεί τον καντιανό ορθολογισμό βρίσκεται [στην πραγματικότητα] μεταξύ ορθολογισμού και σεντιμενταλισμού» (Frazer 2007, 759).

Η διάκριση μεταξύ σεντιμενταλιστών και ορθολογιστών είναι ξεκάθαρη:

¹⁵³ Debes 2013, 7-10 (https://www.academia.edu/4571734/Moral_Sentiments).

¹⁵⁴ Frazer 2007, 756.

¹⁵⁵ Frazer 2007, 757.

η ορθολογική θέση του διαφωτισμού είναι στη βάση της πλατωνική. Υποτάσσει τα πάθη στο λόγο χωρίς να τα εξορίζει από το ψυχικό καθεστώς. Από την άλλη, οι σεντιμενταλιστές χρησιμοποιούν την εμπειρική εξέταση του τι μας παρακινεί πραγματικά να ακολουθούμε τα ισχύοντα πρότυπα. Τέτοια κίνητρα προέρχονται από τα ηθικά συναισθήματα και τους κοινωνικούς και ψυχολογικούς παράγοντες.¹⁵⁶

Ο Frazer παρουσιάζει τη σεντιμενταλιστική ερμηνεία της Okin για την αρχική θέση του Ρωλς. Σύμφωνα με αυτήν, «ενώ η θεωρία του Ρωλς είναι υπερβολικά ορθολογική, στο κέντρο υπάρχει μια φωνή ευθύνης (responsibility), μια φροντίδα (care) κι ένα ενδιαφέρον (concern) για τους άλλους» (Frazer 2007, 767). Στη θεωρία του Ρωλς συναντάμε τις έννοιες της φροντίδας και της ενσυναίσθησης, της σκέψης των συμφερόντων και της ευημερίας των άλλων.¹⁵⁷ Οι λόγοι που με κάνουν να σκέφτομαι το καλό των άλλων δεν πρέπει να συνδέονται μόνο με τον *homo economicus* της ορθολογικής επιλογής, αλλά πρέπει να έχουν συναισθηματική (emotional) και φανταστική (imaginative) ικανότητα (capacity) για μια καλά αναπτυγμένη ενσυναίσθηση (empathy) - κάτι ανάλογο με την συμπάθεια (sympathy) των σεντιμενταλιστών του 18^{ου} αι. Για την Okin, αυτό σημαίνει πως στην αρχική θέση σκεφτόμαστε από την άποψη του καθενός, πράγμα που απαιτεί συμπάθεια και ετοιμότητα να ακούσω τις διαφορετικές γνώμες των άλλων. Για παράδειγμα, τα μέρη στην αρχική θέση θα επιλέξουν μια αρχή που θα εγγυάται μια ισχυρή ελευθερία συνείδησης για όλους. Από την άλλη, η συμπάθεια καθίσταται βασικό στοιχείο στη διαισθητική κατανόηση της αξίας του σεβασμού: όταν κατανοώ τα συμφέροντα και τους στόχους του άλλου από την σκοπιά του.¹⁵⁸

Ο Frazer επισημαίνει την επιρροή του σεντιμενταλισμού ακόμα και στην περιγραφή της ηθικής ανάπτυξης στον Ρωλς. Στο τρίτο κεφάλαιο της θεωρίας

¹⁵⁶ Frazer 2007, 761-3.

¹⁵⁷ Πράγματι, στην αρχική θέση τα μέλη αγνοούν βασικά στοιχεία της κοινωνικής τους υπόστασης με στόχο την όσο το δυνατόν ανεπηρέαστη επιλογή αρχών δικαιοσύνης που θα ισχύουν για όλα ανεξαρτήτως των κοινωνικά στρώματα. Η ενσυναίσθηση για την οποία κάνει λόγο ο Frazer είναι απαραίτητη προϋπόθεση εδώ αφού όλοι σκέφτονται από τη θέση του άλλου προσπαθώντας να επιλέξουν αρχές κοινώς αποδεκτές. Επιπλέον, η φροντίδα για τους άλλους εντοπίζεται και στα στάδια της ηθικής ανάπτυξης όπου τα άτομα επιθυμούν να εναρμονίσουν τα συναισθήματά τους με τους γύρω τους και ουσιαστικά καλλιεργούν το αίσθημα της δικαιοσύνης τους με την ανάπτυξη των συναισθηματικών δεσμών.

¹⁵⁸ Frazer 2007, 766-70.

του, ο Ρωλς δίνει έμφαση στη συμπάθεια και τα ηθικά συναισθήματα, κάτι που φυσικά τον απομακρύνει από τον Καντ και τον στρέφει προς τον Σμιθ. Θεωρεί, όπως λέει, τα ηθικά συναισθήματα ως «ένα φυσικό ανάπτυγμα της πλήρους εμπέδωσης της κοινωνικής μας φύσης». Έτσι, η φυσική συμπάθεια προς τους άλλους και το ενδιαφέρον για τα αγαθά που απολαμβάνουν αυτοί δίνει σεντιμενταλιστική βάση στα ηθικά συναισθήματα. Γι' αυτό βιώνουμε οδύνη όταν τα συναισθήματά μας δεν εναρμονίζονται με αυτά των γύρω μας σε ένα πλαίσιο σταθερών κοινωνικών σχέσεων.¹⁵⁹

Ο Frazer παρατηρεί ότι η ηθική ανάπτυξη στην κοινωνία του Ρωλς στηρίζεται στη φροντίδα που αισθανόμαστε πρώτα για τους φίλους και την οικογένεια. Έτσι, η αίσθηση της δικαιοσύνης εξελίσσεται σε όλη την κοινωνία-ανθρωπότητα με την ανάπτυξη των αντίστοιχων συναισθηματικών δεσμών. Γι' αυτό το λόγο, ο Ρωλς θεωρεί ότι σε μια τέτοια κοινωνία υπάρχουν σοβαροί λόγοι για τη διατήρηση της αίσθησης της δικαιοσύνης. Κατά ανάλογο τρόπο συνδυάζει τον ορθολογισμό με τον σεντιμενταλισμό και στην ηθική των αρχών, όταν μιλά για δέσμευση στη δικαιοσύνη από ενδιαφέρον για τους άλλους - συνεργάτες ως συνέχεια των φυσικών συναισθημάτων μας.¹⁶⁰

Επιπλέον, ο Ρωλς δεν προβαίνει σε μια κανονιστική θεμελίωση της θεωρίας της δικαιοσύνης. Αυτό θα απαιτούσε να εξηγήσει γιατί οι αρχές που επιλέγει πρέπει να είναι έγκυρες. Αντί αυτού πιθανολογεί, κατά τον Frazer, γιατί η δική του εκδοχή είναι πιο σταθερή από τις παραδοσιακές. Παρουσιάζει τη δικαιοσύνη ως προέκταση των συναισθηματικών δεσμών φιλίας, ενώ τα πρόσωπα που δεν είναι δίκαια στερούνται ένα μέρος της ανθρωπιάς τους (στην οποία ανήκουν οι δεσμοί φιλίας, κ.λ.π.). Όμως, παρατηρεί ο ίδιος, αυτός δεν είναι λόγος για να λειτουργήσει κάποιος σύμφωνα με τη δικαιοσύνη. Επομένως, δεν αποτελεί και κανονιστική θεμελίωση των αρχών της.¹⁶¹

Για να ολοκληρώσουμε την παρουσίαση της εύστοχης ιδέας του Frazer περί ύπαρξης σοβαρών σεντιμενταλιστικών στοιχείων στην προσέγγιση του Ρωλς, απομένει να δούμε πώς ενώνονται τα ορθολογικά και τα συναισθηματικά στοιχεία σε μια ενιαία θεωρία. Η αναστοχαστική ισορροπία που επικαλείται ο

¹⁵⁹ Frazer 2007, 770-1.

¹⁶⁰ Frazer 2007, 771.

¹⁶¹ Frazer 2007, 772-5.

Ρωλς δεν αποτελεί κανονιστική αιτιολόγηση της δικαιοσύνης, αλλά *περιγραφική* διατύπωση που είναι συμβατή με τον σεντιμενταλισμό. Η κανονιστική αρχή των τελικών ηθικών δεσμεύσεών μας προέρχεται από την αναστοχαστική σταθερότητά τους. Η αιτιολόγηση αφορά τη σύλληψη και το πώς ο Ρωλς οργανώνει τις αποφάσεις στην αναστοχαστική ισορροπία. Επιπλέον, ο ίδιος περιγράφει στα αρχικά στάδια τη θεωρία του περί ηθικών συναισθημάτων και συνδέει τις δίκαιες πράξεις με τις φυσικές στάσεις, όταν δικαιολογεί γιατί είναι καλό να έχουμε την αίσθηση της δικαιοσύνης. Από την άλλη, η καντιανή ερμηνεία της αρχικής θέσης αποτελεί ορθολογιστικό στοιχείο. Η αμοιβαία αδιαφορία των μερών και το πέπλο της άγνοιας είναι χαρακτηριστικά της ορθολογικής επιλογής. Επιπλέον, ο Ρωλς επικαλείται την καντιανή ερμηνεία της κανονιστικής εξουσίας της δικαιοσύνης: θέλουμε τη δικαιοσύνη ως ελεύθερα, ίσα και έλλογα όντα. Τέλος, οι αρχές είναι ενός αυτόνομου ατόμου, απελευθερωμένου από φυσικά και κοινωνικά απρόοπτα, όμως, στον Ρωλς τελικά η ορθολογική διάσταση *συνυπάρχει* με τη συναισθηματική. Η θεωρία της δικαιοσύνης ενσωματώνει σιωπηρά και τις ιδέες του σεντιμενταλισμού μαζί με αυτές του ορθολογισμού.

1.12 Η ΣΤΑΘΕΡΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ - Η ΙΣΟΤΗΤΑ

Η σταθερότητα¹⁶² του δίκαιου θεσμικού πλαισίου απασχόλησε ιδιαίτερα τον Ρωλς στην προσπάθειά του να οδηγήσει τους πολίτες στην ισορροπία και σε μια σταθερά διαχρονική και δίκαιη συνεργασία μεταξύ τους. Ο Ρωλς θεωρεί πως η εύτακτη κοινωνία *απαρτίζεται* από πολίτες που έχουν μια σταθερή αντίληψη δικαιοσύνης στην οποία εμμένουν και την οποία εφαρμόζουν μέσα από τους αντίστοιχους θεσμούς και νόμους. Το αίσθημα δικαιοσύνης διαποτίζει τη συμπεριφορά των πολιτών και τους συμμορφώνει με τις αρχές της δικαιοσύνης.

¹⁶² «Δεδομένου ότι οι δυο αρχές είναι σύμφωνες με το καλό των πολιτών, ο Ρωλς υποστηρίζει ότι είναι λογικό να υποθέσουμε ότι οι πολίτες θα αναπτύξουν την επιθυμία να ενεργούν σύμφωνα με αυτές. Πρόκειται για μια σημαντική θέση στην κατανόηση από τον Ρωλς της ηθικής ψυχολογίας, ότι οι άνθρωποι θα συνδέονται με άτομα και θεσμούς που βλέπουν ότι τους ωφελούν και είναι κοντά τους. Οι δυο αυτές αρχές δημιουργούν έναν κοινωνικό κόσμο όπου ο καθένας μπορεί να επιδιώκει την επίτευξη των στόχων του στη βάση του αμοιβαίου σεβασμού προς τους άλλους. Δεδομένου ότι θεωρούνται ως κάτι καλό, οι αρχές θα κερδίσουν τη βούληση και τη σταθερή αφοσίωση των πολιτών» (Βέναρ 2010, 6).

Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να αποθαρρύνονται οι άδικες συμπεριφορές μέσα στην κοινωνία και αυτή (η κοινωνία) να διατηρείται σταθερή μέσα στο χρόνο, όσο σταθερό θα είναι και το αίσθημα δικαιοσύνης των πολιτών. Ποια θα είναι, όμως, η «πηγή» αυτής της σταθερότητας;

Όταν ο Ρωλς κάνει λόγο για ισορροπία στο πλαίσιο της σταθερής και δίκαιης συνεργασίας των πολιτών εννοεί πως η κοινωνία δεν επηρεάζεται από εξωγενείς παράγοντες. Αλλά ακόμα και όταν εξωτερικοί παράγοντες επενεργούν στην κοινότητα, αυτή δύναται να ισορροπεί ενεργοποιώντας δυνάμεις στο εσωτερικό που μεριμνούν για τη σταθερότητα. Ο Ρωλς δεν ισχυρίζεται ότι η εύτακτη κοινωνία θα μείνει αναλλοίωτη στο πέρασμα των χρόνων, αλλά θα προσαρμόζεται στις ισχύουσες συνθήκες με γνώμονα πάντα τις αρχές της δικαιοσύνης. Αυτές οι τροποποιήσεις γίνονται αναγκαστικά καθώς στο εσωτερικό της εύτακτης κοινωνίας εμφανίζονται αποσταθεροποιητικοί παράγοντες, τους οποίους καλείται να “αντιμετωπίσει” το αίσθημα δικαιοσύνης και τα ηθικά συναισθήματα που καλλιεργούνται στα στάδια ανάπτυξης.

Η σταθερότητα, λοιπόν, που αναζητά ο Ρωλς αφορά τις αρχές δικαιοσύνης και τους δίκαιους θεσμούς που αυτές ορίζουν. Όμως, ο Ρωλς ακολουθώντας το κοινωνικό συμβόλαιο διαφοροποιείται από τον Hobbes που «συνέδεε το ζήτημα της σταθερότητας με εκείνο της πολιτικής υποχρέωσης» (Ρωλς 2001, 564) και απέδιδε τη σταθερότητα της κοινωνίας στην «εμπιστοσύνη στην αποτελεσματικότητα του κυρίαρχου» (Ρωλς 2001, 564). Στην χομπσιανή θεωρία η σταθερότητα της κοινωνίας δεν πηγάζει από τη συνεργασία των πολιτών με δεσμούς φιλίας και αλληλοσεβασμού αλλά, αντίθετα, από τον φόβο της τιμωρίας από τον μηχανισμό της εξουσίας. Αυτό, βεβαίως, για τον Ρωλς είναι αντιδημοκρατικό και απορρίπτεται. Άλλωστε, οι βασικές ελευθερίες που έχει προτείνει στην πρωταρχική θέση συγκρούονται με έναν τέτοιο εξαναγκασμό.

Το ζήτημα της σταθερότητας, άρα, μοιάζει να μην εξαρτάται από εξωτερικούς αλλά από εσωτερικούς παράγοντες. Αυτό προφανώς εννοεί ο Ρωλς όταν κάνει λόγο για «εγγενή σταθερότητα» (Ρωλς 2001, 566). Η επιθυμία, δηλαδή, των πολιτών να συμμορφώνονται με τις αρχές της δικαιοσύνης θα

πρέπει να καλλιεργείται στα στάδια της ηθικής ανάπτυξης που μελετήσαμε προηγουμένως και να μην επιβάλλεται εκβιαστικά από ένα ανελεύθερο σύστημα. Έτσι, τόσο η περίπτωση του λαθρεπιβάτη που στόχο έχει να αποκομίσει το μέγιστο όφελος από τον κόσμο του και από αυτόν των άλλων, όσο και η ανάγκη των ανθρώπων «να νιώθουν είτε ένα ορισμένο αίσθημα δικαιοσύνης είτε κάποιο ενδιαφέρον για εκείνους που μειονεκτούν» (Ρωλς 2001, 565) αντιμετωπίζεται κατά τον Ρωλς μέσω της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας. Σ' αυτήν ενυπάρχει μια σταθερότητα που θεμελιώνεται στο αίσθημα της δικαιοσύνης και στην οποία όλοι είμαστε δίκαιοι επειδή το θέλουμε. Σ' αυτό συνεισφέρει η ηθική ψυχολογία που θα καλλιεργήσει στους πολίτες την επιθυμία να είναι δίκαιοι και να δρουν με κριτήριο το γενικό καλό.

Ωστόσο, ακόμα και ένα δίκαιο σύστημα δεν βρίσκεται πάντα σε σταθερή ισορροπία. Σύμφωνα με τον Ρωλς, σημαντικό ρόλο στη σταθερότητα έχει η δημοσιοποίηση του αισθήματος δικαιοσύνης. Επιπλέον, η εγγενής σταθερότητα που επικαλείται ο Ρωλς «αποτελεί συνέπεια της σχέσης αμοιβαιότητας που συνδέει τους τρεις ψυχολογικούς νόμους μεταξύ τους» (Ρωλς 2001, 566). Δηλαδή, ο ένας νόμος στηρίζει τον άλλο καθώς η έμπρακτη εφαρμογή του ενός «ενθαρρύνει» και τους άλλους δύο. Έτσι, σύμφωνα με την αρχή της αμοιβαιότητας είναι λογικό να επιθυμεί κάποιος να συμπεριφέρεται με ένα αίσθημα δικαιοσύνης: νοιάζομαι για τους άλλους γιατί κι αυτοί νοιάζονται για μένα. Με τον τρόπο αυτόν ανταποδίδω το καλό που εισπράττω από την κοινωνία, πράγμα ορθολογικό κατά τον Ρωλς.

Με την αρχή της αμοιβαιότητας να συνδέει τους τρεις ψυχολογικούς νόμους, η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία κάνει τη θεωρία του Ρωλς να υπερτερεί ως προς τη σταθερότητα που δίνει στην κοινωνία σε σχέση με την αρχή της ωφελιμότητας και να γίνεται ρεαλιστική. Αν, για παράδειγμα, κάποιος έχει μεγάλη αυτοεκτίμηση λόγω των συνθηκών που έχει μεγαλώσει, σύμφωνα με τον πρώτο ψυχολογικό νόμο της θεωρίας του Ρωλς, είναι πιο πιθανό να αναπτύξει ισχυρούς δεσμούς φιλίας με τα άλλα άτομα (2^{ος} ψυχολογικός νόμος) που θα τον θαυμάζουν γι' αυτό, και κατ' επέκταση θα ισχυροποιηθεί το αίσθημα δικαιοσύνης του (3^{ος} ψυχολογικός νόμος) καθώς θα νοιάζεται για εκείνους με

τους οποίους συνδέεται και για το συμφέρον τους.

Όμως, ακολουθώντας την αρχή της ωφελιμότητας, σύμφωνα με τον πρώτο ψυχολογικό νόμο, το παιδί δεν μπορεί να αναγνωρίσει την ωφελιμιστική αγάπη των γονιών του, πράγμα που μπορεί να πλήξει ανεπανόρθωτα τον αυτοσεβασμό του. Συγκεκριμένα, στην προσπάθειά του να μιμηθεί συμπεριφορές που εξυπηρετούν το γενικότερο καλό, όπως επιτάσσει ο ωφελιμισμός, δεν μαθαίνει ποτέ να αγαπά τον εαυτό του και να αναπτύσσει συναισθηματικούς δεσμούς με τους γύρω του. Ανάλογα, ο δεύτερος ψυχολογικός νόμος τροποποιείται με αποτέλεσμα τα άτομα να επιδιώκουν φιλίες που μεγιστοποιούν το άθροισμα των ωφελημάτων τους. Όμως, δεν εξηγείται γιατί οι ευνοημένοι θα πρέπει να νιώσουν φιλικά αισθήματα προς τους λιγότερο ευνοημένους, ούτε είναι ξεκάθαρο πως αυτά τα άτομα μπορούν εύκολα να αναγνωριστούν. Με το σκεπτικό αυτό δεν υπάρχει ενιαία στάση απέναντι στο τι είναι δίκαιο, αφού αυτό διαφοροποιείται αναλόγως τα άτομα, άρα διαταράσσεται η πολυπόθητη σταθερότητα. Επιπλέον, στην περίπτωση του 3^{ου} ψυχολογικού νόμου φαίνεται παράλογο από τη σκοπιά της αρχής της ωφελιμότητας οι λιγότερο ευνοημένοι να επιθυμούν φιλικές σχέσεις με τους ευνοημένους ιδίως αν θίγονται τα συμφέροντά τους από αυτούς. Αυτό, εύλογα, κλονίζει την σταθερότητα της κοινωνίας υπό το καθεστώς της αρχής της ωφελιμότητας καθώς τα άτομα δεν είναι πρόθυμα να θυσιάσουν το προσωπικό τους όφελος έναντι του κοινωνικού.¹⁶³ Δεν εξηγείται, ωστόσο, ο λόγος που τα άτομα οφείλουν να θυσιάσουν το προσωπικό τους συμφέρον για το μεγαλύτερο κοινό “καλό” που θα προκύψει. Η αρχή του ωφελιμισμού επιβάλλει αναντίρρητα την υπεροχή του γενικού καλού έναντι του ατομικού χωρίς να δίνει ισχυρούς λόγους για την εφαρμογή του, σε αντίθεση με την αρχή της αμοιβαιότητας, όπου νοιάζομαι για την κοινωνία γιατί νοιάζεται κι αυτή για μένα, άρα συμπεριφέρομαι δίκαια γιατί έχω ισχυρούς λόγους να πιστεύω ότι θα μου φερθούν ανάλογα.

Η σύγκριση μεταξύ της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας και της αρχής της ωφελιμότητας γίνεται από τον Ρωλς αναπόφευκτα καθώς επίκειται στην

¹⁶³ Ρωλς 2001, 569.

πρωταρχική θέση η απόφαση για την επιλογή της σταθερότερης αντίληψης της δικαιοσύνης. Στόχος του Ρωλς είναι να φανεί πως η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία είναι “επαρκώς σταθερή” (Ρωλς 2001, 573) και εφικτή και όχι να αποδειχθεί πως είναι η σταθερότερη αντίληψη της δικαιοσύνης. Θεωρεί απλά πως ανταποκρίνεται καλύτερα στις εξελικτικές τάσεις της κοινωνίας σε σχέση με την αρχή της ωφελιμότητας. Συγκεκριμένα, ο Ρωλς αναφέρει ότι το καλό που ανεπιφύλακτα δεχόμαστε από τους άλλους είναι ισχυρότερο στη θεωρία του συμβολαίου, σε αντίθεση με την αρχή της ωφελιμότητας που έχει απώτερο σκοπό την αθροιστική αύξηση των συμφερόντων. Η αρχή της αμοιβαιότητας σε συνδυασμό με την ισότητα και την ελευθερία, που πηγάζουν από τις αρχές δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας, δεν επιτρέπουν μια τέτοια αθροιστική αντίληψη να είναι ευκρινέστερη και πιο σταθερή.

Επομένως, ο Ρωλς θεωρεί πως η σταθερότερη αντίληψη δικαιοσύνης είναι αυτή της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας, στη βάση της οποίας βρίσκεται ένα ισχυρό αίσθημα δικαιοσύνης. Η αντίληψη της δικαιοσύνης είναι πιο ευκρινής και θεμελιώνεται στη φροντίδα που επιδιώκουν οι άλλοι για το καλό μας, στοιχείο που ενισχύει την αυτοεκτίμησή μας. Αντίθετα, υιοθετώντας την αρχή της ωφελιμότητας η αυτοεκτίμησή μας υποτιμάται για την επίτευξη ενός ανώτερου αγαθού, στοιχείο που εύλογα ίσως ενθαρρύνει ακόμα και το μίσος προς εαυτό μας. Επιπλέον, ο Ρωλς τονίζει ότι το αίσθημα δικαιοσύνης δεν είναι το ίδιο έντονο για όλους καθώς έχουν προτεραιότητα τα αγαπημένα μας πρόσωπα. Ωστόσο, το στοιχείο αυτό δεν είναι αποσταθεροποιητικό, αφού η αρχή της αμοιβαιότητας οδηγεί τον καθένα να επιθυμεί να είναι δίκαιος.

Τη σταθερότητα του συμβολαίου έναντι της ωφελμιστικής θεωρίας υποστηρίζει και ο Mill. Ο Ρωλς αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «σύμφωνα με τον Mill, όσο προοδεύει ο πολιτισμός τα πρόσωπα τελικά αναγνωρίζουν όλο και περισσότερο ότι, χωρίς αμφιβολία, δεν μπορεί να νοηθεί κοινωνικός δεσμός μεταξύ ανθρώπινων όντων παρά στη βάση της αρχής πως πρέπει να λαμβάνονται υπ’ όψιν τα συμφέροντα όλων. Η βελτίωση των πολιτικών θεσμών έχει ως συνέπεια να εξαφανίζονται οι συγκρούσεις μεταξύ συμφερόντων, τα εμπόδια, καθώς και οι ανισότητες που ενθαρρύνουν τα άτομα και τις τάξεις να

αγνοούν οι μεν τις αξιώσεις των δε. Το φυσιολογικό τέρμα της εξέλιξης αυτής είναι μια κατάσταση του ανθρώπινου πνεύματος, στην οποία κάθε πρόσωπο αισθάνεται ότι ενώνεται με τους άλλους» (Ρωλς 2001, 570). Σύμφωνα με αυτήν τη θεώρηση, το άτομο στην ολοκλήρωσή του επιδιώκει όλα αυτά που τελικά ωφελούν τους άλλους. Άρα, στο σημείο αυτό υποβόσκει η ανάγκη εναρμονισμού των αισθημάτων μου με τα αισθήματα των συμπολιτών μου. Συνεπώς, αποφεύγονται οι συγκρούσεις και ο καθένας πράττει αυτό που εναρμονίζεται με τις επιθυμίες των άλλων.

Για ποιο λόγο, όμως, ο Ρωλς υποθέτει ότι τα άτομα θα υιοθετήσουν τις αρχές της δικαιοσύνης στην πρωταρχική θέση; Η απάντηση που δίνει ο Ρωλς είναι πως οι πολίτες με τις αρχές δικαιοσύνης θα ρυθμίσουν δίκαιους θεσμούς που θα καθορίσουν και τη συμπεριφορά που θα έχουν μεταξύ τους. Η σημασία της αρχής της ισότητας έγκειται, λοιπόν, στην ίση μεταχείριση¹⁶⁴ που οφείλουν να λαμβάνουν τα ανθρώπινα όντα ακολουθώντας τις αρχές της δικαιοσύνης. Η έννοια της ισότητας βρίσκει εφαρμογή στα ακόλουθα τρία επίπεδα:¹⁶⁵

α) στη διοίκηση των θεσμών ως δημοσίων συστημάτων (εδώ η δικαιοσύνη νοείται στην ουσία της, ως κανονικότητα),

β) στη διάρθρωση των θεσμών (εδώ κατοχυρώνονται ίσα θεμελιώδη δικαιώματα για όλους),

γ) στη συμμετοχή στην δικαιοσύνη (τα όντα που συμμετέχουν στη δικαιοσύνη είναι τα ηθικά όντα που έχουν την ικανότητα να αντιλαμβάνονται το αγαθό τους, να το επιδιώκουν μέσω ενός ορθολογικού σχεδίου ζωής και να αποκτούν ένα αίσθημα δικαιοσύνης).

Για να καταστεί ηθική μια προσωπικότητα απαιτούνται όλα τα παραπάνω που όμως ενυπάρχουν στα άτομα ως δυνατότητες που ενεργοποιούνται στο κοινωνικό πλαίσιο. Ο Ρωλς δεν περιλαμβάνει τα ζώα στις

¹⁶⁴ Για την ίση δικαιοσύνη απαιτείται η ικανότητα να έχουν ηθική προσωπικότητα, να μπορούν δηλαδή να είναι ηθικά όντα. Γι' αυτό αρκεί 1) να θέλουν τα άτομα το καλό τους, και 2) να έχουν το αίσθημα δικαιοσύνης, να λειτουργούν δίκαια ακολουθώντας τις αρχές δικαιοσύνης. Άρα, απαιτείται γνώση, ώστε να μπορούν να εντοπίζουν και να κατανοούν τις αρχές, και θέληση, ώστε να εφαρμόζουν τις αρχές αυτές από κοινού, να μπορούν να προσαρμόζονται με τους ισχύοντες κανόνες (Dubber 2006, 75-113).

¹⁶⁵ Ρωλς 2001, 573-82.

ηθικές προσωπικότητες, αφού δεν μπορούν να ενεργοποιήσουν ένα αίσθημα δικαιοσύνης, όμως θεωρεί απάνθρωπο να βιαιοπραγούν εις βάρος τους. Έτσι, τα ίσα δικαιώματα εξαρτώνται από την ύπαρξη ενός αισθήματος δικαιοσύνης και η ισότητα αυτή είναι ανεξάρτητη από την κοινωνική θέση των ατόμων. Απαιτείται το *minimum* των φυσικών χαρακτηριστικών και η ικανότητα να μπορούμε να έχουμε αίσθημα δικαιοσύνης. Ωστόσο, μοιάζει δύσκολο να μην υπάρχουν άνισες ευκαιρίες μεταξύ των ατόμων, οι οποίες θα επηρεάζουν και τα μεταξύ τους δικαιώματα. Όμως, οι διαφορές αυτές μπορούν να γίνουν ευκολότερα αποδεκτές αν λάβουμε υπόψη τις αρχές της αδελφότητας και της αποκατάστασης. Ας μην ξεχνάμε και την αρχή της αμοιβαιότητας που ικανοποιεί σημαντικά το αίσθημα δικαιοσύνης που θα επιθυμούσαν να έχουν οι πολίτες ώστε να καθίστανται δίκαιοι.

1.13 Η ΕΠΙΤΕΥΞΗ ΤΟΥ ΑΓΑΘΟΥ - Η ΑΡΜΟΝΙΑ

Υπάρχει, επομένως, σύμπνοια ανάμεσα στη θεωρία της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας και της αγαθότητας ως ορθολογικότητας; Με άλλα λόγια, αυτό που θεωρείται ορθό είναι “συμβατό” με αυτό που αποδεικνύεται αγαθό για τα άτομα μιας κοινωνίας; Ο Ρωλς με βάση την ισχυρή θεωρία του αγαθού διατυπώνει 4 επιχειρήματα για την εναρμόνιση του ορθού με το αγαθό. Μάλιστα, χρησιμοποιεί την ισχυρή θεωρία γιατί ψάχνει λόγους που θα ισχύουν αντικειμενικά για όλους και θα μπορούν να γίνουν αποδεκτοί από όλους. Το πρώτο επιχείρημα που χρησιμοποιεί είναι αυτό με τον λαθρεπιβάτη: τίποτα δεν αποκλείει, δηλαδή, την πιθανότητα ένας πολίτης να λειτουργεί φαινομενικά υπακούοντας στους δίκαιους θεσμούς, όμως να επιθυμεί να ωφελήσει το δικό του συμφέρον όποτε βρίσκει ευκαιρία. Για τον Ρωλς αυτή η συμπεριφορά δεν θα βρει αποδοχή από τους πολίτες της εύτακτης κοινωνίας, καθώς μια τέτοια στάση θα απομάκρυνε τον λαθρεπιβάτη από τον κοινωνικό ιστό και θα τον περιθωριοποιούσε. Σύμφωνα με τον Ρωλς, ο φόβος αυτής της απόληξης θα εμποδίσει τη δράση του λαθρεπιβάτη.¹⁶⁶

Το δεύτερο επιχείρημα του Ρωλς αφορά τη σχέση των ηθικών και φυσικών στάσεων. Ο φιλόσοφος διατείνεται πως οι ηθικές στάσεις είναι

¹⁶⁶ Ρωλς 2001, 646-7.

αποτέλεσμα της προδιάθεσης των αντίστοιχων φυσικών στάσεων.¹⁶⁷ Για παράδειγμα, η αγάπη καλλιεργείται και είναι η βάση για το αίσθημα δικαιοσύνης που υπάρχει σε όλους τους ανθρώπους, σε άλλους περισσότερο και σε άλλους λιγότερο έντονο. Και στην περίπτωση αυτή ισχύει ότι η στάση του λαθρεπιβάτη δεν θα υιοθετηθεί από τους πολίτες απέναντι σε αυτούς που δεν έχουν δεσμούς φιλίας ή αγάπης καθώς φοβάμαι μήπως οι συνέπειες των πράξεών μου επηρεάσουν αρνητικά άτομα για τα οποία νοιάζομαι και αγαπώ.

Στη συνέχεια ο Ρωλς αναφέρεται στην κοινωνική ένωση της εύτακτης κοινωνίας, όπου ο καθένας θα επιθυμεί να είναι μέλος και να αποκτά σχέσεις φιλίας ή αγάπης με τους συμπολίτες του. Η κοινωνία της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας είναι αυτή που οι πολίτες αναγνωρίζουν ότι κύριο και κοινό μέλημά τους είναι να υπερασπίζονται τους δίκαιους θεσμούς. Οι άνθρωποι επιθυμούν να δέχονται τον έπαινο και την εκτίμηση των συνανθρώπων τους, στοιχείο που γεννά τη συνεργασία και προάγει τη συλλογική δραστηριότητα.¹⁶⁸ Για να πετύχει η συλλογική αυτή δραστηριότητα πρέπει να καλλιεργήσουμε το αίσθημα δικαιοσύνης μας και να αποδώσουμε σε αυτό ρυθμιστικό ρόλο.

Ωστόσο, είναι απίθανο ένα άτομο να πραγματώσει το εύρος των δυνατοτήτων του στο πλαίσιο της ζωής του, γι' αυτό καλείται να επιλέξει τις δραστηριότητες εκείνες που πιθανόν επιθυμεί περισσότερο. Ταυτόχρονα, όμως, ο ένας συμμετέχει στις ικανότητες των άλλων με το να επωφελείται από αυτές. Ο Ρωλς επισημαίνει ότι «στην όλη ανάπτυξη της αγαθότητας ως ορθολογικότητας οδηγηθήκαμε στο γνώριμο συμπέρασμα ότι ορθολογικά σχέδια ζωής εξασφαλίζουν την ανάπτυξη ορισμένων τουλάχιστον από τις δυνάμεις του προσώπου [...] μέσω της κοινωνικής ένωσης, που εδράζεται στις ανάγκες και τις δυνατότητες των μελών της, κάθε άτομο μπορεί να έχει το δικό του μερίδιο στο σύνολο των πραγματωμένων φυσικών χαρισμάτων των άλλων» (Ρωλς 2001, 594). Η σημασία της κοινωνικής ένωσης είναι μεγάλη καθώς τελικά όλοι ικανοποιούνται από το καλό που δέχονται από τους συνανθρώπους τους, μέσω μιας διαδικασίας συνεισφοράς που ξεπερνά τον εκάστοτε χωροχρόνο και επηρεάζει διαδοχικά όλες τις γενεές.

¹⁶⁷ Ρωλς 2001, 554.

¹⁶⁸ Ρωλς 2001, 599-600.

Ο Ρωλς παραλληλίζει τους σκοπούς της κοινωνικής ένωσης με αυτούς του παιχνιδιού: 1) αρχικός σκοπός του παιχνιδιού είναι ο σκοπός του ίδιου του παιχνιδιού (π.χ., στο ποδόσφαιρο σκοπός είναι να βάλεις τα περισσότερα γκολ), 2) τα κίνητρα – οι διαφορετικοί σκοποί που εξυπηρετούν οι παίκτες μέσω του παιχνιδιού (π.χ., ικανοποίηση), 3) οι κοινωνικοί σκοποί που υπηρετεί το παιχνίδι και δεν γίνονται άμεσα αντιληπτοί από τους παίκτες, 4) οι κοινοί σκοποί των παικτών. Ανάλογα, στην ευτεταγμένη κοινωνία, που αποτελεί μια κοινωνική ένωση από μόνη της, τα μέλη «αποβλέπουν στην επιτυχή λειτουργία των δίκαιων θεσμών, αλλά και αναγνωρίζουν τη δικαιοσύνη των θεσμών ως αγαθό καθεαυτό» (Ρωλς 2001, 599). Έτσι, όλοι οι πολίτες μέσω της συνεργασίας δραστηριοποιούνται με τον τρόπο που ταιριάζει καλύτερα στη φύση του καθενός και στηρίζουν τις αρχές και τους θεσμούς εκείνους που θα επέλεγαν στην πρωταρχική θέση.

Η κοινωνική ένωση για την οποία κάνει λόγο ο Ρωλς, δεν οδηγεί σε απώλεια του ατομικού σχεδίου ζωής ούτε στην απουσία ενός πρόσφορου καταμερισμού εργασίας. Αντίθετα, «η ιδιωτική ζωή του καθενός είναι ένα σχέδιο εντός σχεδίου, όπου το ευρύτερο σχέδιο πραγματώνεται μέσω των δημόσιων θεσμών της κοινωνίας» (Ρωλς 2001, 600). Ο σκοπός της εύτακτης κοινωνίας είναι να πραγματώνονται σε δημόσιο επίπεδο οι αρχές της δικαιοσύνης, ώστε να καταστεί αυτή η συλλογικότητα αγαθό. Αυτή η εξέλιξη αποτελεί για τον Ρωλς την *εξέχουσα μορφή ανθρώπινης ανάπτυξης*. Οι αρχές της δικαιοσύνης και οι συνακόλουθοι θεσμοί θα είναι οι αρωγοί της έκφρασης της ανθρώπινης φύσης του καθενός, ώστε να πετύχει το κάθε άτομο το ατομικό σχέδιο ζωής του. Παράλληλα, όμως, η συλλογικότητα εκδηλώνεται μέσω της κοινής επιθυμίας να προσφέρουμε στους άλλους προσβλέποντας στο καλό που θα μας αποφέρει αυτή η συνεργασία. «Σε μια τελείως δίκαιη κοινωνία, τα πρόσωπα αναζητούν αυτό που είναι καλό για τα ίδια κατά τρόπο που να ανταποκρίνεται στις ανάγκες τους και προσβλέπουν παράλληλα στη συνδρομή των συνεργατών τους για την επιτέλεση έργων τα οποία δεν θέλησαν να κάνουν ή δεν θα μπορούσαν να είχαν κάνει από μόνα τους» (Ρωλς 2001, 601).

Όταν η δικαιοσύνη συνδυαστεί με την κοινωνική ένωση αμβλύνει τα

συναισθήματα του φθόνου και οδηγεί στην ισορροπία, όπου προτεραιότητα έχει η προστασία της ελευθερίας.¹⁶⁹ Ο Ρωλς υποστηρίζει ότι ο φθόνος¹⁷⁰ δεν θα πρέπει να επηρεάζει τα άτομα στην πρωταρχική θέση να επιλέξουν τις αρχές που θα ακολουθήσουν, αρχές που κατά τον Ρωλς θα πρέπει να μείνουν αμετάβλητες. Οι ατομικές διαφορές δεν πρέπει να κατακλύσουν τα μέρη που βρίσκονται υπό το πέπλο της άγνοιας στην απόφασή τους για τις αρχές της δικαιοσύνης. Ούτε ισχύει ότι οι αρχές αυτές προκαλούν το φθόνο μεταξύ των πολιτών. Όπως είδαμε, η αρχή της διαφοράς ορίζει κάποιες ανισότητες μεταξύ

¹⁶⁹ Ρωλς 2001, 601-7.

¹⁷⁰ Ο Ρωλς διακρίνει ανάμεσα στον ειδικό και το γενικό φθόνο. Ο πρώτος δημιουργείται μέσω του ανταγωνισμού των προσώπων που μειονεκτούν σε ένα συγκεκριμένο πράγμα έναντι των ανταγωνιστών τους και επιθυμούν να το έχουν διακαώς. Ο δεύτερος είναι ο φθόνος όσων μειονεκτούν κοινωνικά προς αυτούς που υπερτερούν ως προς τα προνόμια και τον πλούτο μέσα στην κοινότητα και αφορά αυτήν την ίδια την ανισοκατανομή των αγαθών και όχι ένα συγκεκριμένο αγαθό. Ως φθόνος, λοιπόν, ορίζεται «η τάση να νιώθουμε εχθρότητα απέναντι στο ανώτερο επίπεδο ζωής των άλλων, ακόμη και όταν η υπεροχή τους αυτή δεν επηρεάζει καθόλου τη δική μας εμπειρία. Ο φθόνος αποτελεί μειονέκτημα για όλους, αφού κάποιος που φθονεί κάποιον άλλον είναι έτοιμος να κάνει πράγματα που θα περιήγαγαν σε χειρότερη μοίρα και τους δύο αρκεί να αμβλυνόταν η μειονεκτική θέση του ενός και η υπεροχή του άλλου» (Ρωλς 2001, 604). Ο φθόνος, λοιπόν, ζημιώνει τόσο αυτόν που τον υφίσταται όσο και αυτόν που τον τρέφει και δημιουργεί έναν φαύλο κύκλο, όπου ακόμα και αυτός που τον υφίσταται δύναται να εκδηλώσει εχθρότητα απέναντι στον άλλον.

Επίσης, ο Ρωλς διαχωρίζει τον καλοήθη φθόνο, που αφορά τον θαυμασμό και την καλοπροαίρετη ζήλια των ανθρώπων σε κάτι που θα επιθυμούσαν να έχουν κι εκείνοι, με τον ανταγωνιστικό φθόνο στον οποίο το άτομο εκδηλώνει χαιρεκακία γι' αυτά που επιθυμεί και δεν έχει, ενώ είναι έτοιμος να βλάψει τους άλλους προκειμένου να τα αποκτήσει. Ωστόσο, ο φιλόσοφος δεν προσδιορίζει τον φθόνο ως ηθικό συναίσθημα, όπως είναι η αγανάκτηση. Αναφέρει ότι «δεν χρειάζεται η επίκληση κάποιας ηθικής αρχής για να εξηγηθεί. Αρκεί η επισήμανση ότι η υπέρτερη θέση των άλλων τραβάει την προσοχή μας. Μας καταθλίβει η καλή τους τύχη και δεν εκτιμούμε πλέον εκείνο που κατέχουμε οι ίδιοι. Νιώθουμε πληγωμένοι σαν να έχουμε χάσει κάτι και αυτή η αίσθηση της απώλειας μας κάνει μνησικάκους και τροφοδοτεί εχθρικά αισθήματα» (Ρωλς 2001, 605). Από την άλλη, η αγανάκτηση έχει τη ρίζα της στην ύπαρξη άδικων θεσμών ή την αδικοπραγία. Δεν δημιουργείται από κάποια αδικία απαραίτητα, ούτε επιθυμεί να τη διορθώσει μέσω δικαιότερων θεσμών. Ωστόσο, ο Ρωλς τονίζει ότι σε κάποιες περιπτώσεις ο φθόνος μπορεί να συγχωρεθεί, όταν υφίσταται ως αντίδραση κάποιου που έχει απολέσει τον αυτοσεβασμό του.

Αυτή ακριβώς η περίπτωση του φθόνου, όπου κάποιος δεν έχει πίστη στην αξία του και έχει πληγεί η αυτοπεποίθησή του, είναι η πρώτη αιτία του γενικού φθόνου που απασχολεί τον Ρωλς. Έπειτα, αιτία φθόνου αποτελεί η εσωτερική κατάσταση του ατόμου που νιώθει ότι βιώνει έναν οδυνηρό εξευτελισμό. Τέλος, τα άτομα είναι πεπεισμένα ότι το μόνο που τους μένει για να ξεφύγουν από αυτήν την κατάσταση είναι να πλήξουν τους ευνοημένους. Ο φιλόσοφος απορρίπτει και τις τρεις πιθανές περιπτώσεις φθόνου, θεωρώντας πως στο πλαίσιο της ευτεταγμένης κοινωνίας οι αρχές της δικαιοσύνης δεν θα οδηγήσουν στην εχθρότητα, αλλά στην σύμπνοια. Ο αυτοσεβασμός των πολιτών προστατεύεται από τους δίκαιους κοινωνικούς θεσμούς και κανείς δεν συνδέει τον πλούτο με την ηθική του αξία. Επιπλέον, οι ανισότητες που προκύπτουν από την αρχή της διαφοράς είναι κατά τον Ρωλς επουσιώδεις (όχι ικανές να αναστατώσουν τις ζωές των πολιτών). Άλλωστε, στη δίκαιη κοινωνία οι ευνοημένοι δεν επιδεικνύουν τα προνόμιά τους αλαζονικά. Τέλος, η σύγκρουση λόγω του φθόνου δεν είναι ο ενδεδειγμένος δρόμος αντίδρασης των λιγότερο ευνοημένων, καθώς δεν ωφελεί ούτε τους ίδιους.

των ατόμων που, όμως, δεν θα πρέπει να καλλιεργήσουν το μίσος εναντίον των συν-κοινωνών τους.

Η θεωρία της δικαιοσύνης δεν κινδυνεύει από τον φθόνο ούτε τίθεται ζήτημα αποσταθεροποίησης από αυτόν. Ωστόσο κάποιοι διακηρύσσουν ότι ο φθόνος είναι υπεύθυνος για την αρχή της ισότητας στη θεωρία της δικαιοσύνης.¹⁷¹ Θεωρούν ότι η τάση κάποιων να εξισώνονται με τους άλλους στην απόκτηση των αγαθών πηγάζει ακριβώς από αυτό το συναίσθημα. Αυτό είναι κάτι που και ο ίδιος ο Ρωλς δεν το αποκλείει. Από την άλλη, οι συνθήκες υπό τις οποίες επιλέγονται οι αρχές της δικαιοσύνης δεν ενέχουν ίχνη φθόνου, καθώς τα μέρη αγνοούν βασικά προσωπικά στοιχεία. Σίγουρα δεν αποκλείεται, όμως, να πρόκειται για μια στάση που ενδεχομένως να υποβόσκει στην ψυχολογία των μερών αν υποθέσουν ότι πιθανώς να ανήκουν σε μια λιγότερο ευνοημένη τάξη.¹⁷²

Άλλωστε, η ίδια η προτεραιότητα της ελευθερίας βασίζεται σύμφωνα με τον Ρωλς στην ισότητα των προσώπων που θεμελιώνουν τους σκοπούς τους στις ίσες ελευθερίες που τους παρέχονται. Η ελευθερία των προσώπων επιτρέπει στα άτομα να αναθεωρούν τους σκοπούς τους και να ρυθμίζουν ανάλογα τα συμφέροντά τους. Ο Ρωλς διατείνεται πως η ελευθερία δεν μπορεί να υπονομευθεί σε μια εύτακτη κοινωνία ακόμα κι αν σε κάποιες περιπτώσεις το ατομικό αγαθό παρακωλύεται από την αύξηση του αγαθού των άλλων. Ο φιλόσοφος δηλώνει ότι «αν και είναι αλήθεια ότι σε μια ευτεταγμένη κοινωνία υπάρχει πιθανότατα μια τάση για μεγαλύτερη ισότητα, τα μέλη της δεν ενδιαφέρονται ιδιαίτερα για τη σχετική τους θέση αυτή καθαυτή [...] δεν επηρεάζονται τόσο πολύ από τον φθόνο και τη ζήλια [...] πράττουν ό, τι θεωρούν καλύτερο για το δικό τους σχέδιο ζωής, καθώς και εκείνο των οικείων τους, δίχως να αποθαρρύνονται από το γεγονός ότι άλλοι, που είναι κοινωνικά πιο

¹⁷¹ Ρωλς 2001, 607-15.

¹⁷² Ο Freud ανήκε σε αυτούς που παραπλανήθηκαν κατά τον Ρωλς συγχέοντας τον φθόνο με την αγανάκτηση. Ο Ρωλς ισχυρίζεται ότι αυτό που ο Φρόιντ ερμηνεύει ως φθόνο δεν είναι τίποτε άλλο από τη δικαιολογημένη αγανάκτηση των πολιτών. Αναφέρει ότι «ο Φρόιντ θέλει να μας πει κάτι περισσότερο από το ότι ο φθόνος υποδύεται κάποια αγανάκτηση. Θέλει να μας πει πως η ενέργεια που κινεί το αίσθημα της δικαιοσύνης σχηματίζεται αρχικά από τα αισθήματα φθόνου και ζήλιας και ότι χωρίς αυτή την ενέργεια δεν θα υπήρχε καθόλου (ή πάντως θα υπήρχε αισθητά λιγότερη) επιθυμία απόδοσης δικαιοσύνης» (Ρωλς 2001, 614).

διακεκριμένοι, έχουν περισσότερα μέσα ή απολαύσεις» (Ρωλς 2001, 618).

Στην εύτακτη κοινωνία δεν αξιολογείται κανείς σύμφωνα με εισοδηματικά κριτήρια ούτε κρίνεται ο αυτοσεβασμός του από τον πλούτο.¹⁷³ Η ανάγκη για υπόληψη ικανοποιείται μέσω των ίσων δικαιωμάτων και ελευθεριών που διανέμονται στα άτομα. Και αυτή είναι μια διαδικασία που κατά τον Ρωλς λαμβάνει χώρα σε δημόσιο πλαίσιο. Σίγουρα σε κάποιες περιπτώσεις ίσως κάποιος να εξαρτά τον αυτοσεβασμό του μέσω του πλούτου του, ωστόσο, για τον φιλόσοφο, τέτοια παραδείγματα δεν είναι ιδιαίτερα αισθητά στην ευτεταγμένη κοινωνία. Σε κάθε περίπτωση «η αποτελεσματική προστασία των ίσων ελευθεριών καθίσταται ολοένα επιτακτικότερη για την υποστήριξη του αυτοσεβασμού, και τούτο επιβεβαιώνει την πρωτοκαθεδρία της πρώτης αρχής» (Ρωλς 2001, 622).

Όμως, τα τρία παραπάνω επιχειρήματα του Ρωλς δεν έχουν αδιαμφισβήτητη αξία για να μας οδηγήσουν σε μια σταθερή κοινωνία πολιτών, καθώς μπορεί κάποιος να παρεκκλίνει της δίκαιης πορείας του και να αδικήσει τον συνάνθρωπό του. Μέχρι στιγμής τίποτα δεν αποκλείει αυτή την πιθανότητα. Για το λόγο αυτό ο Ρωλς προσθέτει ένα ακόμη επιχειρήμα στη θεωρία περί εναρμόνισης του ορθού με το αγαθό: την καντιανή ερμηνεία,¹⁷⁴ που είναι και το πιο βασικό από τα άλλα τρία. Σύμφωνα με την ερμηνεία αυτή προκύπτει ότι «το να συμπεριφερόμαστε δίκαια είναι κάτι που θέλουμε ως ελεύθερα και ίσα ορθολογικά όντα» (Ρωλς 2001, 648). Αυτός που αντιλαμβάνεται πλήρως την έννοια της δικαιοσύνης πράττει σύμφωνα με τις αρχές της δικαιοσύνης που έχουν συμφωνηθεί στην πρωταρχική θέση. Αυτό πραγματοποιείται στην ευτεταγμένη κοινωνία που το αίσθημα δικαιοσύνης είναι δημόσιο και ρυθμίζει τις σχέσεις των ανθρώπων.

¹⁷³ Ρωλς 2001, 615-22.

¹⁷⁴ Σύμφωνα με τον Marcus Dubber, ο Καντ αναγνώρισε τη σύνδεση του αισθήματος δικαιοσύνης και της ηθικής ικανότητας των ατόμων. Απέρριψε, ωστόσο, την ιδέα ότι από μόνα τους τα συναισθήματα ολοκληρώνουν το βάρος της ηθικής θεωρίας ως σύνολο. Καντ και Ρουσσώ επικαλούνται την έννοια της αυτονομίας των προσώπων, δηλαδή αναγνωρίζουν σε όλους το αίσθημα σεβασμού προς τους συνανθρώπους τους ως ηθικά όντα. Ο σεβασμός αυτός, βέβαια, πρέπει να εκδηλώνεται τόσο από τα άτομα προς τους συμπολίτες τους, όσο και από την ίδια την κυβέρνηση προς τους πολίτες ενός κράτους. (Dubber 2006, 75-112) Στον Ρωλς επανέρχεται η έννοια της αυτονομίας των ατόμων. Ο φιλόσοφος δίνει ηθικό κύρος στο αίσθημα της δικαιοσύνης και αντιλαμβάνεται τους άλλους ως ίσα και ορθολογικά όντα που δικαιούνται αυτονομία.

Μάλιστα, η ίδια η αριστοτελική αρχή, για την οποία κάνει λόγο, ορίζει ότι τα άτομα εκφράζουν τη φύση τους ως ίσα και ορθολογικά όντα κατανοώντας ότι αυτό αποτελεί αγαθό για αυτά και το κατορθώνουν μέσα από τα ορθολογικά σχέδια που επιλέγουν. Τα άτομα ενεργούν ως πολίτες με τις αρχές που επιλέγουν στο πλαίσιο της πρωταρχικής θέσης: ισότητα, ελευθερία, ορθολογικότητα. Ο Ρωλς εισάγει έπειτα την αρχή της τελικότητας, ως στοιχείο της αριστοτελικής αρχής. Ισχυρίζεται πως η επιθυμία μας να «αποδίδουμε προτεραιότητα στις αρχές του ορθού και της δικαιοσύνης αποτελεί μια συνέπεια της αρχής της τελικότητας» (Ρωλς 2001, 650). Σύμφωνα με αυτήν, η επιθυμία μας να πράττουμε ακολουθώντας τις αρχές της δικαιοσύνης υπερισχύει απέναντι σε οποιαδήποτε τυχαιότητα και χαρακτηρίζει όλους τους σκοπούς της ζωής μας. Η αρχή της τελικότητας¹⁷⁵ ενυπάρχει στο αίσθημα δικαιοσύνης που έχουμε και κατέχει ρυθμιστικό ρόλο στις πράξεις μας. Έτσι, το να αρνηθώ να ενεργήσω με βάση τις αρχές της δικαιοσύνης και να επιλέξω να υπηρετώ συγκυριακά συμφέροντα είναι σαν να αρνούμαι τη φύση μου ως ίση - ελεύθερη - ορθολογική.

Επομένως, με βάση την καντιανή ερμηνεία, το να λειτουργούν τα άτομα ως ίσα - ελεύθερα - ορθολογικά είναι αγαθό για εκείνα. Με τον τρόπο αυτό αποδίδουν στο αίσθημα δικαιοσύνης τους ρυθμιστικό ρόλο και εναρμονίζουν το ορθό με το αγαθό σε πλαίσιο αυτονομίας. Η αυτονομία των ατόμων αποτρέπει

¹⁷⁵ Η έννοια της τελικότητας που υπάρχει στο αίσθημα δικαιοσύνης, αν ερμηνευθεί ως ο σκοπός που καθορίζει τις πράξεις μας έρχεται σε συμφωνία με την έννοια της αποβλεπτικότητας (intentionality) που συναντάμε στη φαινομενολογική θεώρηση των συναισθημάτων (βλ. Theodorou 2014). Εκεί τα συναισθήματα, ήδη στις βασικές μορφές της ευαρέσκειας και της δυσαρέσκειας, είναι οι ποιοτικοί τρόποι που φανερώνουν πως είναι εγγεγραμμένα στα αισθητά όντα η κατάσταση και η λειτουργία των αισθήσεων και του σώματος. Τα συναισθήματα, έτσι, είναι οι τρόποι που αισθάνομαι τις αισθήσεις μου, οι τρόποι που βιώνω τα πρωταρχικά αντιληπτικά αισθητικά συναισθήματα. Ωστόσο, δεν αποτελούν αντιπροσωπευτικά περιεχόμενα για την αισθητηριακή αντίληψη του υπερβατικού αντικειμένου. Επιπλέον, συνδέονται με το ζώδες ένστικτο (π.χ., ο πόνος της πείνας) αλλά και με ένα είδος συνείδησης που εξωτερικεύεται μέσω των πράξεών μου (π.χ., επιθυμώ κάτι που με ευχαριστεί και απωθώ ό, τι με δυσαρεστεί). Επηρεάζονται, έτσι, οι παλμοί της καρδιάς μου όταν για κάποιο λόγο νιώθω χαρά με αποτέλεσμα τα συναισθήματα να μην συνδέονται μόνο με το σώμα μου αλλά και με τη νοητικότητά μου. Για παράδειγμα, όταν επιθυμώ να απολαύσω ένα ώριμο βερίκοκο για να νιώσω τη γλυκιά του γεύση μπορούμε να διακρίνουμε μια αποβλεπτικότητα στην ένσκηπη τελικότητά της (στηριγμένη στη συνείδηση της αιτιώδους σχέσης με το βερίκοκο) (Theodorou 2014, 635-8). Τα συναισθήματα, λοιπόν, ορίζονται από τον Θεοδώρου ως εμπειρίες των αξιών που, έτσι, δεν στερούνται ηθικού περιεχομένου. Με αυτή την έννοια ίσως μια τέτοια φαινομενολογική ανάλυση των συναισθημάτων στην αποβλεπτικότητά τους προς αξίες να αποδεικνυόταν γόνιμη για την κριτική επαναπραγμάτευση της θεώρησης του Ρωλς για το αίσθημα δικαιοσύνης ως ηθικό συναίσθημα που επιδέχεται ηθική εκπαίδευση και επιλέγεται έλλογα από τα άτομα.

τα άτομα από τον εξαναγκασμό να πράττουν συγκυριακά και τα οδηγεί να ακολουθούν το αίσθημα δικαιοσύνης που τα απαλλάσσει από την ετερονομία, την εξάρτηση από άλλα συμφέροντα. Ο Ρωλς παρουσιάζει την έννοια της αυτονομίας ως στοιχείο της φύσης του ανθρώπου και τη διαχωρίζει από την αντικειμενικότητα με την οποία, όμως, σχετίζεται άμεσα. Η αυτονομία, δηλαδή, αφορά τα άτομα, ενώ η αντικειμενικότητα τις αφορά τις αρχές. Όταν ο Ρωλς κάνει λόγο για αντικειμενικότητα των αρχών εννοεί ότι αυτές είναι τέτοιες που ο καθένας μας θα επέλεγε στην πρωταρχική θέση, χωρίς να κρίνει με βάση το ατομικό του συμφέρον. Η αντικειμενικότητα συμβάλλει, μάλιστα, στην επίτευξη της συμφωνίας και της σύγκλισης απόψεων με στόχο τη συναίνεση.¹⁷⁶

Η επίτευξη του αγαθού και η επιτέλεση της αρμονίας θα συντελέσουν στη σταθεροποίηση της δίκαιης κοινωνίας και τη γενικότερη εξάλειψη των τάσεων για αστάθεια όσο είναι δυνατόν. Επιπλέον, η καντιανή ερμηνεία της δικαιοσύνης απαντά στην έλλειψη καταναγκασμού και υποστηρίζει τη διατήρηση της αυτονομίας των ατόμων κατά την επιλογή των αρχών: «τα πρόσωπα που πράττουν με γνώμονα αυτές τις αρχές πράττουν αυτόνομα: πράττουν με γνώμονα αρχές τις οποίες θα αναγνώριζαν υπό συνθήκες που θα εξέφραζαν κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο τη φύση τους ως ελεύθερων και ίσων έλλογων όντων» (Ρωλς 2001, 586).

Σύμφωνα με αυτή την ερμηνεία, η ηθική διαπαιδαγώγηση οδηγεί στην αυτονομία που, όμως, όπως υποστηρίζει ο Ρωλς, δεν εμποδίζει την ύπαρξη αντικειμενικότητας.¹⁷⁷ Η αυτονομία έγκειται στον τρόπο που ενεργούμε ως ελεύθερα και ίσα έλλογα όντα, ενώ η αντικειμενικότητα αφορά τις αρχές που είναι αυτές που θα επέλεγε ο καθένας αν βρισκόταν στην πρωταρχική θέση. Στην αντικειμενικότητα, μάλιστα, συντελεί και το πέπλο της άγνοιας¹⁷⁸ που μας

¹⁷⁶ Ρωλς 2001, 584-6.

¹⁷⁷ Ρωλς 2001, 586-91.

¹⁷⁸ Σχετικά με το πέπλο της άγνοιας στην πρωταρχική θέση ο Ψήμμος παρατηρεί την αντίφαση στην οποία υποκύπτει ο Ρωλς: παρά το πέπλο, τα πρόσωπα διακρίνουν την κοινή αντίληψη περί δικαιοσύνης από τις προσωπικές τους πεποιθήσεις, γι' αυτό μιλάμε για διάκριση ορθού και αγαθού. Επομένως δεν γίνεται να μην επηρεάζεται το άτομο από τις προσωπικές του απόψεις σχετικά με την πολιτική αντίληψη περί δικαιοσύνης, διαφορετικά δεν μιλάμε για έμψυχα υποκείμενα. Πως λοιπόν το πέπλο της άγνοιας επιτρέπει στα υποκείμενα να διαχωρίζουν το ορθό από το αγαθό; Ακυρώνεται η διαδικασία ανταλλαγής επιχειρημάτων με στόχο την συναίνεση.

εμποδίζει να αποφασίσουμε σύμφωνα με τα ατομικά μας συμφέροντα λόγω της ελλιπούς πληροφόρησης που μας παρέχεται και βοηθά στο να επέλθει μια συμφωνία αρχών. Η θεώρησή μας απέναντι στην κοινωνία είναι αντικειμενική και η σκοπιά των πεποιθήσεών μας είναι γενική και δεν βασίζεται σε προσωπικά κριτήρια αξιολόγησης.

Ωστόσο, πρέπει να διευκρινιστεί η έννοια της αυτονομίας στον Ρωλς, καθώς δεν συνεπάγεται κανενός είδους καταναγκασμό αλλά ούτε απόλυτη ελευθερία. Τα άτομα δεν είναι ελεύθερα να σχηματίσουν τις δικές τους πεποιθήσεις κατά απόλυτο τρόπο. Το γεγονός ότι ένα άτομο ενδέχεται να αξιολογεί λανθασμένα τα πράγματα δεν επιτρέπεται να επιβληθεί στο σύνολο με όρους που κανείς δεν θα συναινούσε. Η αποδοχή των κοινών αρχών οδηγεί στον σεβασμό και διαφυλάττει την προσωπικότητα του ατόμου αυτού καθεαυτού με έναν ορισμένο περιορισμό, όμως, στο πεδίο δράσης του. Όταν οι αρχές τηρούνται δεν υφίσταται παραβίαση της αυτονομίας. Η αντίληψη της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας προστατεύει την έννοια της αυτονομίας και της αντικειμενικότητας και οδηγεί σε μια σθεναρή ηθική αντίληψη.

Η διατήρηση της αυτονομίας, όμως, δεν σημαίνει ότι καταργεί την κοινωνική ένωση και συνεργασία.¹⁷⁹ Παρά τις διαφορές και τις πιθανές συγκρουσιακές σχέσεις των μελών της κοινότητας, στην πρωταρχική θέση τα μέρη οφείλουν να συναινέσουν σε κοινές αρχές που θα καταστήσουν αγαθό το σύνολο της κοινότητας. Η κοινωνικότητα των ανθρώπων για τον Ρωλς δεν εξυπηρετεί απλά τις αμοιβαίες ανάγκες και τα συμφέροντα των μελών, ούτε απλά μας καλλιεργεί τη συλλογική σκέψη. «Χρειαζόμαστε ο ένας τον άλλο ως συνέταιρο στους τρόπους ζωής που ο καθένας ακολουθεί για τους δικούς του λόγους. Και οι επιτυχίες και χαρές των άλλων είναι αναγκαίες και συμπληρωματικές του δικού μας αγαθού» (Ρωλς 2001, 594).

Ο Ρωλς, επομένως, με το παραπάνω επιχείρημα επιδιώκει να στηρίξει το αίσθημα δικαιοσύνης στον ορθό λόγο, δηλαδή, στην ικανότητα των ατόμων να επιθυμούν ορθολογικά σχέδια ζωής για να πετύχουν το αγαθό τους, και να δικαιολογήσει με αυτό τον τρόπο το δίκαιο χωρίς να κάνει αναφορά σε ηθικές

¹⁷⁹ Ρωλς 2001, 591-601.

προκειμένες. Σύμφωνα με τη θεωρία της δικαιοσύνης το άτομο είναι σε θέση να πετύχει το αγαθό του, δηλαδή να εκπληρώσει το ορθολογικό σχέδιο ζωής του με διαβουλευτική ορθολογικότητα (δηλαδή με πλήρη επίγνωση των γεγονότων και των συνεπειών που θα προκύψουν από αυτό).¹⁸⁰ Υπολείπεται ο καθορισμός του αισθήματος δικαιοσύνης ως το αγαθό εκείνο που θα επιφέρει την αρμονία στην ατομική και κοινωνική ζωή. Για να επέλθει η εναρμόνιση του ορθού με το αγαθό, πρέπει να εξεταστεί η συμβατότητα της δικαιοσύνης με το αγαθό. Εάν εναρμονιστούν οι δύο έννοιες επιτυγχάνεται σημαντικά η σταθερότητα¹⁸¹ της κοινωνίας. Το ζήτημα, όπως ορίζεται από τον Ρωλς, αφορά την ορθολογικότητα των μελών: «το πρόβλημα είναι αν η ρυθμιστική επιθυμία υιοθέτησης της σκοπιάς της δικαιοσύνης περιλαμβάνεται στο αγαθό του προσώπου, όταν τη βλέπουμε υπό το πρίσμα της ισχνης θεωρίας, δίχως περιορισμούς στην πληροφόρηση. Θα θέλαμε να ξέρουμε ότι η επιθυμία αυτή είναι πραγματικά ορθολογική. Αν είναι ορθολογική για έναν, είναι και για άλλους, και έτσι αποφεύγονται αποσταθεροποιητικές στάσεις» (Ρωλς 2001, 644).

Ο Ρωλς ισχυρίζεται ότι ένα πρόσωπο που είναι μέλος της ευτεταγμένης κοινωνίας θα επιλέξει με διαβουλευτική ορθολογικότητα να πράξει δίκαια και στην περίπτωση αυτή η απόφασή του υπέρ της δικαιοσύνης είναι ορθολογική. Ακολουθώντας την ισχνη θεωρία ένα πρόσωπο θα επέλεγε το αίσθημα της δικαιοσύνης και θα ρύθμιζε με αυτό το σχέδιο της ζωής του. Ωστόσο, η ορθολογικότητα του αισθήματος δικαιοσύνης δεν μπορεί να συνδέεται με ηθικές προκειμένες. Το επιχείρημά του δεν στερείται ηθικού περιεχομένου. Η αναγνώριση της φύσης των ανθρώπων ως ελεύθερων και ίσων προσώπων που θέτει ο Ρωλς ως προϋπόθεση της πρωταρχικής θέσης ισοδυναμεί με την αυτοκατανόηση των προσώπων ότι κυριαρχούνται από την ηθική αξία της ισότητας και της ελευθερίας. Μόνο με αυτήν την προϋπόθεση τα άτομα εισέρχονται στην πρωταρχική θέση και αποφασίζουν για τις αρχές της δικαιοσύνης. Άρα, εκφράζω τη φύση μου στο πλαίσιο της πρωταρχικής θέσης

¹⁸⁰ Ρωλς 2001, 643-55.

¹⁸¹ Η σταθερότητα της εύτακτης κοινωνίας αμφισβητείται από την Σωτηροπούλου: «Η θεωρία του Ρωλς δεν λαμβάνει υπόψη της τα υποτιθέμενα ελαττώματα της ανθρώπινης φύσης, ώστε την ίδια στιγμή να είναι πιο δίκαιη από τη φιλελεύθερη θεωρία. Επομένως, έχουμε μια φιλελεύθερη θεωρία που πείθει ακόμη και σήμερα, γιατί επικαλείται αυτό που είναι κοινώς αποδεκτό ως ανθρώπινη πραγματικότητα» (Σωτηροπούλου 2009, 5).

σημαίνει ότι «αναγνωρίζω τη φύση της αξίας όλων των προσώπων».¹⁸² Έτσι, η προσπάθεια του Ρωλς να θεμελιώσει ορθολογικά το αίσθημα της δικαιοσύνης δεν περατώνεται καθώς η αξία της ισότητας που περιλαμβάνεται στις προκείμενές του είναι ηθικής ποιότητας.¹⁸³

Το αγαθό, λοιπόν, για το οποίο κάνει λόγο ο Ρωλς και αποπειράται να εναρμονίσει με το ορθό, είναι ένα ηθικό αγαθό. Έγκειται στην πραγμάτωση - ολοκλήρωση της ανθρώπινης μας φύσης. Η είσοδος στην πρωταρχική θέση δεν έχει στόχο την πραγμάτωση του ατομικού αγαθού, ενός σχεδίου ζωής που είναι ανεξάρτητο από το ορθό. Η εν λόγω είσοδος οφείλεται στην πραγμάτωση της κοινής τους φύσης ως ελεύθερων, ίσων και έλλογων προσώπων, που ισοδυναμεί με την πραγμάτωση του δεσπόζοντος αγαθού τους. Από αυτό το δεσπόζον αγαθό θα πηγάζουν οι αρχές της δικαιοσύνης που θα ορίσουν και τα υπόλοιπα αγαθά των προσώπων ως δευτερεύοντα. Όταν ο Ρωλς ισχυρίζεται ότι το ορθό έχει προτεραιότητα έναντι του αγαθού εννοεί ακριβώς αυτό, ότι δηλαδή προηγείται η πραγμάτωση της φύσης μου, ως το δεσπόζον αγαθό μου, κι έπειτα η απόλαυση των υπολοίπων αγαθών που επιθυμώ. Το αγαθό, τέλος, είναι καθολικό καθώς η σκοπιά όλων κατά την επιλογή των αρχών είναι η γενική βούληση, το γενικό συμφέρον για να πραγματωθεί η φύση όλων.¹⁸⁴

Στόχος της θεωρίας της δικαιοσύνης είναι να οδηγηθούν τα μέρη από κοινού στην ευτυχία έχοντας εκτελέσει επιτυχώς τα σχέδια ζωής τους. Έτσι, ο

¹⁸² Μιχαλάκης 2013, 107.

¹⁸³ Μιχαλάκης 2013, 107-8.

¹⁸⁴ Ο Μολύβας ερμηνεύει την στάση του Ρωλς ως εμμονή κατά του ωφελιμισμού και αφορά την αντίληψή του για την ανάδειξη του ορθού έναντι του αγαθού. Ο Ρωλς σύμφωνα με τον Μολύβα επιθυμεί τελικά να αποκλείσει όλα τα δεδομένα που εμπίπτουν στη σφαίρα του ορθού για να μπορέσει να δικαιολογήσει τις αξιώσεις της διανομής που έχουν τα μέρη σχετικά με το αγαθό τους. Ωστόσο, αυτή τη δυνατότητα που αποκλείει στην ωφελμιστική θεωρία, την αποδέχεται τελικά ο Ρωλς ως μέρος της θεωρίας της δικαιοσύνης. «Ο Ρωλς εμμένει σε μια ακρωτηριασμένη αντίληψη περί ωφελιμισμού με το σκεπτικό ότι εφόσον στον ωφελισμό το αγαθό προηγείται του ορθού και ορίζεται ανεξάρτητα από αυτό ως μεγιστοποίηση του αγαθού, πρέπει να αποκλείσουμε εκείνες τις πλευρές των προσώπων που προσδιορίζουν το αίσθημά τους περί ορθού και δικαιοσύνης και τα ηθικά τους συναισθήματα γενικά, δηλαδή κατηγορίες που εμπίπτουν στη σφαίρα του ορθού. Ο Ρωλς δεν αρνείται καταρχήν ότι οι διανεμητικές αξιώσεις μπορεί να είναι μέρος του αγαθού. Αυτή τη δυνατότητα, την οποία αποκλείει [ο Ρωλς] στον ωφελισμό, τη θεωρεί φυσιολογική στο πλαίσιο της δικής του θεωρίας» (Μολύβας 2004, 404). Επιπλέον, μιλά για μεγιστοποίηση του οφέλους μέσω της επιλογής των αρχών της δικαιοσύνης κατά την πρωταρχική θέση, γεγονός που παραπέμπει μάλλον στον ωφελισμό παρά στη θεωρία δικαιοσύνης. Εντούτοις, δεν θεωρεί τη δική του θεωρία ωφελμιστική, ούτε αυτό το είδος του ωφελιμισμού αντιστρατεύεται ο ίδιος στη θεωρία του. (Μολύβας 2004, 405)

Ρωλς ορίζει ως ευτυχία την επιτυχή εκτέλεση ενός ορθολογικού σχεδίου και τη πεποίθηση του ατόμου ότι μπορεί να καταφέρει τις επιθυμίες του. Προκύπτει, λοιπόν, ο αντικειμενικός και υποκειμενικός ορισμός αντίστοιχα. Η ευτυχία κατά τον Ρωλς είναι αυτοτελής, με την έννοια ότι επιλέγεται στην ουσία της, και αυτάρκης, με την έννοια ότι δίνει νόημα και αξία στη ζωή του ανθρώπου. «Η ευτυχία δεν είναι ένας στόχος ανάμεσα σε άλλους, αλλά η εκπλήρωση του ίδιου μας του σχεδίου ζωής καθ' ολοκληρίαν» (Ρωλς 2001, 625). Ο Ρωλς ονομάζει δεσπόμενα στόχο αυτόν στον οποίο με οδηγούν υποδεέστεροι στόχοι κάθε φορά, τους οποίους πετυχαίνω μέσω της διαβούλευσης. Δεν ταυτίζει το δεσπόμενα στόχο με την ευτυχία που προκύπτει από αυτόν ούτε δίνει μια σαφή απάντηση για το περιεχόμενό του. Τον προσδιορίζει απλά ως ανώτερο από οποιονδήποτε ειδικότερο στόχο και του δίνει σαφή προτεραιότητα έναντι αυτών. Κάνει μια σύντομη αναφορά στην έννοια του Θεού και αφήνει να εννοηθεί πως όλοι οι πολίτες βρίσκονται υπό την επιρροή αυτής της θεϊκής βούλησης, δηλαδή του δεσπόμενου στόχου ως ανώτερου ηθικού όντος.

Ο Ρωλς τονίζει ότι προτεραιότητα δεν έχουν οι στόχοι μας όσο οι αρχές της δικαιοσύνης και η επιθυμία μας να τις πραγματώνουμε. Προσπαθεί, έτσι, να αποκλείσει την περίπτωση του ηδονισμού στο πλαίσιο της θεωρίας του, θεωρώντας πως τα μέρη θα δώσουν προτεραιότητα στο ορθό έναντι του αγαθού.¹⁸⁵ «Τη φύση μας δεν την αποκαλύπτουν κατά πρώτο λόγο οι στόχοι μας αλλά οι αρχές που αναγνωρίζουμε ότι πρέπει να διέπουν το υπόβαθρο των περιστάσεων, υπό τις οποίες θα σχηματισθούν οι στόχοι μας, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο αυτοί θα πρέπει να επιδιωχθούν. Γιατί ο εαυτός έχει προτεραιότητα έναντι των στόχων που αποδέχεται [...] θα πρέπει, λοιπόν, να θεωρήσουμε το ορθό ως πρότερο» (Ρωλς 2001, 636).

Η ωφελμιστική θεωρία προτείνει ως πρότερο το αγαθό έναντι του ορθού και μάλιστα θεμελιώνει έναν ηδονιστικό ωφελμισμό στη βάση της μεγιστοποίησης του κέρδους.¹⁸⁶ Ο καθένας προχωράει στην εκπλήρωση του σχεδίου ζωής του χωρίς άγνοια των προσωπικών του στοιχείων και

¹⁸⁵ Θυμίζω ότι στον Καντ συναντούμε την προτεραιότητα του ορθού έναντι του αγαθού που επηρέασε εμφανώς τη σκέψη του Ρωλς.

¹⁸⁶ Ρωλς 2001, 630-6.

ανεμπόδιστα, ενώ η κοινωνία στοχεύει στη μεγιστοποίηση της εκπλήρωσης των συνολικών σχεδίων. Η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία στοχεύει στην ευτυχία των ανθρώπων ως μια κατάσταση που προκύπτει μέσω της διαβούλευσης για την επιλογή ενός ορθολογικού σχεδίου ζωής και ταυτόχρονα την εκπλήρωσή του. Το σχέδιο ζωής οφείλει να ανταποκρίνεται στο αγαθό του καθενός και να μην αντιβαίνει τις συμπεφωνημένες αρχές δικαιοσύνης που επιλέχθηκαν υπό το καθεστώς της άγνοιας για να είναι όσο το δυνατόν αντικειμενικές. Η απαίτηση μάλιστα για ομοφωνία συνδέεται με την ιδέα της κοινωνικής ένωσης που οδηγεί τα άτομα σε αξίες που θα ωφελούν το ίδιο όλους τους πολίτες.

Στην αντιπαράθεση του ωφελιμισμού και της θεωρίας της δικαιοσύνης ο Ρωλς επισημαίνει ότι «ο πρώτος ορίζει το αγαθό τοπικά[...] και το θεωρεί ως ένα εκτενές μέγεθος (*extensive magnitude*) που θα πρέπει να μεγιστοποιηθεί. Αντίθετα, η δεύτερη κινείται με αντίθετο τρόπο, προσδιορίζοντας μια διαδοχή όσο το δυνατόν περισσότερο εξειδικευμένων δομικών μορφών ορθής συμπεριφοράς, στην οποία η καθεμιά παρουσιάζεται ως μέρος της προηγούμενης, προχωρώντας κατ' αυτόν τον τρόπο από ένα γενικό πλαίσιο για το όλο σε έναν όλο και πιο ακριβή προσδιορισμό των μερών του» (Ρωλς 2001, 642). Με τη δικαιοσύνη ως ακριβοδικία ο Ρωλς επιθυμεί να καταστήσει τους πολίτες εμφορούμενους από ένα σταθερό αίσθημα δικαιοσύνης που θα ρυθμίζει τα ορθολογικά σχέδια της ζωής τους και θα τους χαρίσει αρμονία και την αίσθηση της ευτυχίας.

Με το επιχείρημα της καντιανής ερμηνείας, ο Ρωλς ολοκληρώνει το ζήτημα της σταθερότητας, αν και γνωρίζει καλά πως η προσπάθειά του να αφαιρέσει το ηθικό περιεχόμενο από την πρωταρχική θέση αίρεται και το επιχείρημά του καταλήγει να προϋποθέτει το ηθικό αίσθημα της δικαιοσύνης που προσπαθεί να αποδείξει. Αυτό συμβαίνει γιατί τα άτομα στην πρωταρχική θέση, θέλοντας να εξασφαλίσουν την ίση μεταχείριση μεταξύ των υπολοίπων ανθρώπων, επικαλούνται την ηθική αξία της ισότητας ως τη βάση της επιθυμίας τους να εισέλθουν στην πρωταρχική θέση. Για τον ίδιο, το ζήτημα της σταθερότητας επιτυγχάνεται ικανοποιητικά στο πλαίσιο της εύτακτης κοινωνίας και τα άτομα καθίστανται αγαθά αντιλαμβανόμενα ότι αυτό είναι το

καλό τους και η αγαθή κοινωνία είναι αυτή που επιτρέπει στα άτομα να ολοκληρώνουν τα σχέδια ζωής τους με τις ιδιότητες της ορθολογικής επιλογής που θα επέλεγε ο καθένας στην πρωταρχική θέση.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ανθρωπότητα απέδιδε και αποδίδει πάντα ύψιστη σημασία στη δικαιοσύνη σε μια κοινωνία. Θα υποστήριζε κάποιος πως η απόδοση δικαιοσύνης είναι η φύση της ίδιας της κοινωνίας. Ωστόσο, ποτέ δεν υπήρξε απολύτως σαφές και καθολικά αποδεκτό σε τι συνίσταται αυτό το μέγιστο κοινωνικό αγαθό. Το πώς αυτό εννοείται δεν μένει στάσιμο αλλά εξελίσσεται στο πέρασμα του χρόνου. Λαμβάνοντας υπόψη ότι η κοινωνία αποτελεί τη συνύπαρξη πολλών ατόμων με άμεσο σκοπό την επίτευξη ευημερίας και προόδου, είναι κατανοητό ότι δεν εξελίσσεται εάν δεν απονέμει σωστά τη δικαιοσύνη ανάμεσα στα μέλη της.

Ο Ρωλς τοποθετεί στο κέντρο του ενδιαφέροντός του την κοινωνική δικαιοσύνη. Αυτή ορίζει τη διάρθρωση της κοινωνίας που υλοποιείται κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να διανέμονται θεμελιώδη δικαιώματα και υποχρεώσεις στους πολίτες, εξασφαλίζοντας παράλληλα μια άριστη κοινωνική συνεργασία. Το πολιτικό σύστημα αναλαμβάνει να ασκήσει την κοινωνική δικαιοσύνη ρυθμίζοντας τα οικονομικοπολιτικά ζητήματα στο πλαίσιο των δίκαιων θεσμών. Η κεντρική ιδέα, όπως είδαμε, είναι το κοινωνικό συμβόλαιο, με την έννοια της πρωταρχικής συμφωνίας, που βασίζεται σε αρχές δικαιοσύνης που τις αποφασίζουν άτομα ελεύθερα, ίσα, και ορθολογικά. Όλοι μεριμνούν για την προάσπιση των συμφερόντων τους και θεωρούν τις αρχές αυτές θεμέλιο της κοινωνικής τους συμπίεσης.

Στη σκέψη του Ρωλς η πρωταρχική θέση καλείται να διασφαλίσει ότι οι θεμελιώδεις συμφωνίες που υλοποιούνται στο πλαίσió της είναι ακριβοδίκαιες. Η δικαιοσύνη¹⁸⁷ ως ακριβοδικία αντιλαμβάνεται τα μέλη της κοινωνίας ως έλλογα και με αμοιβαία αδιαφορία¹⁸⁸ τα οποία συναινούν στην επιλογή των

¹⁸⁷ Στον αντίποδα του φιλελευθερισμού οι κοινοτιστές δηλώνουν ότι «η δικαιοσύνη είναι αρετή που διαβρώνει τους ιστούς της κοινότητας, διότι, αντί να δημιουργεί ένα κλίμα μέθεξης και συναντίληψης, διατρανώνει τις αξιώσεις του ατόμου απέναντι στην κοινότητα» (Ψήμματος 2015, 13).

¹⁸⁸ «Το ότι αρνείται ο Ρωλς να νοήσει την κοινωνία ως ανθρώπους σε σύνολο που αντιλαμβάνονται τη σύνδεσή τους με τους άλλους ανθρώπους, δεν σημαίνει ότι οι άνθρωποι είναι όντως “αμοιβαίως αδιάφοροι”. Δεν αποδεικνύεται, [κάτι τέτοιο], τουλάχιστον, [όχι] “επιστημονικά”, και μάλιστα οι έρευνες καταλήγουν άλλοτε σε σαφή, άλλοτε σε σαφέστερα

κοινωνικών αρχών και αυτών που αφορούν τη δικαιοσύνη. Η προτεραιότητα του ορθού έναντι του αγαθού αποτελεί εξίσου σημαντικό γνώρισμα της δικαιοσύνης ως ακριβοδικίας. Εδώ οι αρχές της ελευθερίας και της ισότητας διανέμονται ισάξια¹⁸⁹ σε όλους καθώς και η διανομή του πλούτου πραγματοποιείται προς όφελος όλων και απαραίτητα των μη προνομιούχων της κοινωνίας. Η ηθική διαπαιδαγώγηση κατευθύνει τα άτομα της κοινότητας στην ευταξία, έχοντας πλήρη γνώση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους, της αξίας τους και του σχεδίου ζωής που επιθυμούν. Η εναρμόνιση του ορθού με το αγαθό και η πραγμάτωση της φύσης των ανθρώπων μέσω της επίτευξης του αισθήματος δικαιοσύνης αποτελούν το καθεαυτό αγαθό της ανθρώπινης ύπαρξης, το δεσπόζον αγαθό για χάρη του οποίου ο άνθρωπος καθίσταται ευδαίμων.

Στην παραπάνω προσέγγιση του ρωσιστανού οικοδομήματος θα επισημάνω κάποιες παρατηρήσεις, μερικές από τις οποίες και ο ίδιος ο Ρωλς διετύπωσε χωρίς όμως περαιτέρω εξέταση. Σχετικά με τη σύνδεση της ρωσιστανής θεωρίας με τον ωφελιμισμό πρέπει να επισημανθεί η, εν τέλει, μη αποστασιοποίηση του Ρωλς από αυτόν και η συνακόλουθη αδυναμία του να παράγει μια πραγματική διαδικαστική¹⁹⁰ θεωρία δικαιοσύνης.¹⁹¹ Αν και δεν απορρίπτει την κεντρική ιδέα του ωφελιμισμού, που είναι η αρχή της μεγιστοποίησης, ισχυρίζεται ότι «η ελευθερία μπορεί να υποχωρήσει μόνο προς χάριν της ελευθερίας, αλλά ποτέ προς χάριν του μεγαλύτερου δημόσιου αγαθού

αποτελέσματα υπέρ του αντιθέτου» (Σωτηροπούλου 2009, 4).

¹⁸⁹ Ευμενής είναι η κριτική του Dworkin απέναντι στον Ρωλς σχετικά με το αίτημα ισότητας που θέτει: «Η θεωρία του Ρωλς προϋποθέτει το δικαίωμα της ίσης μέριμνας και του σεβασμού[...] Η ερμηνεία αυτή αποτέλεσε σταθμό τόσο ως ερμηνεία του Ρωλς όσο και στο πλαίσιο του ευρύτερου θεωρητικού προγράμματος του ίδιου του Dworkin στη βάση του οποίου μας καλεί «να πάρουμε τα δικαιώματά μας σοβαρά» (Ψήμματος 2015, 11).

¹⁹⁰ Ο Nozick στάθηκε επικριτικός όσον αφορά τον διαδικαστικό χαρακτήρα της ρωσιστανής θεωρίας. Στο “Anarchy, State and Utopia”, (1974), υποστήριξε ότι «η ρωσιστανή θεωρία είναι κατ’ όνομα μόνο διαδικαστική, διότι εμπεριέχει τα δομικά στοιχεία που προεξοφλούν την επιλογή συγκεκριμένων αρχών. Αντιθέτως, μια γνήσια διαδικαστική θεωρία δεν πρέπει να είναι φανερά (όπως ο ωφελιμισμός) ή κρυφά (όπως η ρωσιστανή θεωρία) “προσχεδιασμένη”. Πρέπει να θεωρεί ακριβοδίκαιο οποιοδήποτε αποτέλεσμα προκύπτει από μια γνήσια διαδικασία. Αυτού του τύπου τη θεωρία την αποκαλεί “ιστορική”». Βλ. Σωτηροπούλου 2009, 8.

¹⁹¹ Ο Μολύβας κάνει μια καίρια παρατήρηση για τον Ρωλς: «Εκλαμβάνει τη θεωρία ως τελολογική και προσχεδιασμένη, όπως είναι και η ωφελιμιστική. Θεωρεί ότι, ακόμα και αν δεν προβαίνει σε συνεχείς διορθωτικές ενέργειες, προκειμένου να ανταποκρίνεται συνεχώς στο δεδομένο διανεμητικό κριτήριο, αλλά στηρίζεται σε μακροπρόθεσμες θεσμικές προσδοκίες, είναι με τέτοιο τρόπο δομικά συγκροτημένη, ώστε οι επιλογές που αποφέρει να προσδιορίζονται από το στόχο που η ίδια η θεωρία θέλει να πραγματώσει» (Μολύβας 2004, 239).

κατανοητού ως μεγαλύτερου καθαρού αθροίσματος των κοινωνικών και οικονομικών πλεονεκτημάτων για την κοινωνία συνολικά» (Μολύβας 2004, 297).

Επιπλέον, ο Ρωλς διατηρεί τη στάση του αιρετικού ως προς την ορθολογική επιλογή. Αυτή προϋποθέτει τη μεταβολή των πιθανοτήτων, ώστε η επιλογή να κρίνεται ορθολογική. Ωστόσο, εκείνος την αποκλείει με σκοπό να εξεταστεί «η κατάσταση με σημείο εκκίνησης τη δυσμενέστερη θέση». Έπειτα, «ενώ θεωρεί ότι ο ωφελιμισμός εμπεριέχει υψηλό βαθμό διακινδύνευσης σε σχέση με τις δυο αρχές, συστηματικά υποσκάπτει τη σημασία της ψυχολογικής στάσης απέναντι στη διακινδύνευση, όπως γίνεται αντιληπτή στη θεωρία της ορθολογικής επιλογής».¹⁹² Τέλος, η ενίσχυση της αντίληψης περί προσώπου στη θεωρία του αμβλύνει ακόμη περισσότερο τη σχέση του με την ορθολογική επιλογή.

Από την άλλη, η υποθετική κατάσταση της εισόδου στην πρωταρχική θέση είναι προβληματική, καθώς όλο το επιχείρημα είναι μια εικασία που ενδεχομένως πρακτικά να μη βρίσκει εφαρμογή. Τα παραπάνω ενισχύονται από το πέπλο της άγνοιας που επιβάλλει πλήρη άγνοια της κοινωνικής θέσης των προσώπων. Επιπλέον, οι λόγοι της εισόδου στην πρωταρχική θέση δεν είναι ξεκάθαροι, ούτε είναι προφανές εάν τελικά θα επιτευχθεί η πολυπόθητη συναίνεση. Άλλωστε, η δυσκολία να υιοθετήσουν τα άτομα τη σκοπιά κάθε περιόδου δυσχεραίνει ακόμα περισσότερο την προσπάθεια του Ρωλς σε πρακτικό επίπεδο, καθώς πρόκειται για μια μη φυσική κατάσταση.

Όπως είδαμε η αρχή της διαφοράς και οι ανισότητες που αυτή πρεσβεύει προκαλούν δυσαρέσκεια στα μέλη που με πλήρη γνώση πλέον θα κληθούν να στηρίξουν τις αρχές της δικαιοσύνης. Αδυναμίες στη θεωρία του Ρωλς αποτελούν και οι περιπτώσεις του εγωιστή και του λαθρεπιβάτη που ο ίδιος επισημαίνει, καθώς εμποδίζουν την υιοθέτηση της δικαιοσύνης με αποτέλεσμα αυτή να καταπατείται. Η υπόθεση του Ρωλς για την έλλειψη του φθόνου και της ζηλοφθονίας από τα άτομα δεν αποδεικνύει την αληθινή ανυπαρξία αυτών των συναισθημάτων, ούτε εγγυάται την κοινωνική ένωση.

¹⁹² Μολύβας 2004, 282.

Έπειτα, το αίσθημα της δικαιοσύνης προϋποτίθεται στην επιλογή των αρχών, γεγονός που είναι παράδοξο, καθώς δεν συνάδει με την απόδειξη του ηθικού χαρακτήρα των αρχών μέσω της διαδικαστικής θεωρίας. Έχουμε, έτσι, αδυναμία στήριξης σε ορθολογικό πλαίσιο του αισθήματος δικαιοσύνης και άρα το επιχείρημα του Ρωλς περί εναρμόνισης αποτυγχάνει. Άλλωστε, οι Boudon¹⁹³ και Betton κατέληξαν ότι οι διαισθητικές θεωρίες σύλληψης αρχών, όπως αυτή του Ρωλς, αδυνατούν να θεμελιώσουν το αίσθημα της δικαιοσύνης, για το οποίο απαιτούνται ισχυρά και κοινώς αποδεκτά επιχειρήματα.

Όσον αφορά το αίσθημα δικαιοσύνης, παρατηρείται διαφοροποίηση στον τρόπο που το αναφέρει ο Ρωλς στην αρχή και στο τέλος της θεωρίας του. Πιο συγκεκριμένα, ο Ρωλς ορίζει το αίσθημα δικαιοσύνης αρχικά ως ικανότητα που με βοηθά να διακρίνω το δίκαιο από το άδικο. Όταν όμως αναφέρεται στο ζήτημα της σταθερότητας, το αίσθημα δικαιοσύνης αποτελεί το κίνητρο της ηθικής που με κάνει να υπακούω στις αρχές της δικαιοσύνης.¹⁹⁴ Η σκέψη του εδώ μοιάζει να είναι κυκλική. Είναι σαν να προϋποτίθεται η ηθική στη φύση του κάθε ανθρώπου. Δηλαδή, σαν να κατέχω a priori ένα αίσθημα που εμφανίζεται a posteriori ως αποτέλεσμα μιας μακράς ηθικής διαπαιδαγώγησης: όταν βρεθώ σε κοινωνικό πλαίσιο και γαλουχηθώ με τον κατάλληλο τρόπο.

Πολύ σημαντικό ζήτημα είναι το συναίσθημα κάποιου να εφαρμόσει τις αρχές δικαιοσύνης. Αυτό το συναίσθημα έχει ρυθμιστικό ρόλο στις πράξεις μου, καθώς με οδηγεί να υπακούω σε συγκεκριμένους κανόνες που εξυπηρετούν το δίκαιο πολιτικό σύστημα. Αυτό σημαίνει πως τα συναισθήματα έχουν κεντρικό ρόλο στη θεωρία της δικαιοσύνης. Για παράδειγμα, στην περίπτωση του φόβου: ένα άτομο δεν θα επιλέξει να παραβεί ένα νόμο για να εξυπηρετήσει ένα προσωπικό του όφελος από φόβο μήπως αδικήσει ένα δικό του αγαπημένο πρόσωπο, ή από το φόβο μήπως εκτεθεί στα μάτια της κοινότητας αν γίνει αντιληπτός.

Η σημασία των συναισθημάτων στον Ρωλς δεν περιορίζεται στο ίδιο το αίσθημα δικαίου, αλλά φαίνεται και από τη βαρύτητα που δίνει στα τρία στάδια

¹⁹³ Boudon & Betton 1999, 396-8.

¹⁹⁴ Freeman 2007, 249.

ηθικής διαπαιδαγώγησης των ανθρώπων στην εύτακτη κοινωνία. Αυτά τα στάδια ευθύνονται για την καλλιέργεια του ηθικού χαρακτήρα στους ανθρώπους και τον δίκαιο τρόπο συμπεριφοράς. Η ενότητα της οικογένειας, των φίλων και του κράτους στο πλαίσιο της ηθικής εκπαίδευσης ολοκληρώνει και φανερώνει την επιθυμία των ατόμων να έχουν και να εκδηλώνουν το αίσθημα δικαιοσύνης που αποτελεί και αυτό στοιχείο ηθικής. Τι γίνεται όμως στην περίπτωση που δεν λάβει κάποιος την εκπαίδευση αυτή από το περιβάλλον ή την οικογένειά του; Παύει να θεωρείται ίσος με τους άλλους και ορθολογικός, ώστε να επιδέχεται σεβασμού στο πλαίσιο της κοινότητας; Χάνει την αυτονομία του;

Το αίσθημα της δικαιοσύνης στον Ρωλς μοιάζει να είναι ένα με την ανθρώπινη φύση. Έτσι, στο πλαίσιο της ισότητας και του ορθού λόγου της εύτακτης κοινωνίας, όποιος δεν ακολουθεί το αίσθημα δικαιοσύνης για τον Ρωλς φαίνεται να είναι μόνο εκείνος που δεν έχει ορθό λόγο. Αν και δεν θεωρεί τη θεωρία του απόλυτη, ο Ρωλς πιστεύει ότι οι άνθρωποι που στην εύτακτη κοινωνία είναι ίσοι, ελεύθεροι και ορθολογικοί δεν θα έχουν σοβαρούς λόγους να παραβούν τη δικαιοσύνη.

Ακόμη, το ζήτημα της σταθερότητας που απασχολεί τον Ρωλς στο τρίτο μέρος της θεωρίας του τίθεται υπό αμφισβήτηση από τον ίδιο αργότερα:¹⁹⁵ πώς μπορούμε να μιλάμε για σταθερότητα τη στιγμή που κάνουμε λόγο για τις περιστάσεις της δικαιοσύνης και είναι πολύ πιθανό κάτω από συνθήκες πλήρους ελευθερίας σκέψης τα άτομα να μην συμφωνήσουν στις ίδιες αντιλήψεις ηθικού ή άλλου περιεχομένου; Η σύγχρονη κοινωνία άλλωστε περιέχει ασύμβατες μεταξύ τους πεποιθήσεις και τίποτα δεν γίνεται πλήρως αποδεκτό από όλους.¹⁹⁶ Επιπλέον, υπάρχει ένα κενό στη θεωρία του Ρωλς: απ' τη μια αποδέχομαι τις αρχές δικαιοσύνης γιατί αυτό είναι το ορθό, αλλά από την άλλη ψάχνω να βρω το κίνητρο που θα με κάνει να πράττω σύμφωνα με αυτές τις αρχές σταθερά.¹⁹⁷

Σε γενικές γραμμές η θεωρία δικαιοσύνης του Ρωλς κρίνεται ιδεατή και

¹⁹⁵ Ρωλς 2005, 16-20.

¹⁹⁶ Barry 1995, 876.

¹⁹⁷ Barry 1995, 884. Αυτή η δικαιολόγηση της αρχικής μου στάσης ίσως είναι περιττή και θα μπορούσε να απουσιάζει από τη σκέψη του Ρωλς.

δύσκολα εφαρμόσιμη στην πράξη καθώς παραβλέπει στοιχεία εγγενή της ανθρώπινης φύσης. Έτσι, στο κοινωνικό πλέγμα που παρουσιάζει, οι κοινωνικο-οικονομικές ανισότητες θεωρούνται σχεδόν φυσικές. Επιπλέον, δεν υπάρχει συζήτηση για τη φύση των ανισοτήτων και δεν εξηγεί καν τι είδους ανισότητες είναι αυτές που θα βοηθήσουν τους μη προνομιούχους. Μειώνει τη σημασία των ανισοτήτων αν έχουν όλοι ίσες ελευθερίες, ωστόσο αγνοεί στοιχειώδη πρακτικά ζητήματα που αναιρούν την ισότητα ευκαιριών.¹⁹⁸ Με την επίκληση των ίσων ευκαιριών και την υπόσχεση μιας καλύτερης ζωής στους μη προνομιούχους, ο Ρωλς δικαιολογεί την εξαθλίωση των πολλών, χωρίς ουσιαστικά να αλλάζει τίποτα μακροπρόθεσμα. Διατηρεί απλά τους μη προνομιούχους σε μια παθητική κατάσταση, ανίσχυρους να αποφασίσουν για τους εαυτούς τους. Τα παραπάνω εύκολα θα οδηγούσαν κάποιον να χαρακτηρίσει τον Ρωλς έναν φιλελεύθερο ωφελμιστή.

Παρά τις ανωτέρω επισημάνσεις, η θεωρία του Ρωλς ενέχει σημαντικά στοιχεία που τη διατηρούν στον αντίποδα της ωφελμιστικής ιδεολογίας που επικρατεί και στις σημερινές κοινωνίες. Οι αξίες της ισότητας, της ελευθερίας, της αμοιβαιότητας και του σεβασμού αποτελούν δικλίδες κάθε δημοκρατικής κοινότητας που δεν αυτοαποκαλείται απλά δημοκρατική αλλά είναι στην ουσία της τέτοια. Η προσπάθεια του Ρωλς να προσεγγίσει διαισθητικά το αίσθημα της δικαιοσύνης κάθε ανθρώπου, ίσως να είναι ενδεικτική της πίστης του ότι το αίσθημα δικαίου είναι εγγενές. Η ανθρώπινη φύση δεν αντίκειται στο δίκαιο. Είναι φυσική η τάση του ανθρώπου να διεκδικεί τα δικαιώματά του και να αντιδρά στην αυθαιρεσία. Είναι εν δυνάμει δίκαιο ον ο άνθρωπος και έγκειται πλέον στην εκάστοτε πολιτική ηγεσία και νομοθεσία να καλλιεργήσει και να εκδηλώσει τα φαινόμενα δικαιοσύνης στους πολίτες της.

¹⁹⁸ Για παράδειγμα, παρά το σύστημα ίσων ευκαιριών για όλους, αν δεν έχεις που να μείνεις μάλλον δεν θα βρεις δουλειά να εκφράσεις τις ικανότητές σου. (Σωτηροπούλου 2009, 10).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Boudon, R., & Betton, E. (1999). Explaining the feeling of justice, *Ethical Theory and Moral Practice* 2. 365-398.

Brian, B. (1995). John Rawls and the Search for Stability. *105, 4*, 874-915. *Ethics* (journal).

De Cremer, D., & Van de Bos, K. (2007, March). Justice and Feelings: Toward a New Era in Justice Research. *20, 1*, 2-8.

Debes, R. (2013). *Moral Sentiments*, *To the International Encyclopedia of Ethics*. University of Memphis. 1-14 (η αρίθμηση σελίδων προστέθηκε). Eds Hugh LaFollette, John Deigh and Sarah Stroud.

Deonna, J., & Teroni, F. (2012, April). *The Emotions: A Philosophical Introduction*. New York: Routledge.

Dubber, D. M. (2006, October). *The sense of Justice: Empathy in Law and Punishment*. New York: New York University Press.

Frazer, L. M. (2007, December). John Rawls: Between Two Enlightenments, *Political Theory*. *35, 6*, 756-780. Sage Publications.

Freeman, S. (2007, July). *Rawls (The Routledge Philosophers)*. Routledge.

Okin, S. M. (1989, January). Reason and Feeling in Thinking about Justice. *99*, 2, 229-249. *Ethics* (journal), University of Chicago Press.

Otabe, T. (2009). *The idea of "common sense", Revisited: a contribution to an "Aesthetic Turn" of Aesthetics*. Institute of Aesthetics, University of Tokyo.

Rawls, J. (2005, March). *Political Liberalism* (Columbia Classics in Philosophy). Columbia University Press.

Theodorou, P. (2014). Pain, Pleasure, and the Intentionality of Emotions as Experiences of Values: A New Phenomenological Perspective. (*Phenomenology and the Cognitive Sciences*).

Yesim, I. U. (2015). Social Ethics. *Encyclopedia of Global Bioethics*, 1-11 (η αρίθμηση σελίδων προστέθηκε). Springer International Publishing.

Αριστοτέλης. (1989). *Πολιτικά*. (Β. Μοσκόβης, Μεταφρ.) Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Αριστοτέλης. (2006). *Ηθικά Νικομάχεια*. (Λυπουρλής, Μεταφρ.) Αθήνα: Ζήτρος.

- Βέναρ, Λ. (2010). *Τζων Ρωλς: Η Δικαιοσύνη ως ακριβοδικία*.
<http://www.solon.org.gr/index.php/politiki-igesia-epikoinonia/129-politiki-igesia-epikoinonia/2225-dikaiosini-akrivodikia-john-rawls.html>.
- Θεοδώρου, Π. (2015). *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία των Αξιών*. Αθήνα: Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα.
www.kallipos.gr.
- Κιουπκιολής, Α. (2012). *Τζων Ρωλς, Θεωρία της Δικαιοσύνης*. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Νομική Σχολή. Θεσσαλονίκη: http://law-constitution.web.auth.gr/wp-content/uploads/2012_01_25_Kioupkiolis_John-Rawls.pdf.
- Λας, Κ. (2014). *Η Κουλτούρα του Εγωισμού*. (Χ. Σταματοπούλου, Μεταφρ.) Εναλλακτικές Εκδόσεις.
- Μιχαλάκης, Α. (2013). *Το Δίκαιο και το Αγαθό*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Μολύβας, Γ. (2004). *Δικαιώματα και Θεωρίες της Δικαιοσύνης*. Αθήνα: Πόλις.
- Μολύβας, Γ. (2015). *Ο Ρωλς και η σύγχρονη Αγγλοαμερικανική Πολιτική Φιλοσοφία*. Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής. Αθήνα: <http://www.koinpolpanteion.gr/pdf/molivas%20-%20rawls%2031-3-2015.pdf>.

Πλάτων. (2014). *Πολιτεία*. (Μ. Σκουτερόπουλος, Μεταφρ.) Αθήνα: Πόλις.

Ρωλς, Τ. (2001). *Θεωρία της Δικαιοσύνης*. (Φ. Βασιλογιάννης, Β. Βουτσάκης, Φ. Παιονίδης, Κ. Παπαγεωργίου, Ν. Στυλιανίδης, & Α. Τάκης, Μεταφρ.) Αθήνα: Πόλις.

Σωτηροπούλου, Ε. (2009, Μάϊος). *Σημειώσεις μελέτης για τη Θεωρία της Δικαιοσύνης του Τζων Ρωλς*. Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Ρέθυμνο.

Χατζής, Α. Ν. (2015). *Ο Ωφελμιστής πίσω από το Πέπλο*. Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης. Αθήνα: http://old.phs.uoa.gr/~ahatzis/Hatzis_Rawls.pdf.

Ψήμματος, Θ. (2015). *Σκιές στο πέπλο της άγνοιας*. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Νομική Σχολή.